

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૦૮૫૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૨૪૦૬ ૨૮૧૫૭

વિષય ૫૨૨૪૪:૩૩

અવતારલીલા-લેખમાળા

લેખ ૬

સહજાનંદ સ્વામી

અથવા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

અવતારહીલા-લેખમાળા

લેખ ૧

સહજાનંદ સ્વામી

અથવા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

લેખક

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મરાઠવાળા

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર—સત્યાગ્રહાશ્રમ,

સાબરમતી

નવલખન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

૦-૧૧-૦

આ માળાનાં બીજાં પુસ્તકોઃ

રામ અને કૃષ્ણ

મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

બુદ્ધ અને મહાવીર

મૂલ્ય ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

ધર્મ શિસ્ત

મૂલ્ય ૦-૬-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

૧૪ : ૨૨

૧૦૮૫૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

સુદ્રક અને પ્રકાશક :

વેણીલાલ હગનલાલ બૂચ

નવજીવન સુદ્રશાલય

અમદાવાદ

*

સેવત ૧૯૭૮

ઈષ્ટદેવ પ્રત્યે
તેજ્યુક્ત શ્રદ્ધામયી મારી
માતાનું

તથા

સૌજન્ય અને ધૈર્યયુક્ત ભક્તિનિષ્ઠ મારા
પિતાનું

આ એમને અત્યંત પ્રિય લાગત એવું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા
પ્રિય અને પાવનકારી સ્મરણ કરૂં છું.

પ્રસ્તાવના

રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિનાં અને સહજનંદ સ્વામીનાં ચરિત્રની નિરૂપણપદ્ધતિમાં ફરક માલમ પડશે. એનાં કારણો નીચે મુજબ છે:

૧. આ ચરિત્ર ત્રણેક વર્ષ પર અમદાવાદમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદ માટે પહેલાં લખ્યું હતું. એ લેખની થોડીએક નકલો મિત્ર વર્ગમાં—અને ખાસ કરીને સત્સંગીઓમાં—વંચાઈ હતી, અને તેમની તરફથી એને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી થયા કરી હતી. ત્યાર પછી શ્રી. ઇન્દુલાલ યાચિકે વળી પાછો એમાંના ધણોખરો ભાગ ‘સુમધર્મ’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો; અને મારી જાણ પ્રમાણે વાચકોને એ લેખ પસંદ પડ્યો. એટલે સહજનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર જાણવાની વાચકોને ઇચ્છા છે એમ મને લાગ્યું. રામ, કૃષ્ણ વગેરેનાં ચરિત્રની મુખ્ય ઘટનાઓ સામાન્ય રીતે આખાલવૃદ્ધ સર્વેએ સાંભળેલી

પ્રસ્તાવના

હોય છે, એટલે એ ચરિત્રોનું લંબાણપૂર્વક નિરૂપણ કરવાની જરૂર ઓછી હતી. એમાં તો એ ચરિત્રોને નિહાળવાનું દૃષ્ટિ-ખિંદુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. સહજનંદ સ્વામીનું ચરિત્ર સત્સંગીઓમાં પણ ઓછું જાણીતું થતું ચાલ્યું છે; વૃદ્ધ સાધુઓ અને હરિજનોની પરંપરા તુટતી ચાલી છે. સહજનંદ સ્વામીના સહવાસમાં આવેલા તો હવે કોઈ રહ્યા જ નથી, અને એવા સહવાસમાં આવેલા હોય તેવાનો સમાગમ કરેલા પણ જુજ અથવા બાગ્યે જ રહ્યા છે. સત્સંગની બહાર સહજનંદ સ્વામી વિષેનું જ્ઞાન એથીયે ઓછું, અને હોય તે પણ બહુધા સાંપ્રદાયિક અણુગમથી ભિન્નિત હોય છે. આ કારણથી એમનું ચરિત્ર વિશેષ વિગતોવાળું મૂળ લખ્યું હતું તે મોટે ભાગે કાયમ રાખ્યું છે, તથા તેમાં કાંઈક ઉમેરો પણ કર્યો છે.

૨. પણ, બીજી દૃષ્ટિએ એ મૂળ લેખમાં અને આ પુસ્તકમાં ફરકે ધણો છે. તે વખતે માફ 'બીજી' પ્રત્યેની ભક્તિનું દૃષ્ટિખિન્દુ અને આજના દૃષ્ટિખિન્દુમાં બહુ ફરક પડી ગયો છે. તે ફરક રામાદિની પ્રસ્તાવનામાં માંડ્યો છે અને આ પુસ્તકમાં એ કેટલેક અંશે નજરે આવશે. આ ફેરવાયેલા દૃષ્ટિખિન્દુનું નિરૂપણ સત્સંગીઓને સચિત્ર થશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા તો છે જ. એમને પહેલા લેખનું પુનર્મુદ્રણ અનુકૂળ થાત, પણ એથી હું ચોતાતે અપ્રામાણિકપણના આક્ષેપથી મુક્ત કરી શકત નહિ.

૩. તેથી, આ બે કારણોને લીધે આ પુસ્તકમાં જૂના લેખમાં નવા વિચારોનું આરોપણ થવાથી નિરપણપદ્ધતિને સંકર થયેલો પણ જણાશે.

આટલું જણાવી સંપ્રદાયોને લગતી બે ચાર વાતો સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત ધારું છું.

ભારતવર્ષના અને અન્ય દેશોના ધર્મોમાં એક બેદ જણવાળેલો છે. ભારતવર્ષના સર્વે ધર્મો અને સંપ્રદાયો ‘ગુરુમુખી’ અને ગુરુને જ પરમદેવ માનવાવાળા છે. ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મો ગુરુમુખી ખરા પણ ગુરુ એ જ પરમદેવ એમ માનવાવાળા નહિ. આનાં કારણ દેખીતાં છે. ભારતવર્ષના ધર્મો વેદ—એટલે જ્ઞાન અથવા અનુભવ—મૂલક છે. એ ધર્મોનું જે કાંઈ તત્ત્વ કે પ્રાપ્તિ પદ હોય તે કેવળ શ્રદ્ધે અથવા મરણ પછી પ્રાપ્તિ નથી; પણ છતે દેહે અને આત્મપ્રતીતિથી ગમ્ય છે. * હિન્દુ ધર્મ એવી સ્થિતિ કે એવું વ્યક્તિત્વ નથી સ્વીકારતો કે જે બીજા કોઈ માનવ દેહધારીને પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ.

પણ એ તત્ત્વ કે પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગુરુગમ્ય છે એમ સામાન્યતઃ સ્વીકારાયેલું છે. જેણે એ તત્ત્વ કે પદ પોતે અનુભવ્યું છે, પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બીજાને એ પ્રાપ્ત કરાવી શકે,—કરવામાં મદદ આપી શકે. આ રીતે ગુરુ એ

---

* આ દૃષ્ટિએ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પણ વેદ ધર્મ જેણી શકાય. ‘વેદ’ નામના ગ્રંથોને માનનાર નહિ, પણ અનુભવને આધારે રચાયેલા અને અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય એવા.

પ્રસ્તાવના

પરમપદની પ્રાપ્તિમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. અને તેથી જોડે હિંદુધર્મના સ્થાપક તરીકે કોઇનું નામ નિર્દેશ કરી શકાય નહિ, તોપણ ગુરુભેદને લીધે, ગુરુજનોની વિચાર અને સ્થિતિની ભૂમિકાના ભેદને લીધે તથા એમણે પ્રવર્તાવેલી સાધનપ્રણાલિકાના ભેદને લીધે હિંદુ ધર્મમાં સંપ્રદાયો અનેક થયા છે. એના શુદ્ધ રૂપમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાય ગુરુ સંપ્રદાય છે; અને આદિ ગુરુના જોટલા જ અનુભવી ગુરુની પરંપરા ચાલતી રહે, ત્યાં સુધી જ એને વાસ્તવિકપણે જીવંત કહી શકાય છે. જ્યાં એ પરંપરા તૂટે ત્યાં એ સંપ્રદાયનો ખરો અંત આવે.

એમ તો હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે આપું જગત ઈશાવાસ્ય (ઇશ્વરથી વસાયેલું) છે. આણુ આણુ પ્રભુપૂરિત છે. આપું જગત અને જગતમાંનો એકેએક આણુ ઇશ્વરનું દેવસ્થાન છે. પણ જે સ્થાનકમાં એનું સારામાં સારી રીતે દર્શન થાય, —એનું સર્વોત્કૃષ્ટ મંદિર—એ ગુરુમૂર્તિ છે. જગતમાં અત્યંત વિકસિત પ્રાણી મનુષ્ય છે અને મનુષ્યમાં (નિદાન તે કાળમાં) વિકાસને શિખરે પહોંચેલો પુરુષ ગુરુ જ હોઇ શકે. આ રીતે ઇશ્વરભક્તિ માટે ગુરુ એ પરમ દૈવત હરે છે.

આજ વાતનો વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે ક સહગુરુ હોય તો એના શિષ્ય જ નું એ પરમ દૈવત ગણાય; અને જ એવી જ પૂર્ણતાને પામે તો એના શિષ્ય જ નું એ પરમ દૈવત ગણાય; પણ ક ન ગણાય. આ રીતે જો અનુભવની પરમ્પરા આલ્યા કરે તો પરમ દૈવત તરીકેની ઉપાસના ઉત્તરોત્તર ઉતરતી જાય, અને એ પરમ્પરાને ક સંપ્રદાયનું નામ આપ્યું હોય તો

તે કેવળ ઇતિહાસ સાચવવા પૂરતું જ. આ પ્રકારના સંપ્રદાયોને હિંદુધર્મમાં સ્થાન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ આ રીતના સંપ્રદાયમાં કોઈ રીતનું ગૃહીતવાદ મૂલક (dogmatic) બંધારણ હોઈ શકે નહિ. એ પદ્ધતિમાં અનુભવેશ્ચ સાધક સિવાય બીજા કોઈ શિષ્યો સમાઈ શકે નહિ; અને આ રીતે એક દષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય કે વેદ (જ્ઞાન) ધર્મમાં સંપ્રદાયને સ્થાન જ નથી. વાદ રહિત, નિરાલમ્બ આત્મપ્રતીતિ અને તજજન્ય શાંતિ એ જ અંતિમ પ્રમાણ. ગુરુપ્રતીતિ અને શાસ્ત્રપ્રતીતિ એ આત્મપ્રતીતિ માટે માર્ગદર્શક અને પૂર્તિકારક.

પણ એવા અનુભવાર્થી સાધક વિરલ હોય છે. આખા જીવનમાં ગુરુનું સર્વ રહસ્ય પી જઈ શકે એવો એકાદ શિષ્ય મળવો પણ દુર્લભ હોય છે. આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોડસ્ય લઙ્વા । આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાડ્ઞુશિષ્ટઃ ॥ જે માર્ગે પોતાને જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ, તે માર્ગે સર્વે પ્રાણીઓ વળે એવી સદ્ગુરુની કરુણજન્ય સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે. પૂર્ણ અધિકારી ન હોય, તોપણ કાળાંતરે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, એવી રીતે લોકોને સન્માર્ગે લગાડી દેવા એવી એમની રુચિ હોય છે. પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વમાં એમને પોતાના કાળમાં કંઈ વસ્તુની જરૂર છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન હોય છે. અને તે વૃત્તિ અને જ્ઞાનથી પ્રેરાઈ પ્રજનનું સામાન્ય હિત થાય, એવા ધર્મ માર્ગનો ઉપદેશ દેવા એ પ્રવૃત્તિ કરતા નજરે આવે છે. તે સાથે જ પૂર્ણ અધિકારી નહિ છતાં આરુહ્ય શિષ્યોનું મંડળ

પ્રસ્તાવના

સ્વાભાવિક રીતે જ એમની આબુખાબુ ભેગું થઈ જાય છે. કેટલેક અંશે ગુરુના જેવી જ જનકલ્યાણની વૃત્તિથી, કેટલેક અંશે સત્કાર્યોમાં લાગી પોતાની ન્યૂનતાઓ ટાળવાની વૃત્તિથી, અને કેટલેક અંશે ગુરુભક્તિથી પ્રેરાઈ ગુરુની વાણી સર્વેને પહોંચાડવા તે સર્વે હોંશભેર કામે લાગી જાય છે; અને આ રીતે એક મંડળ બની આવે છે.

પછી શિષ્ય સ્વરૂપજ્ઞાને યોગ્ય થાય એ ઉદ્દેશથી ગુરુ ક્રોધક પ્રકારનો તે કાળને યોગ્ય સાધનમાર્ગ આંકી કાઢે છે. પણ કાળાન્તરે એવું બને છે કે સ્વરૂપજ્ઞાનનું સાધ્ય ભૂલાઈ જવાય છે, સાધનમાર્ગનું આજી સ્વરૂપ ટકી રહે છે, પ્રસંગોપાત સ્વરૂપજ્ઞાન સમજાવવાને જુદી જુદી રીતે કહેલાં વચનો સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહે છે, અને જો કે પહેલા શિષ્યોએ જે ભાવનાથી ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ એ સ્મૃતિવાક્ય સ્વીકારેલું તે ભાવના તો રહેતી નથી, છતાં બીજી ભાવનાથી એમની ઉપાસના દૃઢ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વાદ અને રૂઢિબદ્ધ સંપ્રદાય બંધાય જાય છે. અંતિમ ગુરુ ઇષ્ટદેવ બને છે, અને એનામાં સ્વપ્રયત્નની અપેક્ષા વિના જ તારકપણાની શ્રદ્ધાથી જીવતાં ધ્યાન વડે અને મરણ બાદ એને ‘સાક્ષાત્’ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી એની ભક્તિ થયા કરે છે.

ગુરુપરમ્પરા તુટી જાય ત્યારે આ પ્રમાણેનો કેવળ ભક્તિમાર્ગ ચાલુ રહે એમાં દોષ જ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. મનુષ્યને આત્મોન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા તો રહી હોય અને સદ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી એણે શું

પ્રસ્તાવના

કરવું ? સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ પછી પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના એની પાસેથી કશો લાભ લઈ શકાય એમ નથી. એનો અરો ઉપયોગ તો દૈવી સંપત્તિઓના ઉત્કર્ષ પછી જ થઈ શકે. અને એ ઉત્કર્ષ ઈષ્ટદેવની ભક્તિ વડે સરળતાથી થઈ શકે છે.

ભક્તિ આ પ્રમાણે સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ ધારણ કરે તેમાં વિદ્ધ પણ રહ્યાં છે. પહેલું વિદ્ધ એ કે દૃષ્ટિ સંકુચિત થવાનો સંભવ છે. પોતાના ઈષ્ટદેવ એ જ પરમદૈવત છે—એ શ્રદ્ધા યોગ્ય છે; એવી શ્રદ્ધા વિના ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી. પણ એ શ્રદ્ધા એવું પણ સ્વરૂપ પકડે છે કે સંપ્રદાયની બહાર પરમેશ્વર છે જ નહિ; અને તેથી જ સંપ્રદાયની બહારનો છે તે બૂલમાં પડેલો છે, માટે તેની પાસેથી કશું મેળવવાનું હોઈ શકે નહિ. એના પ્રત્યે એક પ્રકારની તિરસ્કાર યુક્ત દયાની લાગણી થાય છે. અને એ રીતે ઉન્નતિ સાધવાનું દ્વાર પોતાની મેળે જ પોતે વાસી દે છે.

ખીજું વિદ્ધ, શ્રદ્ધા અને પ્રણામ વચ્ચે વિસંગ કરવાની વૃત્તિ કેળવાય છે. અમુક વસ્તુઓને કેવળ શ્રદ્ધેયના વિભાગમાં મૂકી દેવામાં આવે છે, અને એ વસ્તુને વિચારનો વિષય બનાવવો એ ધૃષ્ટતા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ મનાય છે, અને પુરુષાર્થ કરતાં એવી શ્રદ્ધાનું બળ વધારે મનાય છે.

ત્રીજું વિદ્ધ, આ બેને પરિણામે ઈષ્ટદેવ દિવસે દિવસે અનુબ્ધીથી વિજ્ઞાતીય સત્ત્વ (અથવા તત્ત્વ ?) છે એવી ભાવના સ્થિર થતી જાય છે, અને એની ભક્તિ બીતિથી અથવા પ્રણાવિરહિત શ્રદ્ધાથી જ થાય છે. પામર અનુબ્ધને એ અપ્રાપ્ય બનતા જાય છે.

પ્રસ્તાવના

ચોથું વિધ્ન, આ ત્રણેને પરિણામે ભક્તિ રૂઢ માર્ગથી આગળ વધી શકતી નથી. દેવદર્શન, સેવા, પૂજા, ભોગ, વસ્ત્ર-ધરણાં, હિંડોળા, આરતી એમાં ભક્તિનું ક્ષેત્ર સમાપ્ત થાય છે. ભક્તિ વડે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવું, ઇષ્ટ દેવના ભાવયુક્ત ચિંતન વડે એના ગુણો પોતામાં વિકસાવવા એટલે મુધી દૃષ્ટિ ઉતરતી નથી.

આ ચારેને પરિણામે, પાંચમું વિધ્ન, ભોગવૃત્તિ ઓછી થતી નથી; કેવળ એ સ્વરૂપ બદલે છે. ભોગવૃત્તિની વેલી ઇષ્ટ-દેવની પૂજનું મિષ લાઇ મૂર્તિની ઉપર શાલે છે.

છઠું વિધ્ન, દેવ પૂજાથી વધી પ્રાણી પૂજા અને મનુષ્ય પૂજામાં પ્રવેશ થતો નથી. સર્વ જૂતોને વિષે ભગવંત ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. જગત પ્રત્યેનું ઝણુ અદા કરવાની વૃત્તિ જ ઉઠતી નથી. અને એથી દેશકાલાનુસાર સામાજિક કર્તવ્યો કયાં એ ઠરાવવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તે પ્રત્યે વિમુખ થવાય છે.

આવાં વિધ્નો રહ્યાં છે માટે ઇષ્ટદેવની ભક્તિ ત્યાજ્ય છે એમ માનવામાં પણ જૂલ થશે. વિવેક અને વિચારને ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો એ સર્વે વિધ્નોથી પર થઇ, ઇષ્ટદેવની ભક્તિ વડે અત્યંત ચિત્તશુદ્ધિ થઇ શકે, અને એને અતે એને સદ્ગુરુ પણ અવશ્ય મળી જ રહે, અથવા એને પોતાને પણ જીવન અને મરણનું તત્ત્વ સમજાઇ જાય અને શાંતિ થાય. ઇષ્ટ-દેવની જે પ્રકાશની પોતે ભક્તિ કરતો હોય, તેને અત્યંત તીવ્રપણે વધારી એનો અંત લેવાથી, અને એથી કેટલી

પ્રસ્તાવના

શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એ તપાસ્યા કરવાથી અને સંત-સમાગમથી વિધ્નો હઠી જાય છે.

આના અનુસંધાનમાં રામ અને કૃષ્ણ આદિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ પ્રસ્તાવના વિશેષ સ્પષ્ટ થશે એમ માનું છું.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ આ રીતે મૂળે ગુરુસંપ્રદાય જ છે. આના સમર્થનમાં સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી પ્રમાણો આપી શકાય એમ છે; પણ પ્રમાણો આપી કાગળો રોકવા ઇચ્છા નથી. વિચારથી ઉપરની વસ્તુ સમજી શકાય એવી છે.

પ્રત્યેક ગુરુસંપ્રદાયમાં આદિગુરુને કે કોઈ જૂત કાળના અવતારને અથવા બીજા દેવને ઇષ્ટ તરીકે સ્વીકારેલા જોવામાં આવે છે; તદનુસાર સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અથવા નારાયણ મૂળે ઇષ્ટદેવ હતા; પણ આગળ જતાં એ માર્ગ ગુરુમુખી સંપ્રદાય મટી જ્યારે ઇષ્ટદેવનો સંપ્રદાય બન્યો, ત્યારથી સહજનંદ સ્વામીને જ સત્સંગીઓએ ઇષ્ટદેવ સ્વીકાર્યા છે.

ગુજરાતની પ્રજાના એક મોટા ભાગના ઇષ્ટદેવ હોવાથી સહજનંદ સ્વામીના જીવનથી સર્વને પરિચિત થવાની જરૂર હોય જ. તદુપરાંત એમણે પોતે ગુજરાતને વડવા અને સંસ્કારવામાં જે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, તે દૃષ્ટિએ પણ એમનું જીવન જણાયલું હોવું જોઈએ. લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી એમણે ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છમાં સતત પરિશ્રમ લઈ લોકોને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવ્યા; ગુજરાતમાં રહેતી ઉચ્ચ-હલકી, હિંદુ-અહિંદુ સર્વ કોમોને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવા એમણે જે યોગદાન આપ્યું, જેખમે ખેડ્યાં અને સાધુઓ તૈયાર કર્યા તે બુદ્ધદેવની

પ્રસ્તાવના

સ્મૃતિ કરાવે છે. યુદ્ધનાં પંચશીલ અને સહજનંદ સ્વામીનાં પંચવર્તમાન, યુદ્ધનો બિહુ સંઘ અને સહજનંદ સ્વામીનું પરમહંસ મંડળ, યુદ્ધની સંગીથિ અને સહજનંદ સ્વામીના સમૈયા-સર્વેમાં વિલક્ષણ સામ્ય રહ્યું છે. બન્નેનો ‘દારૂ, માટી, ચોરી, અવેરી’ના ત્યાગનો ઉપદેશ, સંયમવ્રતોનો આગ્રહ, ઇન્દ્રિયોની આહાર શુદ્ધિ પર ભાર, હિંસાપ્રત્યક્ત યજ્ઞનો નિષેધ, વ્યસનો સામે યુદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે વિલક્ષણ કડક નિયમોનો અંગિકાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કાળજી, દૈવી સંપત્તિના ઉત્કર્ષ માટે વિનવણી—એ બધામાં બેઢનું અતિશય સરખાપણું છે. બેમાં બેદ નથી એમ નહિ, પણ સહજનંદ સ્વામીના જીવનમાં અને એમના સંપ્રદાયમાં ચિત્તશુદ્ધિનો (puritanism નો)—દોરો, યુદ્ધના જીવન અને સંપ્રદાયની મારફત જ સોંસરો આલ્યો આવે છે. બન્નેનો કાળ વિલાસના યુગનો હતો. એક યુગમાં યજ્ઞને માટે કે વિલાસને માટે દારૂમાંસનું સેવન થતું; બીજા યુગમાં વિલાસિતા મોગલોમાંથી મરાઠાઓમાં અને રાજાઓમાંથી પ્રજામાં ઉતરી હતી, અને એ વિલાસતાનો સંબંધ ભગવાનની લીલા કે ‘પ્રસાદ’ની સાથે કરવામાં આવી, એ ભોગ,—‘કાયદેસર’થી પણ વધી,—‘પુણ્યદાયી’ બની ગયો હતો. બન્નેનો માર્ગ પોતાની સાધુતા દ્વારા સુધારણા કરવાનો હતો. બન્નેને રાજાઓનો આગ્રય પણ મળી શકે એમ હતું; રાજાઓએ એમને પૂજા અર્પણ કરી હતી; પણ બેમાંથી એકેયે રાજ્યના આસનથી પોતાનો સંપ્રદાય ફેલાવવા કે હેતુઓ પાર પાડવા કશું રાખી ન હતી. બુદ્ધે રાજાની સદ્વૃત્તિ બેધ વિહારો

માટે જમીનનાં દાન સ્વીકાર્યાં હતાં; તેમ સહજનંદ સ્વામીએ મંદિરે માટે જમીનનાં દાન સ્વીકાર્યાં હતાં. પણ એમને મળેલો રાજ્યાશ્રય કોઇને બીતિનું કારણ થઇ પડે એમ એમણે એનો ઉપયોગ કર્યા ન હતા.

પોતાના કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં સહજનંદ સ્વામી સૌથી મહાન હતા. તે કાળના મુમુક્ષુઓને પુરુષોત્તમ તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હતા. પૂર્વ દેશમાં પ્રગટી ગુજરાતને એમણે પોતાનું ઘર બનાવ્યું, એ ગુજરાતીઓનું મહદ્દભાગ્ય.

મોહાવરણ દૂર કરી મારી અશુદ્ધ કલ્પનાઓને શુદ્ધ કરી, મારા ગુરુદેવે મને એક અંધ (bigotted) અનુયાયી રહેવા દીધો નથી; પણ મોહ દૂર થવાથી જો મારી સહજનંદ સ્વામી પ્રત્યેની બક્તિ ઓછી થાય, તો હું કૃતઘ્ની અને ગુરુ-કૃપાનો અનધિકારી જ કહેવાઉં. સંપ્રદાયમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ મેં જોઇ છે, સંપ્રદાયના કેટલાક વાદોમાં અને તત્ત્વનિરૂપણની યદ્ધતિમાં હું સંપૂર્ણપણે સંમત નથી; અને આ ચરિત્રમાં જ્યાં છુટકો ન હોય ત્યાં મારે એનો નિર્દેશ પણ કરવો પડ્યો છે.*

* છતાં વિસ્તાર લયથી તથા આવા વિષયોનો પાંડિત્યવાદ ઉપકારક નથી એવી માન્યતાથી હું મારા પોતાનો વિચારભેદ સર્વત્ર દર્શાવી શક્યો નથી. એક રીતે આ પ્રમાણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને બહુ અસમાધાન રહે છે. જે વાદોમાં મારી માન્યતા નથી. તેના નિરૂપણથી હું મૂળ પ્રવર્તકને અન્યાય કરતો હોઉં એ લયનું અસમાધાન છે; અને ખીજી બાજુથી જે મને બૂલ ભરેલું લાગતું હોય તેની મીન પ્રસિદ્ધિથી બૂલની પરંપરા બાહ્ય રાખવાના દોષનું

પ્રસ્તાવના

પણ એમ તો મારા કુટુંબમાં, જ્યાં મેં શિક્ષણ લીધું તે મારી શાળાઓમાં, જેમાં હું કાર્ય કરું છું તે સંસ્થાઓમાં અને જ્યાં મારો જન્મ થયો છે તે દેશમાં એ અશુદ્ધિ અને સંમત થઈ ન શકાય એવું છે; તેથી જેમ કુટુંબસ્તરે, શાળા પ્રત્યેનો રાગ, સંસ્થાઓ પ્રત્યે કર્તાવ્યનિષ્ઠા અને જન્મભૂમિનું ઝણ ધટતાં સંભવતાં નથી, તેમ સહજનંદ સ્વામી પ્રત્યેની મારી ભક્તિ ઓછી થઈ શકતી નથી. મારામાં જે કંઈ સાઈ હોય, તો તેનું ખીજ કેટલે બધે અંશે એમણે નાખ્યું છે, તે માપી શકાય એમ નથી.

ચરિત્ર-નાયકના ગુણદોષની યથાર્થ સમાલોચના કરી બેચનું તટસ્થપણ વર્ણન કરવું, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. મેં આ ચરિત્ર એ દૃષ્ટિએ નથી લખ્યું. દોષની સમાલોચના કરવાનો મેં પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. (ભક્તિથી અને ભક્ત માટે લખનાર માટે એ અશક્ય પણ હોય.) જ્યાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ દોષરૂપ દેખાય એવા પ્રસંગો મારા જાણવામાં આવ્યા છે, તેનો મેં ઉલ્લેખ ટાળ્યો પણ છે. કારણકે હું માનું છું કે

અસમાધાન છે. ત્રીજી બાજુથી પોતાની અમાન્યતા દર્શાવવાથી સત્સંગીઓને આ પુસ્તક સત્સંગી પુષ્ટિ કરનારું ન લાગે અને તેથી એમને રુચે નહિ એ સંભવનું અસમાધાન છે. પણ એ બધાની સામે એક બળવાન સમાધાન છે તે એ કે એ સર્વે વાદો કથાઓ અને તત્ત્વનિરૂપણની પાછળ પ્રવર્તકોનો શુદ્ધ આશય અને તેમાં સત્યપણની નિષ્ઠા હતી, અને આ પણ શુદ્ધ આશય અને સત્યને વળગવાની ઈચ્છાથી જ લખાયું છે; એટલે એનું પરિણામ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચિત્ત રચિકર ન લાગે, તો પણ અન્તમાં સત્ય વરફ વળનારું થશે એમ માનું છું.

પ્રસ્તાવના

કોઈ વ્યક્તિનું ચરિત્ર જો લખવા જેવું હોય તો તે એના દોષો માટે નહિ, પણ ભોક્તાતર શુભ ગુણોને માટે. કોઈનાએ દોષો ચિરંજીવ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કાળ એનો નાશ કરી નાખે એમાં લેખક અને વાચક સહનું કલ્યાણ છે. એના શુભ ગુણો સદાને માટે માર્ગદર્શક હોવાથી, એની જ નોંધ રાખવી હીક છે. એ ગુણોનું અતિશયોકત સ્વરૂપ આપવાનો એ મુદ્દિપૂર્વક દોષ નથી કર્યો.

આ પુસ્તક લખવામાં હું કોનું નામ માંડી આભાર માનું અને કોનું છોડું ? માતાપિતા, સાંપ્રદાયિક કવિઓ અને લેખકો, વૃદ્ધ સાધુઓ અને હરિજનો, શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓ, સર્વેનો, મારા અંગત વિચારો બાદ કરતાં આ પુસ્તક લખાવવામાં અને એના મુદ્રણમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હાથ છે. એ ઋણુનાં ચિહ્ન તરીકે આ પુસ્તક સત્સંગને જ અર્પણ કરી ધન્ય થાઉં છું.

ગાંધી જયન્તિ
સં. ૧૯૭૯

}

કિશોરલાલ ધ. મશાણવાળા

તારણુ

કાલિવલોકન—જન્મ સમયે ભારત વર્ષની સ્થિતિ (૪); કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓના જન્મ—રણુજીતસિંહ, રામ-મોહનરાય, હયારામ, ગિરધર, ધીરો, નીરાંત, લોભે, રણુછાડ, લાલો, રામાનંદ સ્વામી ઇ. (૪-૫); ગૂજરાતી સમાજ-મહાજનસત્તા, ધર્માચાર્યોનો દોર, ધરદ્રુપણું; પંથોની વિવિધતા, વહેમ; હિંસામય બલિદાન (૬-૮); મધ્યમ વર્ગ (૯); પચાસ વર્ષ પછીની સ્થિતિ (૧૦).

ગુરુ પરંપરા—ઉદ્ભવ સંપ્રદાય-એ કથાઓ (૧૨-૧૩); અવતાર ભેદ-રાજકીય નેતા અને સદ્ગુરુ રૂપે (૧૪); સ્વામી રામાનંદ (૧૪-૧૬).

શબરચામ—માતાપિતા (૧૮); વીર્યાટન-શાપ (૧૯); જન્મ (૨૦); ચિહ્નો, વિધો (૨૦); બાલ્યાવસ્થા-સ્વભાવ; તપનો ઇસ્કઃ નિઃસ્પૃહતા (૨૧); નિષ્ક્રમણ (૨૧-૨૨)

નીલકંઠ—વર્ણવેષ (૨૩); વિચરણ-ગોપાળ યોગી સાથે ચોગાસ્વાસ-મંત્રવાદીઓનો પરાભવ-સેવકરામની શુશ્રૂષા (૨૪-૨૬); મંજલ દિવસ (૨૬).

હીક્ષા—લોભ-ગુમાનંદ અને ગુજાનંદ સ્વામીનો મેળાપ—પ્રશ્નોત્તર (૨૭); દેહદમન-રુધિર સોપણ-સ્વેદનય (૨૮); રામાનંદ સ્વામીને યત્ર-એમનો આનંદ (૨૮-૨૯); એમનો ઉત્તર-મોક્ષનો અપ-યાંબલાને બાથ (૨૯); લોભમાં ફેરફાર (૧) સી-પુરુષો માટે જુદી સલા અને દાર-અઘાંજ બ્રહ્મચર્ય—દીક્ષા-પરિણામ-જુદાં મંદિર-સીસાક્ષરતા (૩૦-૩૩)

તારણ

(૨) બાકોરૂં પૂરણું (૩૩); ચિત્તના સ્થૈર્યનો પ્રસંગ-નીલ-
કંઠનો પ્રભાવ (૩૪-૩૫); રામાનંદજીનો મેળાપ; દીક્ષા-
નામ ધારણ (૩૫).

સદ્ગુરુપદ—ધર્મધુરા-વરયાચના-દયાળુતા (૩૬-૩૭); રામાનંદ
સ્વામીનું અંતર્ધાન (૩૭); અન્તઃકલ્પ-રેધુનાથદાસ-હર-
બાઈ-બાલબાઈ (૩૭-૩૮); મંડળ રચના-મંડળોની કાર્ય-
પદ્ધતિ-પંચવ્રત-ધન સ્ત્રીનો ત્યાગ-કડક નિયમન-ક્ષમા-
વૃત્તિની તીવ્રતા (૩૮-૪૦); સમાધિ પ્રકરણ; સહજનંદ
સ્વામીની ચિત્તાર્પકતા; શુક્તાનંદ સ્વામીનો સંશય અને
સમાધાન (૪૧-૪૩); વેરાગીઓનો દ્વેષ-કાઠી ગરાસીઆની
સેવા, -દાદાબાચરનું સર્વાર્પણ-દાદા અને જીવાં વચ્ચે ભેદ
-(૪૪-૪૭); પરમહંસ દીક્ષા-સ્વામીનારાયણના 'મુંડિયા'
-ગૃહસ્થોની કસોટી (૪૭-૪૮); શિષ્યોની કસણી-કસર ન
રાખવા ઇચ્છા-'પ્રકરણો'-એકડમલ (૪૮-૫૦); સહજનંદ
સ્વામીની યોજકશક્તિ-પ્રેમ-ભક્તાધીનત્વનાં ઉદાહરણ-
સાદાઈ માટે પ્રીતિ-સુંદર વસ્તુનો ત્યાગ-ગંગામા અને
સોનાબાઈ-લોકાચાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા (૫૦-૫૩); શિષ્યો
પર સ્નેહ (૫૩-૫૪) સહજનંદ સ્વામીનાં લાલિત્યવૃત્તિ અને
વિદ્યોત્તેજન-સાહિત્યની વૃદ્ધિ (૫૪-૫૭); વિદ્વત્તા અને ચારિત્ર
નૃસિંહાનંદ-દીનાનાથ ભટ્ટ-પ્રેમાનંદ સ્વામી (૫૭-૫૯).

અવૃત્તિઓ—હિંસારહિત યજ્ઞ-જગજીવન મહેતો-અમદાવાદનો
સુખો-મારવાનું કપટ-દેશપાર (૬૦-૬૩); બાળહત્યા-
નિષેધ (૬૩); સતી વિષે (૬૩-૬૪); લગ્નમાં ખીલતસ
ગીતો (૬૪-૬૫); હોળીનાં ગીતો (૬૫); વહેમોનું ખંડન
-એકેશ્વર ભક્તિ-પત્ર (૬૬-૬૮); અહિંદુ-ભક્તિઓનો

હિંદુ ધર્મમાં પ્રવેશ (૬૬); શુદ્ધ જાતિઓની ઉન્નતિ (૬૬); વર્ણાશ્રમધર્મો—તે વિષે સહજનનંદ સ્વામીની વૃત્તિ (૭૦-૭૧)

સંપ્રદાયનું બંધારણ—સમૈયો—પ્રયોજન—કાર્યક્રમ—લાભિત્ય—અંકુશ (૭૨-૭૫) સંતમંડળરચના—સદ્ગુરુની નીમણૂક—વિવિધ પક્ષભેદ (૭૬-૭૭); મંદિરો (૭૭-૮૦) આચાર્ય સ્થાપના—આચાર્ય પર અંકુશ (૮૦-૮૨); સંપ્રદાયનો વિસ્તાર—રહેવામાં મુશ્કેલીઓ (૮૨-૮૪); સહજનનંદ સ્વામીનો પ્રભાવ—મહત્તા—અસર (૮૪-૮૭).

અંતકાળ—કાર્યની પૂર્ણતા (૮૮); બિરાધ હેબરની મુલાકાત (૮૮-૯૦); સર જોન માલ્કમની મુલાકાત (૯૧); મંદવાડ; ઉલ્લા દિવસોનો જીવનવિધિ (૯૧-૯૨); દેહત્યાગ (૯૨).

આદિત્ત—સામગ્રીની સામાન્ય પૂર્ણતા; અંગવર્ણન; (૯૩-૯૪) સ્વભાવ—વૈરાગ્યપ્રિયતા—તપસ્વિતા—સતત જાગૃતિ—કર્મવૃત્તિ (૯૪-૯૭); દયા—પ્રેમાધીનતા—વિષયદ્રેષ—સજ્જનપ્રીતિ—(૯૭-૯૮) ક્રોધની ચટકી—સંહિષ્ણુતા—ક્રોમળતા—પરિશ્રમ—ક્ષમા—[શોભારામ]—સત્યાગ્રહ [લાલદાસ] (૯૮-૧૦૨) અગ-જ્ઞોતેરોકાળ—અમલકાર (૧૦૨-૧૦૪); ક્રોધ—માન—હર્ષ્યા અને ક્ષામ ઉપર અણુગમે (૧૦૪); શુષ્કવેદાંતનો દ્રેષ (૧૦૪).

કેદલાક અસંગો—ઢોરોની રક્ષા (૧૦૫); ધૈર્ય દેવાની રીત—ઝીણાભાઈની અંતાવસ્થા (૧૦૬-૧૦૭); સમદષ્ટિ (૧૦૭-૧૦૮) શ્રદ્ધા—સંતમહિમા અને નિર્માનિતા—દાદાખાચરની પુત્રી અને ઘોડીની માંદગી—જાડોને વર્તમાન (૧૦૮-૧૦૯); સ્નેહાધીનતા—પાતળભાઈની પત્નીની છાશ—આદિરની વેંસ (૧૦૯-૧૧૦); નિર્ધન બ્રાહ્મણ (૧૧૦-૧૧૧).

તારણ

ઠેટલાક શિષ્યોની વાતો—અર્ધા અને વૈરાગ્ય-મૂળજીભાઈ
(૧૧૨-૧૧૩); ગુરુભક્તિ-લાલદાસ-અપરિમલ (૧૧૩-
૧૧૪); આજ્ઞાધીનતા-રામભક્ત (૧૧૪-૧૧૫); વિશ્વાસ-
દાદાખાચર (૧૧૬-૧૧૭).

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો—શિક્ષાપત્રી-મુખ્ય અગિયાર નિયમો
(૧૧૮-૧૨૩); ત્યાગીઓના ભેદ-સાધુ-બ્રહ્મચારી, પાળા
(૧૨૩-૧૨૪); વચનામૃત-સંપાદકો (૧૨૫-૧૨૭).

સાંપ્રદાયિક તરવજ્ઞાન—વેદાંતમત (૧૨૬); પરમાત્મા
(૧૩૦-૧૩૧); અક્ષરબ્રહ્મ (૧૩૧-૧૩૨); માયા અને
ઇશ્વર (૧૩૨-૧૩૪); જીવ (૧૩૪-૧૩૫); સાકારતત્ત્વવાદ
(૧૩૫-૧૩૬); મુક્તિનો અર્થ (૧૩૬-૧૩૭).

મુક્તિનાં સાધન—જ્ઞાન: ત્રણ પ્રકારનું—ઉપાસના: બે પ્રકાર
અને છ ભૂમિકાઓ (૧૩૮-૧૪૦); ભક્તિ-પ્રકટ અને
પરોક્ષ (૧૪૧-૧૪૨); સત્સંગ-મહિમા (૧૪૨-૧૪૪);
આત્મનિષ્ઠા (૧૪૪); વૈરાગ્ય (૧૪૪-૧૪૫); ધર્મ (૧૪૫-
૧૪૬); અઘટકારણવાદ (૧૪૬-૧૪૭); સાત વરો (૧૪૭)
સાંપ્રદાયિક સંસ્કારો (૧૪૮-૧૫૦)

પાછલો ઇતિહાસ-ગોપાળાનંદ અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી
(૧૫૧-૧૫૨); આચાર્ય: અયોધ્યાપ્રસાદજી-રઘુવીરજી
(૧૫૨-૧૫૩); અયોધ્યા પ્રસાદજીની વંશાવળી (૧૫૪)
રઘુવીરજીની વંશાવળી (૧૫૪-૧૫૫).

સહજનંદ સ્વામી

અથવા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

કાલાવલોકન

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના શુભારે બીજા પાદથી શરૂ થઇને ત્યાર પછીનો લગભગ સાઠ વર્ષનો કાળ ગુદાં ગુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. એ અરસામાં આર્યાવર્તમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વિપ્લવો થયા; કેટલાં રાજ્યો અને ધર્મપંથો ઉભાં થયાં અને નાશ પામ્યાં; કેટલાક પરાક્રમી રણવીરો, ધર્મસ્થાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાનાં પગલાં પાડી ગયા. એ બનાવોની ગુદી ગુદી રીતની સારી માડી અસર આજ સુધી હિન્દુસ્તાન ભોગવી રહ્યું છે.

લગવાનું સહનર્નદની જીવનચર્યા એ જ વખતમાં દેખાઈ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણુ થવાને એ સમયનું સિંહાવલોકન યોગ્ય થશે.

સહજનનંદ સ્વામી

સહજનનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (સં. ૧૮૩૭, ઇ. સ. ૧૭૮૧) ના હિન્દુસ્તાન પર દષ્ટિ નાખો. સં. ૧૮૩૭ (ઈ. સ. ૧૭૮૧)માં ભારત-પશ્ચિમ રાજકીય સ્થિતિ ઉત્પન્ન નથી થઈ; હજી એમનું ધ્યાન વ્યાપાર પર જ ચોંટ્યું છે; હજી એમના અમલદારોની રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા ઉપર ઈંગ્લાંડથી સખ્ત અંકુશ મુકાયા જાય છે; એમના રાજ્યનો વિસ્તાર હજી અંગાણામાં જ થયેલો છે. મદ્રાસ તરફ હજી માઇસોરનો પરાક્રમી સિપાઈ હૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હંશવી રહ્યા છે. મરાઠી સત્તાનો અસ્ત થવા માંડ્યો છે, પણ હજી તેનું તેજ અગ્નિને આંજી નાખે એટલું તો છે.

પંજાબમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પરાક્રમી રણજીતસિંહ ચોડા માસનું બાળક હોઈ પારશ્વામાં જુલે છે.

ગુજરાતમાં પોપાબાઈનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતનો કોઈ માલિક રહ્યો નથી. પૈશ્વા અને ગાયકવાડ વારાફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગુજરાતનું લીકું ધન લુંટી જાય છે. કોળી, કાઠી અને ગરાસીયા દેશવાસીઓ પર જ ધાડ પાડી લુંટફાટ કરી રહ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની છે. પણ આ સમય અનેક મહાપુરુષોના જન્મ માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. રણજીતનો જન્મ ગણાવ્યો. રાજા રામમોહનરાય પણ હજી એ ત્રણ વર્ષનું બાળક છે. ગુજરાતમાં કચ્છના પાર

કેટલીક મહાન
વ્યક્તિઓના
જન્મ

કાલાવલોકન

વર્ષનો કિશોર છે, ગિરધરના જન્મને હજુ પાંચ છ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરો યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો છે. નીરાંત પણ યુવાવસ્થામાં હશે, અને હોળો પણ ચાળખા મારવાની શરૂઆતમાં છે. ગુજરાત, કાઠીયાવાડ તથા કચ્છમાં બક્તોનો ખળભળાટ જગી ઉઠેલો જણાય છે. ધીરો, રણછોડ, હાલો વગેરે અનેક ભક્તરાજો પ્રભુના ગુણાનુવાદ ગાતા અને ગવડાવતા આ ભૂમિમાં ફરી રહ્યા છે. એ સર્વ સંપ્રદાયોથી અલ્પ સમયમાં અતિથય વધી જનાર ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો સ્વામિનારાયણના ગુરુ સ્વામી રામાનંદ, તેમની શિષ્યમંડળી સહ, નાખી રહ્યા છે. તેમના એક શિષ્ય ગોવિંદરામે આ જ વર્ષમાં (સં. ૧૮૭૭માં) કળિયુગના ધર્મનો ગરબો ગાત્ર નીચે પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે:—

ગીતામાં અર્જુનને કીધું, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રીમુખજરે,
અધર્મ કળિના વીંટયા માણસ મુજથી થાશે વિમુખરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

ત્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારજરે,
અધર્મ કળિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હનડરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

ઠરણા કરીને કૃષ્ણ કળિમાં પ્રગટ થાશે સુખદાનજરે,
હરિ હરિકૃષ્ણ નામે કે'વાશે, પુરુષોત્તમ ભગવાનરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

સહજાનંદ સ્વામી

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના ત્યાગી, સાધુ કરશે અપારજરે,
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સૌની ભક્તિ કરશે વિસ્તારરે,
કળિયુગ આવ્યોજરે.

(કડી ૫૬થી ૫૯)

દુકામાં કહીયે તો આ સમયમાં ગુજરાતમાં ધાર્મિક ભગૃતિનાં ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે. આમ એક જ સમયે અનેક ભગવદ્ભક્તોનો ઉદ્ભવ થવો, અનેક મત-પંથોનો ફેલાવો થવો એ એક અસાધારણ ઘટના છે; અને સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એનું કારણ શું હશે? આ સમયનો અને કિંચિત્ તેની પૂર્વેનો ગુજરાતી સમાજ તપાસવાથી જ એનું કારણ સમજી શકાય.

ગુજરાતની રાજ્યસત્તા નિર્બળ હતી એ આપણે જોયું. એવી સ્થિતિમાં સાધારણ જનસમાજનું રક્ષણ યોતપોતાનાં કે ગામનાં મહાજનો જ કરી શકે. એટલે આ વખતમાં ગુજરાતનાં મહાજનો સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતાં એમ **ગુજરાતી સમાજ** લાગે છે. આનો કાંઈક પુરાવો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી તથા એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તરફની તેમની વર્તણૂક પરથી મળી આવે છે. મહાજનો યોતાના ગામના અધિકારીઓને હાંકવી શકતાં એમાં કાંઈ શક નથી.

પણ જેમ મહાજનો રાજ પર અધિકાર ચલાવતાં, તેમ તે પોતે ધર્માચાર્યોના સંપૂર્ણ અંકુશ તળે હતાં. જે સમાજના

આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિરંતર ડોળા ફાડી તપાસતાં રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ ‘જીવું એટલું સોનું’ ના પક્ષમાં રહેવાના; એ કોઈપણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે આ સમય પ્રાગતિકોનો ન હતો; ધરરખપણું (conservatism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. ધરરખપણાની એક ખાસીયત એવી છે કે જેમાં મમત્વ બંધાયું તેના દોષો તરફ આંખમીંચામણાં કરવાની વૃત્તિ રહે, એટલું જ નહિ પણ એ ગુણ તપાસી એને સંધરી રાખવાની વૃત્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રખેને મમત્વના વિષયની કિંમત ઘટી જાય, એ ધાસ્તીથી એનું કૃત્રિમપણું મૂલ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયા કરે.

આ વખતનાં મહાજનોનું મમત્વ મુખ્યત્વે કરીને વલ્લભ સંપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું, અને એ બન્ને ધર્મપંથો બહુ અધોગતિએ પહોંચેલા હતા. ધર્મને નામે અનીતિ ચાલતી અથવા અનીતિ જ ધર્મરૂપ થઈ ગઈ હતી. ઘણા લાંબા વખતથી એ પંથોમાં સડો પેસતો હતો એમ અખો વગેરે સાક્ષી પુરે છે. એટલે એ સડાનું વિસ્તારથી વર્ણન નહિ કરીયે.

આ તો એ મુખ્ય પંથો કહ્યા. આ સિવાય ગુજરાતમાં બીજા અનેક પંથો ચાલી રહ્યા હતા. કબીરપંથી, કુડાપંથી ફોલ, શાક્ત, વામમાર્ગી, શુષ્કવેદાંતી વગેરે નામો વિશેષ જાણીતાં છે. વેરાગીઓનાં જીવંત જીવંત નામો પણ અનેક પંથોનો પ્રચાર બતાવે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વર્ણન કરે છે કે,

સહજન'ંડ સ્વામી

કેલેક શીશ જટા નખ દીરંધ, ડોલત અંમ બાધંબર ધારે,
કેશ હુંઆ અરુ કાનકટા કેઉ, ધંટ બળવત જંમમ ન્યારે;
કેઉક વીર કે વાડુ કહાવત, કેઉક દાડુ હી દાડુ પુકારે,

... ..
ન્યાસી અરુ વનવાસી કહે ગુરુ, ઔર ઉદાસી ગુરુ મુખ ગાવે.
(શ્રદ્ધાવિલાસ)

એ વેરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, લૈરવ, કાલી, હનુ-
માન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. વેરાગીઓનું
જેર પણ ધણું હતું. એ સર્વ શસ્ત્ર રાખતા અને મોટાં મોટાં
ટોળાંમાં ફરતા. એમની સવારીનો ઠાઠ રાગ્યોને આંજે એવો
રહેતો. એ લોકોના ધર્મિય બળમાં શસ્ત્રબળનો ઉમેરો થતો.
એમની સવારી જે ગામમાં જાય ત્યાં શાપની ભીતિ દાખવી
આધિદેવિક ત્રાસ, શસ્ત્રથી આધિભૌતિક ત્રાસ અને બોજન
તથા ધનની ઉધરાણીથી આધ્યાત્મિક (માનસિક) ત્રાસ આપી
તણે તાપનો અનુભવ કરાવી શકતા.

આ સિવાય વહેમનો ભંડાર પણ કાંઈ જોણો ન હતો.
ભાગ્યે કેઈ કુટુંબ એવું હશે કે જેના ધરનું કેઈ મનુષ્ય—
સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન—ભૂતયોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય;
ભાગ્યે કેઈ પોળ એવી હશે કે જેમાંનું એકાદ ધર ભૂતચાળા-
તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન પામ્યું હોય. ગુજરાત ભૂળથી જ અહિંસા-
ધર્મી મળ્યાય છે, પણ આ સમયમાં ગુજરાતમાં કાળી, અંબા,
શીતળા, મહામારી, બળીયાકાકા, લૈરવ, વીર વગેરેના
સાન્ત્વનાર્થે એટલી જીવહિંસા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ

રૂઢિ સામે હજારો રૂપિયાને ખરચે લડત ચલાવવી પડેલી, પોતાના જીવને અને સ્વતંત્રતાને જોખમમાં નાખવાં પડેલાં અને શાસ્ત્રાર્થો કરવા પડેલા.

ગુજરાતની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તે સમયનું ચિત્ર મને આવું ભાસે છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં જ ઉન્નતિનાં ખીજ રહેલાં હોય છે. દડાની ઉપર ચઢવાની ગતિમાં જ નીચે પડવાનું જોર સમાય છે. ઘડીયાળના લોલકના એક બાજુના ઝોકમાં જ ખીજ બાજુનો ઝોક રહેલો છે. ઘણી વાર આપણે કોઈ સમાજનું ખરાબ ચિત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે તે બહુધા સમાજના આગેવાનોને જોઈને જ આલોખાયેલું હોય છે. સમાજનો મધ્યમ વર્ગ તો ઘણીખરી વાર સમતોલ જાળવી રહેલો હોય છે. આગેવાનોના થોડા છાંટા એમને ઉડ્યા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ ઘણુંખરું પ્રગતિવાદી, નીતિપ્રેમી, નિષ્પક્ષ-પાતી અને સત્યશોધક હોય છે. જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધ નીતિ જુએ છે ત્યાં તેને વધાવી લેવા નિરંતર તૈયાર હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાના હિતાહિતનું એ વર્ગને માન થયું નથી હોતું ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ધસડાય છે; પણ પોતાનું હિત ક્યાં છે એની એને જ્યારે પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે હિત સાધવા અને તેને માટે જે ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઈ જાય છે. શંકરાચાર્ય અને માર્ટિન લ્યુથરના દિગ્વિજયો એ જ નાનકડી સમજાવી શકાય. આગેવાનો તો ઘણા કહેવાય છે, પણ ઘણાખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો બોલ

સહજનનંદ સ્વામી

ઝીલનારા જ હોય છે. સમાજને દોરનાર આગેવાન વિરલ હોય છે. જ્યારે એવા આગેવાનો પાકે છે ત્યારે કહેવાતા આગેવાનો સિવાયનો બાકીનો સમાજ એને ઘણું ખરું નમી દે છે. ગુજરાતમાં પણ આ સમયમાં જ અનેક ભગવદ્-ભક્તોનો ઉદ્ભવ થયો, ગુજરાતની બહારથી પણ અનેક ભક્તોએ ત્યાં આવી વસવાટ કરવો, * એ બતાવે છે કે ગુજરાતનો એ મધ્યમવર્ગ પોતાનું સમતોલ જાળવી રહ્યો હતો; પોતાની આંખો ઉઘાડી રાખી બેઠેલો હતો.

સહજનનંદ સ્વામીના જન્મ સમયનું ચિત્ર જોઈ એમના દેહોત્સર્ગ સમયનું ચિત્ર પણ તપાસવું ઠીક
 ૫૦ વર્ષ પછીની પડશે. સહજનનંદ સ્વામીનો પૃથ્વી પર નિવાસ
 સ્થિતિ માત્ર ૪૯ વરસ એટલે સંવત ૧૮૮૬
 (ઈ. સ. ૧૮૩૦) સુધી હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં તો ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ પલટાઈ જ ગઈ હતી. મરાઠી સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો. આખા હિંદુસ્તાનમાં એ જ સત્તા સ્વતંત્ર અને બળવાન રહી હતી. એક અંગ્રેજોની અને બીજી શીખોની. સિંધીયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ, નિઝામ, આઘસોર વગેરે સર્વે રાજ્યો અંગ્રેજો જોડે સંધિથી જોડાયાં હતાં, અને કેટલેક અંશે એમના તાબાનાં રાજ્યો જેવી સ્થિતિમાં અત્યારથી જ મુકાઈ ગયાં હતાં. રણજીતસિંહની ભવિષ્યવાણી

*કૃષ્ણમિનારાયણના સાધુઓમાંથી કેટલાક ઉક પંથબળ, જુદેલ-ખંડ અને હાતર હિંદુસ્તાનના હતા.

ખરી પડવાનાં સર્વ ચિહ્નો જણાઈ ચુક્યાં હતાં. જેમ કેટલાક રોગ શરૂઆતમાં તિલમાત્ર જેટલા હોઈ જેતજેતામાં આખા શરીરમાં વ્યાપી ઉઠે છે, તેમ અંગાળના એક ભાગમાં પડેલું રક્તખિંદુ જેતજેતામાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં બાહ્ય શાન્તિ પથરાઈ ગઈ હતી, અને લાંબી અશાંતિથી કંટાળેલા એ પ્રાંતે એ શાંતિસ્થાપક રાજ્ય-કર્તાને વધાવી લીધો હતો એમાં જરાયે શંકા નથી. ‘ઝેર મયાં ને વેર મયાં વળી કાળા કેર ગયા કરનાર’ એ વાક્યો ખુશામદનાં નથી, પણ ગુજરાતની તે વખતની ખરી લાગણી દર્શાવે છે. રાજ્યપ્રાપ્તિની અનિચ્છા દર્શાવનાર પ્રજા એક સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહી હતી, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ હાથ નાખવાની હિંમત આવે એટલું બળ એણે મેળવ્યું હતું. આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઈ ગઈ અને હજી થતી જાય છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું જે આપણું ભાગ્ય ન હત, તો મનુષ્યના જીવનથીયે ઓછા અવાધમાં થયેલા ભારતવર્ષમાંના આ ફેરફારો આપણને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ હવે આપણે દેવામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીયે.

ગુરુપરંપરા

જને લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને નામે ઓળખે છે તેને સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને ઉદ્ધવ સંપ્રદાય નામે ઓળખાવે છે. સંપ્રદાય તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર “ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના હરિજનો સાર” એવા શબ્દો છાપેલા દેખાશે. આનું કારણ જાણવા માટે નીચેની પૌરાણિક કથાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે કે શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામમાં પધારવા તૈયારી કરી ત્યારે તેમણે પોતાનું એ સાંપ્રદાયિક કથાઓ સર્વ જ્ઞાન ઉદ્ધવને આપ્યું અને એને બદરીકાશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી.

ખીજ એક કથા છે કે એક સમયે સર્વ ઋષિઓ નર-નારાયણનાં દર્શન કરવાને બદરીકાશ્રમમાં ગયા હતા. તે જ

વખતે નરનારાયણનાં માતા પિતા—ધર્મ તથા મૂર્તિ—પણ ત્યાં આવી ચડ્યાં. સર્વે મુનિઓની સભા ઋષિ-પ્રભુની સમક્ષ ભરાઈ હતી અને ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તેલા કળિયુગનું વર્ણન મુનિઓ ભગવાન નારાયણને સંભળાવી રહ્યા હતા તથા નારાયણ મુનિનાં વચનો સાંભળી રહ્યા હતા. શ્રવણભક્તિમાં સર્વે એટલા તક્ષીન થઈ ગયા હતા કે શાપપ્રવીણ દુર્વાસા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેનું કોઈને જ્ઞાન રહ્યું નહિ; અર્થાત્ દુર્વાસા મુનિનો યોગ્ય સત્કાર થયો નહિ. તે ઉપરથી અતિ કોપાયમાન થઈ દુર્વાસાએ સર્વ સભાને શાપ દીધો કે પોતાના તપનું અભિમાન ધરી માફ અપમાન કરનાર તમે સર્વે ભારતવર્ષમાં જન્મ પામે અને ત્યાં કળિયુગને લીધે બળવાન થયેલા અસુરોને હાથે અપમાન તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરો. આવાં શાપ-વચનો સાંભળી મુનિઓ બડકી ઉઠ્યા. ધર્મદેવે ધૈર્ય ધારી દુર્વાસા ઋષિને સમજાવી શાંત પાડ્યા, ત્યારે દુર્વાસાએ એટલો અનુગ્રહ કર્યો કે આ નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થઈ તમને સર્વને પોતાના આશ્રિત કરી મારા શાપથી મુકાવશે. આટલું બોલી દુર્વાસા પાછા ચાલ્યા ગયા. ભારતવર્ષમાં જન્મ લઈ સદ્ધર્મનું પાછું સ્થાપન કરવા ઇચ્છતા એવા નારાયણ મુનિની પ્રેરણાથી જ દુર્વાસાનું આગમન અને શાપ થયાં હતાં એમ નારાયણદેવે સમજાવ્યું અને સર્વેને શાંત પાડી યોગ્ય અવસરે આર્યાવર્તમાં જન્મ લેવા આગ્રહ કરી. *

ઉદ્ધવ પણ આ શાપના ઝપાટામાં સપડાઈ ગયા હતા.

અપાળન ‘પૌરાણિક કથા’ ઉપર નોંધ જુઓ.

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

હિંદુ સમાજે માન્ય કરેલા અવતારોનાં જીવનનું પૃથક્કરણ કરતાં જોઈ શકાશે કે એમાંના કેટલાક રાજકીય પરિવર્તન કરવા માટે થયા છે અને કેટલાક કેવળ ધાર્મિક પરિવર્તન માટે છે. કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ અને કૃષ્ણ એ અવતારોનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું છે. રામ અને કૃષ્ણ વડે ધર્મની સ્થાપના પણ થઈ, પણ એ સ્થાપના ઘણે ભાગે એમના સ્વલોકમન પછી જ થઈ છે. ઋષભદેવ, બુદ્ધ, દત્તાત્રેય, કપિલ વગેરે અવતારો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે. જોકે ઋષભદેવ અને બુદ્ધ રાજકુમારો હતા, છતાં એમાંથી એકે અવતારે રાજપ્રકરણી કાર્ય સાધ્યું નથી. બાહ્ય અસુરનો નાશ કરવા એ અવતારો ઉત્પન્ન થયા ન હતા, પણ એ અવતારો કેવળ સહગુરુ રૂપે હોઈ, સાધુ માર્ગે સદ્ધર્મનું સ્થાપન એમણે કર્યું છે. સ્વામિનારાયણને પણ એમના અનુયાયીઓએ સહગુરુ રૂપે એકાંતિક ધર્મના સ્થાપક અને અંતઃશત્રુઓના હણનારા પરમાત્મા માન્યા છે.

અસ્તુ. કથાનક પ્રમાણે આ સમયની સ્થિતિ ધાર્મિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઈ રહી હતી, તેથી યોગ્ય અવસર જાણી ઉદ્ધવે ધાર્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખવા પ્રથમ જન્મ ધર્યો.

અયોધ્યામાં અજ્ઞપ્રસાદ અને સુમતિ નામે સરસ્વત્રી સ્વામીના દંપતીને ઘેર સંવત્ ૧૭૮૫ ની જન્મભાષ્ટમીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. આ પુત્રનું નામ રામશર્મા પાડયું. રામશર્મા બાળપણથી જ ભક્તિાનક હતા. બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર

ગુરુપરંપરા

અભ્યાસ કર્યો અને પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ જણાવી ઘેરથી નીકળી પડ્યા. નીકળ્યા તે નીકળ્યા જ; પાછા ઘર ભેગા કદી થયા નહિ. તીર્થાટન એમનો ધંધો થઇ પડ્યો. શરૂઆતમાં તો તે મુમુક્ષુ થઇ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં કાઠીયાવાડમાં આવ્યા. ત્યાં તળાબ ગામમાં કોઇ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ હતો. સ્વામી રામાનંદે એને ત્યાં રહી એ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું. ત્યાંથી દ્વારિકાની યાત્રા કરી. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે ગિરનાર પાસે ત્રંબા ગામમાં એક સ્વામી આત્માનંદ કરીને સંન્યાસી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે. રામશર્મા ત્રંબા ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય થઇ રહ્યા. સ્વામી આત્માનંદને યોગ્ય ગુરુ જાણી રામશર્માએ એમની ખૂસે દીક્ષા લીધી અને રામાનંદ નામ ધાર્યું.

સ્વામી આત્માનંદ અદ્વૈતવાદી હતા અને નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા. એમના અનુગ્રહથી રામાનંદ સ્વામીને આત્મદર્શન થયું, ખુલ્લું શાંતિ થઈ નહિ. રામાનંદ સ્વામીને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ નિષ્ઠા હતી અને એમને પોતાના આત્મામાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો અને વળી ગુરુની શોધમાં ચાલ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તોતાદ્રિમાં જઇ એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી.

સહજનંદ સ્વામી

રામાનુજયાર્યે અનુગ્રહ કરી એમને સ્વપ્રભાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ-દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું તે બીજાને આપવાની રામાનુજયાર્યે એમને આજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદે ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણજન્મભૂમિની યાત્રા કરી ત્યાં પોતાના ઇષ્ટ દેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઈ, પોતે જલદીથી પ્રકટ થઈ એમને મળશે એવું વચન કહ્યું. પોતાના ઇષ્ટ દેવનો થનારો પ્રાર્થુભાવ સાંભળી, હર્ષિત થઈ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પાછા કાઠીયાવાડમાં આવ્યા અને પોતાના આગલા ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા. આત્માનંદજી સાથે ખૂબ ચર્ચા થઈ, અને પરિણામે એ પણ પોતાના શિષ્યના મતના થયા. * થોડોક

* આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીના સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો તથા એક વચનામૃતમાં વિધાન છે. પણ હાલમાં શ્રી. આદ્યવલાલ દલસુખરામ ઠેઠારીએ બહાર પાડેલા 'શ્રીજીની પ્રસાદીના પત્રો' માં આત્માનંદજીનો સ્વામી રામાનંદે ત્યાગ કર્યો એ વાતને આધાર નથી મળતો. એમાં ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે આપી છે: ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારી—આત્માનંદ—રામાનંદ—સહજનંદ સ્વામી. સહજનંદ સ્વામીએ સ્વામી રામાનંદની દીક્ષા લીધી તે પહેલાં દ્રાવડ દેશમાં તેણીના જીયરસ્વામી ત્રિદંડીને ગુરુ કર્યા હતા. (પત્ર ૫૧મો) પણ એમની પાસે પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત ન થવાથી રામાનંદ સ્વામીને આવી મળ્યા. સ્વામી રામાનંદજી ભક્તિયુક્ત અદ્વૈતમાર્ગી હોય એમ મને લાગે

ગુરુપરંપરા

કાળ ગયા પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના સર્વ શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું. એ શિષ્યોમાં હરનાથ અને વાલ્મીકી નામે બે સ્ત્રીઓ જેનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કચ્છ તથા કાઠીયાવાડમાં ઈશ્વરાવતાર થવાનો સંદેશ સંભળાવતા ફરવા લાગ્યા. અનેક જનો એમના અનુયાયી થવા લાગ્યા. રણછોડ, લાલો, ભોળે, નીરાંત વગેરે ભક્તોનાં મંડળોમાં તો એ એકલા જ પોત-પોતાના જૂથમાં અસાધારણ વ્યક્તિ લેખાતા. પણ રામાનંદ સ્વામીનું મંડળ તો ભક્તોની શાળા જ થઈ રહ્યું. એમાંના બે—સ્વામી મુક્તાનંદ અને લાલજી સુતાર (પાછળથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) તો આખા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જે નટનું આગમન સૂચવવા માટે પોતે ડુગડુગી બજાવે છે એમ તે કહેતા હતા, તેના આવવાની વાટ જોતા, એ અને એમના સર્વ શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણભજનમાં તક્ષીન થઈ આનંદમાં દિવસ ગાળતા હતા.

હવે આપણે એ મહાન ખેલાડીનું જીવન હાથ ધરીએ.

છે. સહજનંદ સ્વામીએ તેણીમાં કરેલા પહેલા ગુરુને પાછળથી સ્વામી રામાનંદના બીજા ગુરુ ઠરાવી દેવામાં આવ્યા છે, એમ લાગે છે. એનું કારણ એમ જણાય છે કે સહજનંદ સ્વામીએ વિશિષ્ટદેવ મત ઉપર સ્વીકાર્યો છે, અને તે મત જીવર સ્વામીએ હરો. (પત્ર પાઠ માટે પાછળ નોંધ જુઓ.)

ઘનશ્યામ

હાખનૌથી ચંપારણ્ય તરફ જતી ગાડી પર ‘છપૈયા
 દેવાભિનારાયણ’ નામે એક નાનકડું સ્ટેશન આવે છે.
 અયોધ્યાથી એ સાતેક ગાઉ થાય છે. એ ગામમાં હરિપ્રસાદ
 પાંડે નામે એક સરવરીયા બ્રાહ્મણ તેની
 સહજનંદ દેવાગી- પત્ની પ્રેમવતીની સાથે રહેતા હતા. તેઓ
 નાં માતાપિતા દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતાં હતાં
 અને સદાયરણ્યી રહેતાં હતાં. કહો કે ધર્મ અને ભક્તિના
 સાક્ષાત અવતાર જ હતાં. દેવાભિનારાયણના જન્મ પહેલાં
 તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ જ દુર્બળ હતી, અને કોઈક દુષ્ટ
 લોકો એમને ત્રાસ આપી પજવતા એમ પણ જણાય છે.
 આથી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામપ્રતાપને એના મામાને સોંપી,
 એ બન્ને જણાં તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યાં. ગોકુળ-વૃંદાવન જઈ ત્યાં

એમણે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને ઘેર અવ-
તરવાનું વરદાન આપ્યું. ત્યાંથી આગળ જતાં જે વાત બની તે
અતિશય અદ્ભુત છે. સંપ્રદાયના સર્વે ગ્રંથોમાં એ વાત લખાયેલી
છે, અને એ સર્વે ગ્રંથો સ્વામિનારાયણના

અશ્વત્થામાનો શાપ

સમયમાં જ અથવા ત્યાર પછી દશ
વર્ષની અંદર લખાયેલા હોવાથી વિશેષ ચમત્કારિક છે. વાર્તા
આ પ્રમાણે છે: આગળ જતાં ધર્મ-ભક્તિ એક અરણ્યમાં
ભુલાં પડ્યાં. ત્યાં તેમને દ્રોણપુત્ર ચિરંજીવી અશ્વત્થામા મળ્યો.
શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થશે એમ ધર્મદેવ પાસેથી સાંભળી તેણે
કહ્યું કે:

માટે હું પણ હઉં અશ્વત્થામારે, દહિં છું શાપ સુણો નર વામા રે;
જેહ પુત્ર થાય તમારો રે, કહું શસ્ત્રને કેદી મ ધારો રે.
શસ્ત્ર વિના શત્રુ કેમ મરશે રે, મારા શાપે શસ્ત્ર ન ધરશે રે;
એમ કરતાં શસ્ત્ર લેશે હાથ રે, તો જીતશે નહિ વેરી સાથ રે.

(ભક્તચિંતામણી, અ. ૧૫, ૫૧—૫૨.)

આ શાપ સાંભળી ધર્મ-ઉદાસ થઇ ગયા અને એમણે
પોતાના કુળદેવ હનુમાનની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી હનુમાને
પ્રગટ થઈ નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું:

કૃષ્ણ થશે બહુ બુદ્ધિવંત રે, કરશે બુદ્ધિએ દૈત્યનો અંત રે;
એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે, કળે ટાળશે દૈત્યનું કામ રે.

(ભ.ચિં. અ. ૧૬, ૭.)

હથીયાર સંબંધી કાયદાથી આખા હિંદુસ્તાન પર
પાછળથી પડેલા શાપની આમાં કેવી વિસ્મયકારક આગાહી છે!

સહજનંદ સ્વામી

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મદેવ પાછા છપૈયામાં આવી
વસ્યા. ત્યાં સંવત ૧૮૩૭ની રામનવમીને
જન્મ દિને રાત્રે દસ વાગે ઉદ્ભવ સંપ્રદાયીઓના
દષ્ટિદેવનો જન્મ થયો. જે જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો ત્યાં
એક મુંદર મંદિર બંધાવી બાલધનરયામની શ્વેત આરસ-
પહાણુની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી છે. સહજનંદ સ્વામીનું
કૌટુંબિક નામ ધનસ્થામ હતું, એટલે આપણે એને હાલ
ધનસ્થામ નામે જ ઓળખીએ.

ધનસ્થામનો બાલ્યકાળ નિર્વિદ્ધે પાર પડ્યો નહોતો.
સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ ગણાતાં સર્વે ચિહ્નો ધનસ્થામમાં
દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એમનાં બેઉ ચરણમાં સળંગ ઉર્ધ્વરેખા
હતી. મંદિરોમાં એમનાં ચરણની છાપોનો જે સંગ્રહ છે તેમાંથી
સ્પષ્ટ ઉઠેલી છાપોમાં એ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. ઉર્ધ્વ-
રેખા એ મહાબાબ્યની નિશાની ગણાય છે. એ ચિહ્નધારી
હજારો મનુષ્યોનો નિયંતા થાય એમ મનાય છે. છપૈયાની
સમીપમાં કોઈ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો.
એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ધનસ્થામની પછીને દિવસે જ એમનો
બોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઈ
ગયો હતો. ત્યાર પછી ધનસ્થામ અઢી વર્ષના થયા ત્યારે
એમના ચૌલ સંસ્કારને દિવસે પણ એ કાલીદત્તે કાંઈક
અભિચાર કર્યો હતો, પણ એમાંથી એનું પોતાનું જ મૃત્યુ
નીપજ્યું હતું.

આ બનાવ પછી ધર્મ-ભક્ત છપૈયા છોડી અયોધ્યા
 ગયાં. અયોધ્યામાં એમની આર્થિક
 આહવાવસ્થા સ્થિતિ પણ સુધરી. યોગ્ય કાળે ધનશ્યામનો
 ઉપવીતસંસ્કાર થયો અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના
 પિતા પાસે કરવા માંડ્યો. બાળપણથી ધનશ્યામને તપનો
 'ઇશ્ક' હતો. વ્રતનિયમો કરવાં, દેવદર્શન જવું, કથા સાંભળવી
 એ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તે સાથે એમના વડીલ બંધુએ
 લખાવેલી વાતોમાંથી એમ પણ જણાય છે કે ધનશ્યામ નાન-
 પણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા અને એમનાથી
 મોટી વયના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા. ધનશ્યામને
 તપ અને વૈરાગ્ય જ પ્રિય છે એવી જાણ એમના પિતા ઉપર
 ચાક્કસ પડી હશે એમાં કાંઈ સંશય નથી. ધનશ્યામથી નાના
 એક ઈચ્છારામ નામના ભાઈ હતા. ધર્મદેવે પોતાના જીવતાં જ
 રામપ્રતાપનું લગ્ન અને ઈચ્છારામનું વેશવાળ કરી રાખ્યાં હતાં,
 પણ ધનશ્યામ વિષે એમણે પોતાના અંત સમયે પોતાના બીજા
 બે પુત્રોને બલામણુ કરતાં કહ્યું હતું કે એની સંભાળ રાખજો.
 એ ઘર માંડશે નહિ, ભૂખ્યો હશે તો એ ખાવાનું માગશે નહિ.

ભક્તિ અને ધર્મ બન્નેનો ધનશ્યામની અગિયાર વર્ષની
 વયે જ મહિનામાં અક્ષરવાસ થયો. ત્યાર પછી ધનશ્યામની
 સંભાળ તેની માબી મુવાસિની રાખતાં.

નિઃકમણ્ડ મુવાસિનીનો દીયર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો.
 ધનશ્યામ પણ એમનું હૈત જીવનપર્યંત યાદ કરતા. જોખન
 આંડે એટલે મોટાભાઈની સ્વભાવ બહુ તીખો હતો. ધર્મદેવના

સહજનનંદ સ્વામી

અવસાન પછી ત્રણેક માસે એક વાર ધનશ્યામ વિષે કોઈ છોકરાઓએ મોટા ભાઈને ફરિયાદ કરી, તેથી ભાઈએ ધનશ્યામને બહુ ટપકો આપ્યો. ધનશ્યામે તે વખતે એટલું જ કહ્યું કે હવે મારે વિષે તમને ફરીયાદ નહિ આવે. * રામપ્રતાપ ભાઈએ જ તે વખતે એ વાક્યનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ બીજે દિવસે સવારે જુઓ તો ધનશ્યામ અદૃશ્ય ! સૂર્યમાં, એમને રોજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધખોળ કરી, પણ ધનશ્યામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સંવત ૧૮૪૯ની અપાડ સુદી દશમ, એ ધનશ્યામ મહારાજનો નિબંકમણુ દિવસ છે.

---

* 'હરિલીલામૃત'ને આધારે આ બીના લખી છે.

નીલકંઠ

તપઃપ્રિય ધનશ્યામને તો ઘેરથી છૂટવાનું નિમિત્ત જ નોંધતું હતું. આ પછીનાં સાત વર્ષ સુધી ધનશ્યામ નીલકંઠને નામે ઓળખાયા હતા, એટલે હવે આપણે વિચરણ એને એ જ નામે બોલાવીશું. નીલકંઠનો વર્ણવિષ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:

મુંજની મેખલાને આધારે બહિર્વાસે સહિત કૌપન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ ઓઢ્યું છે, એક હાથમાં પલાશનો દંડ પકડ્યો છે, બીજા હાથમાં માળા, કમંડળ, બિક્ષાપાત્ર ને જળગરજીં એટલાં રાખ્યાં છે; ખભે યજ્ઞોપવીત શોભે છે અને તે ઉપર નિત્યપાઠ કરવાનો ગુટકો કપડામાં બાંધી લટકાવ્યો છે, કંઠમાં તુલસીની બેવડી માળા વિરાજે છે અને શાલિગ્રામ તથા બાલમુકુંદનો બટવો બાંધ્યો છે, લલાટમાં ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વપુંઃ તિલક કર્યું છે અને મસ્તક ઉપર જટા વધવા માંડી છે.

વર્ણવિષ નીલકંઠ સરયુ નદી ઉતરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા અને કેટલેક દિવસે હિમાલયમાં મુક્તનાથ ક્ષેત્રમાં

સહજન'ંદ સ્વામી

પહોંચ્યા. ત્યાં એમણે સૂર્યનું તપ કર્યું. ત્યાંથી પાછા દક્ષિણ તરફ ઉતર્યા. ત્યાં એક વનમાં એમણે એક વડ તળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા. ગોપાળ યોગીએ અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો. નીલકંઠ એમની પાસે એક વર્ષ સુધી રહ્યા અને હડયોગની સર્વ કળાઓ શીખ્યા. ગોપાળ પણ જનણે પોતાની વિદ્યા નીલકંઠને શીખવવા માટે જ જીવતા રહ્યા હોય એમ થયું. નીલકંઠનો અભ્યાસ પૂરો થયો અને ગોપાળ યોગીનું આયુષ્ય પણ પૂરું થયું. નીલકંઠે ગોપાળ યોગીની ઉત્તર-ક્રિયા કરી અને આગળ પાછું ઉત્તરમાં આદિવરાહ નામે તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંથી નીલકંઠે બંગાળાને રસ્તો લીધો. રસ્તામાં એક સીરપુર (?) કરીને ગામ આવ્યું. ત્યાંના અધિકારી સિદ્ધવલ્લભે નીલકંઠને ચાતુર્માસ રાખી તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો. બંગાળામાં નીલકંઠને જે કાર્ય કરવું પડ્યું તે જાત્ર મંત્ર પરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડવાનું. આ વખતે બંગાળામાં જ્યાં જીવે ત્યાં મંત્રવાદીનું જોર જણાતું. કોઈએ કાલી વશ કરેલી, કોઈએ ભૈરવ, કોઈએ હનુમાન; કોઈ મૂઠ મારી શકે અને કોઈ સદ્ધિ દેખાડી શકે. સીરપુરમાં અને આગળ ચાલતાં કામાક્ષી દેવીનું મંદિર છે તેની પાસેના એક ગામડામાં નીલકંઠને મંત્રવાદીઓ સાથે સારીપેટે ટકર ઝીલવી પડી. બન્ને ડોકણે મંત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરામવ કરવા માટે પોતાના સર્વ અભિચાર કર્યા, પણ એમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. સીરપુરમાં નીલકંઠનું સન્માન થવાને આ એક કારણ થયું. પણ આથી એ અન્ય વેરાગીઓને ઈર્ષ્યાનું કારણ થઈ પડ્યા.

ત્યાંથી નીલકંઠ જગન્નાથ પુરીનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં નવલખા પર્વત (?), બાલવા કુંડ, કપિલાશ્રમ વગેરે તીર્થો પણ જોયાં.

સહજનનંદ સ્વામીની કોમળ વૃત્તિઓ * આ વખતે અત્યંત જોરથી વિકસી રહી હતી. લીલી બાજીને પણ તોડતાં એમને કંપારી છુટતી. જગન્નાથમાં કેટલાક વેરાગીઓએ એમને તરવારની ધમકીની સાથે બાજી તોડી લાવવા કહ્યું. પણ જે અરૂપ જીવની ઉપરે પણ, રાખે દયા અતિ ઘણાં માંધ; પેખી પેખી ભરે પગલાં, રખે થાય અપરાધ કાંઈ. સ્થાવર જંગમ જીવ જેહ, તેહ સર્વના મુખ દેણ; પશુ પંખી પ્રાણુધારી પર, કરે નહિ કરડાં નાણુ. રપ. ૫-૬

***
સ્વામી મારા રહ્યા સધજે, સર્વે સાક્ષી રૂપે સદાય,
એમ જાણી દલે ડરતા રહે, રખે કોયે મુજથી દુઃખાય. રપ. ૨
(ભક્તિનાંધ)

તેનાથી એ કામ કેમ થાય ? આથી એમને વેરાગીઓનો ઘણો ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો.

ત્યાં કેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો. શિવ-કાંચી, વિષ્ણુકાંચી, શ્રીરંગપુર, સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે સર્વ તીર્થો દુર્યા. સેતુબંધ રામેશ્વર જતાં રસ્તામાં તેમને એક સેવક-રામ નામે સાધુ મળ્યો. સેવકરામને અતિસાર થયો હતો અને ઉઠવા બેસવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી. સેવા કરનાર કોઈ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો. નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઈ દયા આવી. એક વડના વૃક્ષ તળે કેળની પથારી કરી, ત્યાં

* 'કોમળ વૃત્તિ' પર પાછળ નોંધ જુઓ.

સહજનંદ સ્વામી

સેવકરામને રાખ્યો અને બે મહિના સુધી એની ચાકરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હજાર રૂપિયાની સોનામહોર હતી. તેમાંથી તે ખાંડ, સાકર, ઘી અને અન્ન મંગાવી ખાતો, અને એક શેર ઘી જમીને પચાવે એવો બળવાન થયો. નીલકંઠ પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ન માગી લાવતા અને જમતા. બિંદા ન મળે તે દિવસ ઉપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા કર્યા છતાં કોઈ દિવસ સેવકરામે એક પૈસાબાર અન્ન નીલકંઠને આપ્યું નહિ. સારા થયા પછી સેવકરામ પોતાનો મળુ એકનો ભાર નીલકંઠ પાસે ઉપડાવતો. નીલકંઠની વૃત્તિ તો ભાર નામે એક રૂમાલ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ બાળી સેવકરામનો બોલો ઉઠાવતા. છેવટે એને કૃતદન બાળી નીલકંઠે તેનો ત્યાગ કર્યો. શમેશ્વરની યાત્રા કર્યા પછી નીલકંઠે પાછું પશ્ચિમ કિનારેથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ પડતા. સુંદરરાજ, ભૂતપુરી, પદ્મનાભ, સાક્ષીગોપાલ વગેરે દક્ષિણનાં સર્વ ક્ષેત્રો ફરી નીલકંઠે પંદરપુર ગયા અને ત્યાં બે મહિના રહ્યા. ત્યાંથી નાસીક જઈ ગુજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે કાઠીયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદી છઠ્ઠે દિવસે નીલકંઠે માંગરોળ ખંદરથી બે ત્રણ ગાઉ મંગલ દિવસ દૂર લોજ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ બહાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ દિવસ છે કારણ કે આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો કાળ શરૂ થાય છે. આ પછીનાં ત્રીસ વર્ષ સ્વામિનારાયણે ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં જ ગાળ્યાં અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વહી.

દીક્ષા

લોજ એ સ્વામી રામાનંદનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના કેટલાક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા. જે વખતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વાવ ઉપર બેઠા હતા તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ મુખાનંદ એ જ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આવ્યા. એમણે નીલકંઠને જોયા, અને જોતાં વાર કાંઈક અવર્ણ્ય સ્નેહની લાગણી અનુભવી. એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, માતાપિતા કેણુ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. નીલકંઠે બ્રહ્મપુરથી આવ્યો, બ્રહ્મપુર જવું છે, અને જે ત્યાં લઈ જાય તે જ ખરાં માળાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી મુખાનંદને આનંદ થયો. એણે પ્રત્યુત્તર કર્યો કે મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને ગુરુ કરો; એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહા રહે છે તેની પાસે ચાલો; તમારા

સહજાનંદ સ્વામી

દર્શનથી એમને પણ આનંદ થશે. નીલકંઠને સાત વર્ષની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સંત મળ્યા ન હતા. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું અને સાત વર્ષે એમણે ગ્રામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ષની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠનો દેહ તદ્દન સૂકાઈ ગયો હતો. પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, “ મુને સ્વામી કાર્તિકની પેડે એવો જ વિચાર ઉપત્તો જે મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે રુધિર અને માંસ તે રહેવા દેવું નથી; માટે ઘણુંક પ્રયત્ન કરીને શરીરને એવું સુકવી નાખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીસરે જ નહિ.” (વચના-મૃત કારિયાણી ૩) તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ ધાતુઓનો નાશ થઈ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું, ત્યારથી શરીરે પરસેવો જ ન વળે, એવા પ્રકારનાં આસનો સાધ્યાં હતાં, તેથી સ્વામી રામાનંદને આવળના પાટા બંધાવી પરસેવો છૂટવાનો ઉપાય યોજવો પડ્યો હતો.

અદ્યપકાળમાં મુક્તાનંદ સ્વામી અને નીલકંઠ વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બંધાયો. સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠ અધીરા થઈ ગયા હતા. એ સહગુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા; પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મંંગાવવા એક પત્ર લખી તેનો જવાબ આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસે જ રહેવા તાણ કરી. મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બન્નેએ સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો. *

* જુઓ નોંધ; નીલકંઠનો સ્વામી રામાનંદજીને પત્ર.

એ પત્ર વાંચતાં જ એમાં નીલકંઠની હાશરખામિ માટે વ્યાકુલતા, એણે કરેલી સાધના અને એનો ઉત્સાહ જોઈ સ્વામી રામાનંદે સભા વચ્ચે કહ્યું કે જેની હું વાટ જોતો હતો તે આવી પહોંચ્યા. તે વખતે લાલજી સુતાર (નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) પાસે બેઠા હતા. તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, ‘એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સંપ્રદાયના એક સાધુ) જેવા છે?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘રામદાસ તે શું? એથી બહુ મોટા.’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા?’ સ્વામી કહે, ‘એથી યે બહુ મોટા.’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘આપ જેવા?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘અમે પણ શું એમની આગળ? અમારાથી પણ બહુ મોટા.’ સ્વામી નિર્ગુણદાસ લખે છે કે ઘણાં વર્ષ પછી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની ખાતરી થઈ ત્યારે એમણે આ વાત કહી બતાવી હતી અને બોલ્યા કે ‘આજે એ વાત સમજાઈ.’ *

સ્વામી રામાનંદે નીલકંઠને હોજમાં જ સ્વામી મુક્તાનંદની આશામાં રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી સાધુઓને હઠયોગ શીખવવા લખ્યું અને કહેવડાવ્યું કે જો મોક્ષનો ખપ હોય તો થાંભલે બાથ બીડીને પણ રહેવું પડે. સાથે સાથે ભોક્ષિતાર્થે શરીરની સંભાળ લેવા પણ ભલામણ કરી.

બ્રાહ્મણે આવી સ્વામીનો કાગળ આપી સંદેશો કલ્પે. નીલકંઠ તુર્તજ ઉઠ્યા અને થાંભલે બાથ બીડી ઉભા રહ્યા, તે મુક્તાનંદ સ્વામીની આશાથી બાથ છોડી.

---

* પાછળ રામાનંદ સ્વામીના ઉદ્દમાર ઉપર નોંધ જુઓ.

સહજનનંદ સ્વામી

હવે મુજ્જાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવું એ નીલકંઠ વર્ણનો નિમિત્ત થઈ રહ્યો. છાણુ બેળું કરવાથી લગ્નને સર્વે કામો એ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે જળવતા.

કિન્તુ આ અરસામાં પણ એમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ

કર્ત્યુ. અત્યાર સુધી રામાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રી એમણે કરેલો પુરુષોની સમાજો જુદી કરવાની પ્રથા પહેલો દેશકાર પાડી ન હતી. રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં

મુક્તાનંદ સ્વામી રોજ કથા કરતા અને સ્ત્રી પુરુષો અને સાધુઓ સર્વે બેળા બેસી સાંભળતા. ત્યાગીઓએ અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ એવો નીલકંઠનો આચ્છદ હતો. અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય એટલે સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપરાંત સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીઓને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને સદેશો ન મોકલવો, એને અડકવું નહિ, એની સામે દૃષ્ટિ માંડી જોવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણકીર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં નહિ, તેવી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન જોવાં કે ન અડકવું, અને સ્ત્રીને નહાવા ધોવાની જગ્યાએ નહાવા ધોવા જવું નહિ. નીલકંઠને સ્ત્રીપુરુષોની બેળા સભા પસંદ પડી નહિ. એમણે સ્ત્રીપુરુષોને જુદાં બેસાડ્યાં; અને સ્ત્રીઓને એવી રીતે બેસાડી કે સંન્યાસીઓની દૃષ્ટિ સ્ત્રીઓ પર પડે નહિ અને કથાકાર પુરુષોમાં જ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને દર્શન વગેરે કરવા માટે જુદો દરવાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ ટીકા થઈ છે. કહેવાય છે કે એમ વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એમાં તે શું? સ્વામિનારાયણના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, ‘સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો દીક ક્યું, પણ એક વાત બહુ ભુંડી કરી.’ સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, ‘કઈ વાત, આવાણ?’ વેરાગીએ કહ્યું, ‘સ્ત્રીપુરુષોની સભા જુદી કરીને બ્રહ્મમાં ભેદ પાડ્યો એ.’ સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ‘ભાઈ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે બેળાં થઈ જાય; એ તો અમે એક સૂગાળા આવ્યા છીએ, તે અમારી સૂગથી એમને જુદાં રાખી શક્યા છીએ; તે અમારી સૂગ જ્યાં મુઘી રહેશે ત્યાં મુઘી જુદાં રહેશે, પછી એક તો છે જ.’

આ ઉત્તરમાં આ પ્રથાનું કારણ સમાયું છે. યદ્યપિ વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં કૃત્રિમતા રહી છે, અને અંતે જતાં સદ્વિવેકની મદદ વિના કોઈ પણ કૃત્રિમ નિયમો બળવાન ચિત્તને વશ કરી શકતા નથી, છતાં મનની સાથે ઝગડનારને કૃત્રિમપણે રક્ષાના ઉપાયો યોજવા જ પડે છે. વાડામાં રોકાવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે એ સભા જુદી કરવા વિષે વાત કાઢી તે દિવસે મુક્તાનંદ સ્વામીને પણ એ રુચી નહિ. એમણે નીલકંઠની વાતને અતિ વૈરાગ્યવાળી કહી ઉડાવી દીધી. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય ઉત્તમ વસ્ત્રો હતા. એમની કથા સાંભળવા સ્ત્રીપુરુષો અતિ ઉત્સાહથી આવતાં. કવિ દલપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જેમ ગંગાનો પ્રવાહ નીકળે તેમ એમના મુખમાંથી કથા નીકળતી.

સહજનંદ સ્વામી

જેવું એમનું વક્તૃત્વ હતું તેવું જ તેમનું રૂપ પણ હતું. કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું સુંદર હતું કે એને લીધે એ ચિત્તાકર્ષક ન થાય તે માટે એ પોતાનું આખું શરીર એવી રીતે ઢાંકતા કે માત્ર મોડાનો થોડોક ભાગ જ દેખાય. આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી. મુક્તાનંદ સ્વામીની કથા ચાલતી હતી તેમાં એમણે કહ્યું કે હું બીજી કથા કરવા ઇચ્છુ છું. જે પુરુષોને સાંભળવી હોય તે આવે. નીલકંઠ દૂર જઈ બેઠા અને કથા કરવા માંડી. મુક્તાનંદ સ્વામીનો ગંગા-પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક બધા પુરુષો નીલકંઠની સભામાં જઈ બેસી ગયા. મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા અને છેવટે મુક્તાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા. મુક્તાનંદ સ્વામી નીલકંઠનો પ્રભાવ ઓળખી ગયા અને પુસ્તક વીંટાળી દઈ બોલ્યા, ‘હવે અમારી કથા પૂર્ણ થઈ. અમે પણ હવેથી નીલકંઠની કથા સાંભળવા જ બેસીશું.’ ત્યારથી બે સભાની પ્રથા પડી ગઈ.

આ પ્રથાનું એક પારણામ એ આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એક-બે મંદિર કરવાનો રિવાજ પડ્યો. એ મંદિરમાં કોઈ ત્યાગી*

* ત્યાગી સ્ત્રીનો અર્થ ચતુર્થાશ્રમવાસિની સ્ત્રી જેવો કરવાનો નથી, પણ સાંસારિક જંજાળોને છોડીને ભગવત્પરાયણ જીવન બાળવા ઇચ્છતી, વિધવાના ધર્મ પૂર્ણપણે પાળતી, બ્રહ્મચર્યને રાખતી સ્ત્રી જેવો કરવાનો છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વિધવાને પુરુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે. એમાં પોતાનાં સમીપ સંબંધી તથા શાવણાં બાળકોને બાતલ રાખ્યાં છે, પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરુષ માત્રનો સ્પર્શ વર્જિત ગણે છે.

સ્ત્રીઓ હોય તો તે રહે, નહિ તો સર્વે સત્સંગી સ્ત્રીઓને ભેગાં મળી કથા, કર્તવ્ય અને જ્ઞાનવાર્તા કરવાના સ્થાનક તરીકે એ જગ્યા સચવાય. આવી રીતે સ્ત્રીઓ માટે જેમ દર્શનાદિકની જુદી સેવા કરનાર તેમ જ્ઞાન મેળવવા સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા જ છે. આમ કરવાથી સ્ત્રીઓને વાંચતાં લખતાં શીખવાનું આવશ્યક થયું. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઉચ્ચ શાંતિની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓ બહુધા લખી વાંચી શકે છે જ. ત્યાગી સ્ત્રીઓના નિયમ ત્યાગી પુરુષોના જેટલા આકરા નથી હોતા; એટલે ત્યાગી સ્ત્રીઓ ત્યાગી પુરુષો સિવાયના અન્ય પુરુષો જોડે જરૂર પડ્યે સંભાળણું કરી શકે છે, પણ તેમનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી. વળી સ્ત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શકે એ હેતુથી સંપ્રદાયમાં ન્યારે મહાદેવો કરવાના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તેમને બેસવાની ઇલાહિદી સગવડ પણ રાખવામાં આવે છે.

સંન્યાસીધર્મના આ વિષેના આગ્રહને લીધે જ નીલકંઠે લોજમાં એક બીજું કામ પણ કર્યું. જે ઘરમાં સ્વામી રામાનંદના સાધુઓ રહેતા હતા, તેની પડોશના મકાનમાં કોષ્ટક સ્ત્રીઓ રહેતી હતી. બે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપણે કરવા માટે એક બાકોડું હતું. સાધુઓએ દેવતા લેવા આપવાના નિમિત્તે પણ આવી રીતે સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવું એ નીલકંઠને રુચું નહિ, તેથી એમણે સ્વહસ્તે એ છિદ્ર પૂરી દીધું. એ પૂરેલું બાકું હજી સુધી દેખાય છે.

સહજન'ંદ સ્વામી

આ અરસામાં જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનું ચિંતવન કરતા બેઠા હતા. બૂલમાં એમણે પોતાની તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મુકી હતી. ધ્યાન ધરતાં એ વાત એમને યાદ આવી. ધ્યાન કરતાં ઉઠીને તુંબડી ઉંચી મુકવી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને કુતરે આવી તુંબડીમાં મેં ધાલી અબડાવે એ દહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ સ્થિર થયું નહિ. નીલકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત જાણી. મુક્તાનંદ સ્વામીનું ધ્યાન પૂરું થયા પછી નીલકંઠે સ્વામીને પૂછ્યું,

“ દૈવત તુંબી પાત્રમેં દિવા દૈવત ધ્યાન ?

દૈવત તુંબીમેં અધિક દિવા દોઉ સમાન ? ”

મુક્તાનંદ સ્વામી બિચારા ભોંઠા પડી ગયા. પણ એ નિર્માનીપણાની મૂર્તિએ એમાંથી જરાયે ખોટું ન લગાડતાં ચિત્તની સ્થિરતા યાચી.

આ છેલ્લી બન્ને વાતો છે તો નજીવી, પણ થોડા માસમાં નીલકંઠે પોતાનો કેટલો પ્રભાવ રામાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પર પાડ્યો હતો તે આમાંથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે. નીલકંઠને તો હજુ મૂછે કુટવા માંડી ન હતી. અઢાર ઓગણીશ વર્ષની વય. સ્વામી રામાનંદના શિષ્યો કેટલાક વૃદ્ધ થવા આવ્યા હતા. એમનાથી તો બધા જ ધણા મોટા હતા. નીલકંઠની બારી પૂરવાની ક્રિયાથી એ વડિલોએ અપમાન માની લીધું હોત તો નવાઇ જેવું ન હતું. શું પોતાને હાથે બાકાઈ

દીક્ષા

પૂરી, નીલકંઠ એ વડિલોના ચરિત્ર પર શંકા આણુવા ઇચ્છતા હતા આવો પ્રશ્ન ઉઠી શકત; પણ એમને એમ જ પ્રતીતિ થઇ ગઇ કે તેઓ હવે એક મહાન વિભૂતિની સમીપમાં આવ્યા છે, અને એ વિભૂતિને અનુસરવામાં જ તેમનું હિત છે.

આમ કેટલોક વખત ગયા પછી રામાનંદ સ્વામી ગિરનાર પાસે આવેલા પીપલાણા ગામમાં આવી પહોંચ્યા અને મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને ત્યાં તેડાવી લીધા. જેવી ભારે અસર મુક્તાનંદાદિક સાધુઓ ઉપર નીલકંઠના દર્શનથી થઇ હતી, તેવી જ અસર સ્વામી રામાનંદ ઉપર પણ થઇ.

નીલકંઠને સત્સંગ રુચ્યો અને એમણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉપરથી સ્વામી રામાનંદે સંવત ૧૮૫૭ની પ્રભોધિની એકાદશીને દિવસે એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને સ્વામી સહજનંદ તથા નારાયણ મુનિ એવાં બે નામ પાડ્યાં.

સદ્ગુરુપદે

સ્વામી રામાનંદ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. પોતે સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી કોઈ બીજાને સોંપવાની જરૂરીઆત એમને લાગી. સહજનંદ સ્વામી એમના સર્વે શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા, પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા એમાં જરાયે શક ન હતો. એમણે સહજનંદ સ્વામીને જ પોતાની ધર્મધુરા સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દીક્ષાથી બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજનંદ સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય સ્થાપ્યા. આચાર્યપદ આપ્યા પછી રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર માગવા કહ્યું. સહજનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા: (૧) તમારા ભક્તને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તેને બદલે એ દુઃખ મને ફંવાડે ફંવાડે ભક્ષે થાઓ પણ તમારા ભક્તને તે ન થાઓ અને (૨) તમારા ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આવવાનું લખ્યું હોય તે રામપાત્ર મને આવો, પણ

તમારો ભક્ત અન્નવસ્ત્રે દુઃખી ન થાઓ. ત્રેમાનંદ સ્વામીએ એમનું વર્ણન કરતાં વારંવાર એમને ‘ કરુણહોયન ’ કહ્યા છે અને ગાયું છે કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે—

“ કોઈને દુઃખીયો રે, દેખી ન ખમાય,
દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય.
અન્ન, ધન વસ્ત્ર રે, આપીને દુઃખ ટાળે,
કરુણા દષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે. ”

ઉપલા વરોની પસંદગી આ વચનની સાક્ષી પૂરે છે. એમના દયાળુ સ્વભાવનાં અનેક ઉદાહરણો લખાયાં છે.

સહજનંદ સ્વામીને ગુરુપદ આપ્યા પછી લગભગ એક મહિનામાં જ (સંવત ૧૮૫૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧૩) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા.

સહજનંદ સ્વામીની નીમણુક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી. એ શિષ્યોમાં એક રઘુનાથદાસ નામે સાધુ હતા. એને રામાનંદ સ્વામીએ અમદાવાદમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં એણે બહુ તોફાન જગાડ્યું. છેવટે સહજનંદ સ્વામીને એને વિમુખ કરી સત્સંગ બહાર કરવા પડ્યા. એણે અમદાવાદમાં એક જુદો મઠ બાંધ્યો. રાયખડ દરવાજા પાસે એક નાનકડા મંદિરમાં એના કેટલાક શિષ્યો હજી રહે છે એમ કહેવાય છે.

આગળ જણાવ્યું છે કે હરબાઇ અને વાલબાઇ કરીને મૂળ આત્માનંદ સ્વામીની અને પાછળથી રામાનંદ સ્વામીની બે શિષ્યાઓ હતી. એ બન્ને સ્ત્રીઓને વેદાંત જ્ઞાનનું અભિમાન હતું; બન્ને બ્રહ્મચારિણીઓ હતી અને સંન્યાસિનીનો

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

વેષ રાખતી; સ્વામી આત્માનંદના વખતથી જ ઉપદેશક થઈ ફરતી. એમના ઉપદેશથી આખું ત્રાંબા ગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય થયું હતું. અનેક પુરુષો એમને પૂજતા અને એમની પાસે જ્ઞાન સાંભળવા આવતા. સભામાં એમને ગાદી તકીયાનું માન મળતું. સહજ્ઞાનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને સ્ત્રીઓમાં જ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. આથી એમને બહુ અપમાન લાગ્યું. એમને થયું કે અમે સીત્તેર સીત્તેર વર્ષની ડોસીઓ થું પુરુષોના સંસર્ગમાં રહી બગડી જશું, કે અમને વળી એવી રીતનો સંયમ ! અમારી ઉપદેશ કરવાની રીતમાં આત્માનંદે દોષ ન જોયો, રામાનંદે ન જોયો અને હવે આ આજ્ઞાલનો આવેલો સહજ્ઞાનંદ કહે છે કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો; અમે એ વચન નહિ માનીયે. સહજ્ઞાનંદ સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિશે શંકા ન હતી, પણ એમને એક નવી જ પ્રથા પાડવી હતી, એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ બ્રજ બાઈઓને સમજાવી. હરબાઈ-વાલબાઈ રીસાયાં અને જુદાં પડ્યાં. કહે છે કે ત્રાંબા ગામમાં એમની સમાધિઓ છે અને હજુ કેટલાક લોક એમને માને છે.

રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાંધુઓનાં જુદાં જુદાં મંડળ બાંધ્યાં, અને એક એક મંડળને ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું. પોતે પણ એક મંડળ લઈ કચ્છ તરફ ગયા. શરૂઆતમાં સહજ્ઞાનંદ સ્વામીની દિનચર્યા નીચે મુજબ વર્ણવી છે—

“બોજપુરમાં મહારાજ સદાવ્રત આપતા તે સદાવ્રતમાં જે કોઈ બિશુજન આવે તેને જમાડવા સાંઝે પોતે તંગીયો પેરીને ને ખંભે કાવડ મેલિને એક દિવસ મહારાજ ભિક્ષા માગવા જતા, ને એક દિવસ મુક્તાનંદ સ્વામી ભિક્ષા માગવા જતા. એમ મહારાજ ને મુક્તાનંદ સ્વામી વારાફરતી ભિક્ષા માગતા અને વારાફરતી રોટલા કરીને તીર્થવાસીને જમાડતા ॥ ને કોઈક હરિજન પાકું સિધું લાવે તેના રોટલા કરીને તેને મોઢરીયે ભાગિને તેમાં ઘી ગોલ મેલવીને તીર્થવાસીને જમાડી દેતા, ને પછે પોતાના સાધુ સર્વેને જમાડીને પોતે જમીને ચોકોપાણી કરિને કથા કરવા બેશે ॥ તે દિવસના બે વાગ્યા સુધી કરે પછે વલિ પોતાની સ્નાનાદિક દૈહિક ક્રિયા કરીને સાંજ સમે કોઈ સદાવ્રત લેવા સાંઝે આવ્યા હોય તેને જમાડીને કથા વાર્તા કરવા મટે તે રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી કરે ને પછે સુષ્ઠ જન્ય ને રાત્રિના વહી બે વાગ્યે ઉઠે ને સર્વેને ઉઠાડિને ધ્યાનમાં બેસારે; ને પોતે સોટિ લાઈને ફરે, તે જ નિદ્રાયે કરિને ડોલાં મારે તેને તડાક લૈને સોટિ મારે ને ધ્યાન કરાવે ને ચાર વાગે એટલે નાઇ ધોઈને પુજા કરીને ત્યાર થૈને ભિક્ષા માગિને રોટલા કરિને તીર્થવાસીને જમાડિને પછે પૂર્વે કયું એવી રિત્યે બજનમાં બેસારે એમ નિત્યે કરતા હવા ॥ ને જે બેલા રહે તેને થાક તો ઉતરે નહિ ને નિદ્રા તો પૂરી થાય જ નહિ ને મુક્તાનંદ સ્વામીના મનમાં પણ એમ થાય જે આપણા બેહું કેમ નમાશે, એવો પોતાનો તીવ્ર સ્વભાવ હતો, તોપણ તે સર્વેને મેલીને સર્વે બેલા હલીમલીને રહ્યા.”*

* સં નિશ્ચલુદાસ સ્વામીની વાતો: અંક ૧૪૧

સહજાનંદ સ્વામી

આ મંડળોની રીત એવી હતી કે જ્યાં જય ત્યાં ભિક્ષા-
વૃત્તિ કરવી, ભિક્ષામાં જે મળે તેમાંથી ઉપયોગ જેટલું વાપરી,
આછીનું સદાવ્રત ખોલી દાન કરી દેવું. એ દાન ધણુંખડું
સવારના વખતમાં ચાલતું. આછીના સમયમાં ભજન, કીર્તન
અને ઉપદેશ થતા. ઉપદેશનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને નીતિ અને
સદાચારને માર્ગે ચડાવવાનું રહેતું. દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું,
ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો અને વટલવું-વટલાવવું
નાહ—એ પંચવ્રત દરેક નવા શિષ્યને આપવામાં આવતાં. એ
પાંચે ક્રિયા કોઈ દેવ-દેવીની ઉપાસનાના ભાગ તરીકે પણ નિંદ્ય
લેખાતી. સ્વામિનારાયણના સાધુઓને ધન અને સ્ત્રીના સંપૂર્ણ-
પણે ત્યાગ રાખવો પડતો. સ્ત્રીના ત્યાગની રીત ગણાવી છે.
ધનના ત્યાગમાં ધાતુમાત્રનો ત્યાગ આવી જતો. અપવાદમાં
વસ્ત્ર સીવવા માટે સોય અને લેખક હોય તેને ચપ્પુ અને
કાતર રાખવા દેવામાં આવતાં.

અર્વેન્દ્રિયાણિ જેયાનિ રસના તુ વિશેષતઃ

એ નિયમ પ્રમાણે આહાર માટે ઘણા આકરા નિયમો
હતા. એ સપ્તાહમાં વારંવાર ફેરફાર કરવામાં આવતો અને
જુદી જુદી રીતે સાધુઓની કસોટી લેવામાં આવતી. એવા
કેટલાક ફેરફારો હું આગળ ઉપર ગણાવીશ. સાધુઓએ ક્ષમા
ગુણ રાખવો ફરજિયાત હતો.

ગાહિદાન તાઢનં ચ કૃતં કુમતિભિર્જનૈઃ ।

ક્ષન્તવ્યમેવ સર્વેષાં ચિન્તનિયં દ્વિતં ચ તૈઃ ॥

(શિક્ષાપત્રી ૨૦૧)

એટલે માર ખાધને પણ આશીર્વાદ દેવો પડતો.

આ સાથે સમાધિપ્રકરણ પણ ચાલ્યું. જે તે સ્વામિના-
રાયણને જોઈને આકર્ષાતા, અને એના નાડી
સમાધિ પ્રકરણ પ્રાણુ ખેંચાવાથી ધબક દઈને પડતા. સમાધિમાં
પોતાના ધષ્ટદેવનું દર્શન કરતા અને જગીને જોયેલી વાત
કરતા. જ્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ.
હજારો મનુષ્યો સ્વામિનારાયણનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં.
જેણે જેણે સ્વામિનારાયણને જોયેલા તેમનો એક અભિપ્રાય
તો ચોક્કસ હતો કે એમની આંખોમાં કંઈ અજબ જાદુ હતું. *
“કમળનયન કટાક્ષમાં, મારા તાણી લ્યો છો પ્રાણુ” એ
પ્રેમાનંદ સ્વામીનો અભિપ્રાય હતો. હુમાનંદ સ્વામીનું ચિત્ત પણ
એનાં- ‘ચપળ નેણાં’એ જ ચોરી લીધું હતું. પણ જેવું જાદુ
એમની આંખોમાં હતું, તેવું જ એમની વાણીમાં અને એમની
ચાલમાં હતું. એક વાર સ્વામિનારાયણ એક ગામમાં એચિંતા
રાતની વખતે ગયા હતા. સાથે એક સેવક હતો સ્વામિનારાયણ
એ ગામમાં આવી શકે એટલા નજીક હોવાનું કોઈને બાન ન
હતું. ગામમાં થઈને જતા હતા, ત્યાં એક દુકાનમાં બે વાણીયા-

---

* આ જાદુ નેત્રોની સ્થૂળ સુંદરતાનું હશે એમ માનવું બૂલ-
ભરેલું થશે. જે નેણાંમાંથી પ્રેમજ અંતઃકરણનું અદ્વિત્ય અમૃત
વરસ્યા જ કરવું હોય, તે નયનો એ અંતઃકરણને ન પીછાણનારને
પણ મુગ્ધ કરી નાખે એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. ગાંધીજીના
નયનોનું સ્થૂળ સૌંદર્ય ભાગ્યે આકર્ષક લાગે; છતાં એમની દૂરથી
આવતી દ્રષ્ટિ પણ અંતઃકરણને કેવું જીતી લે છે એ અભણું નથી.

સહજનંદ સ્વામી

ઓ હિસાબ મેળવી રહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણ અને એમના સેવકને જોઈને એક વાણીયો બોલ્યો, આ આટલી મોડી રાત્રે સ્વામિનારાયણ જેવું કાણ જતું હશે ? ખીજો વાણીયો કહે, સ્વામિનારાયણ તો દૂર દેશાવર છે, એ ક્યાંથી આવે ? પહેલાએ કહ્યું, કહો ન કહો, એ સ્વામિનારાયણ જ છે; એ વિના આવી ચાલ હોય નહિ. સ્વામિનારાયણે આ સંવાદ સાંભળ્યો, અને સેવકને કહ્યું, વાણીયો અતિશય ડાહ્યો દીસે છે. અમને આટલા અંધારામાં પણ ઓળખ્યા. અમદાવાદ તથા વડતાલનાં મંદિરોમાં સ્વામિનારાયણની જે જીવનસદશ કાજની મૂર્તિઓ છે તે યદ્યપિ એમના દેહાન્ત પછીથી થયેલી છે, તોપણ તેમાં એમની ચિત્તાકર્ષકતા જણાત્ર આવે છે.

સ્વામિનારાયણના સમાધિપ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમની આ વાતમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું કે આણે કાંઈક યોગ સાધ્યો છે અને તેને બળે લોકોને ભ્રામવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ આવા જીવાનીયાને ક્યાં સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદ સ્વામી મધ્યપુરમાં ભેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું ' પાખંડ ' ચલાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીને ખુબ ઠપકો દીધો. સહજનંદ સ્વામી મુક્તાનંદ સ્વામીને ગુરુ સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામા જઈ એમને બેઠતા અને એમને બેસાડી પછી પોતે બેસતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકો ધીરજથી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઈ જાતનું પાખંડ

નથી એમ સમજાવ્યું. તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને સંતોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાં જ સમાધિ થઈ. સ્વામીએ એનાં નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં, અને એતનારહિત જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. થોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદ સ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ જાત્રેને સમાધિમાં જોયા. રામાનંદ સ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેજમાં ઉભેલા જોયા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે હું કહેતો હતો કે હું તો ડુગડુગી વગાડવાવાળો છું, અને ખેલાડી તો ખીજા આવશે; એ વાત કેમ જુલો ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ. એ ત્યાંથી ઉદાસ ચહેરે ઉઠ્યા અને પોતાને આસને ગયા. સાંજે જંગલ જઈ આવી ગામ બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદ સ્વામી એમની પાસે ગયા અને દંડવત્ પ્રણામ કરી ખુબ રડ્યા. એમનું ચિત્ત ચગડાળે ચડ્યું હતું. સહજનંદ સ્વામી પાખંડી છે કે મંથિરાવતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા ન હતા. રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી; પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની જે જે ભવિષ્યવાણીઓ કહી હતી તેનું સ્મરણ કરાવ્યું અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ થઈ અને મુખ ઉપર આનંદ છાયો. જંગલમાંથી એમણે ફૂલ વીણ્યાં અને પોતાને હાથે એક હાર ગુંથી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા. એમને દંડવત્ પ્રણામ કરી હાર

સહજનનંદ સ્વામી

પહેરાવ્યો અને પોતે એમને વિષે પરોલી દોષમુદ્ધિ માટે ક્ષમા માગી.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓના દ્રેષ્ટું
કારણ થઈ પડ્યા. ધન, સ્ત્રી અને વ્યસનો
વેરાગીઓનો ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂજવા લાગવાથી
દ્રેષ્ટ
ખીજ વેરાગીઓને પોતાનું માનભંગ થતું

લાગ્યું. કવિ દલપતરામના ગુરુ શ્રીપાત દેવાનંદ સ્વામી, રામગણોલા આનંદાનંદ સ્વામી, દેવીવાળા મગનીરામ વગેરે વેરાગી મહોના કેટલાક મહંતો તથા શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહંતાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ થઈ ગયા, તેથી એમને પોતાના ચેલાઓ તણાઈ જવાની પણ ખીક લાગી. તેથી એ વર્ગ સ્વામિનારાયણનો કદો શત્રુ થઈ રહ્યો. એણે સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું આરંભ્યું. જ્યાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ દેખાય ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા. એમની કંઠી અને જનોઈ તોડે, મૂર્તિઓ ખેંચી જાય કે ખંગિત કરે, એમણે આણેલી બિક્ષા લુંટી લે અથવા બિક્ષામાં મુએલા ઉંદર વગેરે નાખી ગોઠારી કરે, કોઈવાર ઝેર પણ નાખે. જ્યાં સ્વામિનારાયણનું સદાવ્રત ચાલતું હોય ત્યાં લુંટ પડે. એક મૂળજી લુહાણો વેરાગીઓને હાથે કપાઈ ગયો. સ્વામી મુક્તાનંદ અને બ્રહ્માનંદને એક વાર વેરાગીઓએ બાંધી એમનાં નાક કાન કાપવા તૈયારી કરી; એટલામાં એક પરદેશીએ જાતે જોયા અને દયા આવવાથી છોડાવ્યા. એક વાર એ જ મુક્તાનંદ સ્વામીને ચંદનથી

પૂજા કરવાને મિથે ચંદનમાં ઝેર ઘોળીને લાવ્યા અને કપાળે તે ચોપડ્યું. બ્રહ્માનંદ સ્વામીને વળ્લ એક વાર સખ્ત માર મારી સોળ ઉઠાડ્યા. મારતાં મારતાં વેરાગીની લાકડી ભાંગી ગઈ. એક ગૃહસ્થે આવી સ્વામીને છોડાવ્યા અને ‘બહુ વાગ્યું ?’ કરી પૂછ્યું. સ્વામી વિનોદી એટલા હતા કે આટલા મારમાં પણ એમણે કશું કે ભાઈ, મને વાગ્યું તેની તો ફિકર નથી, પણ આ મારા ગુરુભાઈની લાકડી ભાંગી ગઈ એ ખોટું થયું ! સ્વામિનારાયણને પણ મારવાને વેરાગીઓનાં લશ્કર ઉલટવા લાગ્યાં. મોટી મોટી ડાંગો ડોકતા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સભામાં પેસતા અને કેટલીક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને જોખમમાં નાખતા. રાજ્યાધિકારીઓ દાદ ન આપતા. એવે પણ જવાબ મળેલો કે ‘ગાય ગાય લડી મરે તેમાં રાજ શું કરે ?’ સ્વામિનારાયણને ગામેગામ ફરવાને નિયમ જ થઈ પડ્યો. કેટલાક કાઠી અને ગરાસીયા તાલુકદારોએ એમને સારો આશ્રય આપ્યો. એ લોકો પોતાનાં ઘરઆાર છોડી સ્વામિનારાયણના રક્ષણ માટે એના પાર્ષદ અને અંગરક્ષક થઈ રહ્યા. સ્વામિનારાયણને જરા એકલા ન મુકતા અને હમેશાં એમને વીંટળાઈને રહેતા. ગઢડાના એભલ ખાચર અને એના પુત્ર ઉમડ (દાદા) ખાચરે તો સ્વામિનારાયણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું; પોતાનાં ધન માલ સહિત આપું કુટુંબ સ્વામિનારાયણની સેવાપરાયણ થઈ રહ્યું. જ્યારથી એ કુટુંબે સ્વામિનારાયણનો આશ્રય લીધો ત્યારથી તે સ્વામિનારાયણના દેહાવધિ પર્યંત એ કુટુંબે પોતાનું

સહજનનંદ સ્વામી

ધર સ્વામિનારાયણનું ક્યું અને પોતે સ્વામિનારાયણના આગ્રાંકિત થઈ રહ્યા. ગઢડામાં અર્ધો દિરસો દાદા ખાચરનો હતો અને અર્ધો એના એક પિત્રાઈ જીવા ખાચરનો હતો. જીવો ખાચર પણ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય હતો, પણ સહજનનંદ સ્વામીનો દાદા ઉપર વધારે પ્રેમ જોઈ અને બાગ સંબંધી ખટપટને લીધે એ સ્વામિનારાયણને કોઈક વાર મરાવી નખાવવા પણ તૈયાર થતો. એ નિરંતર સ્વામિનારાયણને કહેતો કે તમે ભગવાન થઈને દાદા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો. એક વાર સ્વામિનારાયણે બંનેની વચ્ચે કેટલો ફરક છે તે બતાવ્યું. ચોમાસાનો દિવસ હતો; સહજનનંદ સ્વામી નદીએ નહાવા જતા હતા; જીવો ખાચર સાથે હતો. નદી ઉપર એક વેરાગી ચુલો સળગાવી રાંધતો હતો. ઉપરથી વરસાદના છાંટા પડી પડી એનો ચુલો હોલવી નાખતા હતા. કુંકી કુંકી વેરાગીની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. સહજનનંદ સ્વામીએ જીવા ખાચરને કહ્યું, ‘સાધુઓને બહુ ત્રાસ થાય છે માટે એક ધર્મશાળા ગામમાં બંધાવી હોય તો ઠીક.’ જીવા ખાચરે કહ્યું, ‘એવા તો ધણાંયે વેરાગડા ભટકે છે.’ સહજનનંદ સ્વામી નાહી, દાદા ખાચરના દરબારમાં પધાર્યા અને દાદા ખાચરને પાછી એ જ વાત કરી. દાદા ખાચરે કહ્યું, ‘બસે મહારાજ, આજથી માંડે ધર વેરાગીઓને ઉતરવા માટે આપી દો.’ સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ‘તમારું ધર જ આપી દેશો તો તમે ક્યાં રહેશો?’ દાદાએ કહ્યું, ‘હું સાધુઓ બેળો રહીશ અને બીજા લાગી બાઈઓમાં રહેશે’ સ્વામિનારાયણે જીવા ખાચર

તરફ જોઈ કહ્યું, ‘જોયું, તમે કેવો ઉતાર આપ્યો અને હાદા ખાચરે કેવો આપ્યો તે? આ હેતને લીધે જ અમે એને ત્યાં ટક્યા છીએ.’ સ્વામિનારાયણ વર્ષના લગભગ આઠ મહિના પર્યટન કરતા અને બાકીનો સમય ગઢડામાં આવી રહેતા.

સાધુઓનું મારતું દુઃખ તો ટાળી શકાય એમ ન હતું, પણ પૂજારહિત થવાથી પડતા કષ્ટમાનનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યું. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપનામાં આવતી. એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોત્ત અને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો. મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજને બદલે માનસી પૂજનો વિધિ શીખવ્યો. પાંચસો સાધુઓ એક જ રાત્રિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસો ભાગવતી દીક્ષાધારીઓને કંઠી, જનોત્ત અને પૂજનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતાં વિલંબ ન લાગ્યો. એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે. એ વૈષ્ણવ સાધુઓ પણ હવે ‘સ્વામિનારાયણના મુંડીયા’ ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણ આટલા સાધુઓને જ મુંડીયા કરીને અટક્યા નહિ. એમણે પોતાના ગૃહસ્થ શિષ્યોની પણ કસોટી કરવા ધારી. અઢાર કાઠી, ગરાસીયા અને સંભાવિત પાટીદારોને એમણે કાગળ લખ્યા કે આ કાગળ વાંચતાં જ જેતલપુર જઈ, ત્યાંના સાધુ પાસે ભગવાં ધારણ કરી, કાશીએ ભણવા જજો. એ અઢારે જણા અને એ કાગળની વાત જાણમાં આવતાં ખીજ અનેક ગૃહસ્થો કાગળ પહોંચતાં જ પાણી પીવાની પણ વાટ ન જોતાં

સહજનનંદ સ્વામી

ચાલી નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણને એમની પરીક્ષા જ લેવી હતી. એમણે એમને પાછા ઘેર વિદાય કર્યા. એમાંના એક પટેલ— અદ્ભુતાનંદ સ્વામી—કાગળ મળ્યો. તે વખતે માઢળ બાંધી વરઘોડે ચડ્યા હતા. એમણે મીઢળ તોડી ઘોડાને જોતલપુર તરફ દોડાવી મુક્યો. એ તો પાછા ઘેર ન જ ગયા.

સહજનનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને કસવામાં આતશય કડક હતા એમ ઉપર કહ્યું જ છે. જેણે એમને પોતાના કરી માન્યા તેનામાં આણુમાત્ર કસર ન રહેવા દેવી એવું એમનું પાણુ હતું. તે પ્રમાણે સખ્તમાં સખ્ત નિયમે કાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા. એમણે જુદે જુદે સમયે કાઢેલા નિયમેને સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રકરણો કહે છે. સ્વામિનારાણે ત્રીશ વર્ષમાં સોથી વધુ પ્રકરણો ફેરવ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે હતાં—

૧. રાત્રે ગામ બહાર વગડામાં એકખીજનો સાદ સંભળાય નહિ એટલે દૂર, પલાંડી વાળી, ધ્યાન ધરવા બેસવું.

૨. શરીરે સર્પ વીંછી ચડે તોયે બેસી રહેવું.

૩. સુતા પછી જાગી જવાય ત્યાર પછી પાછું સુવું નહિ કે પગ લાંબો કરવો નહિ.

૪. સન્માન થાય એટલે તરત ગામ બદલવું.

૫. રાત્રે જાગરણ કરી ભજન કરવા બેસવું, અને ઉઘ આવે તો દળવા બેસવું.

૬. પાથર્યા વિના પૃથ્વી ઉપર જ સુવું.

૭. રાતું લુગડું દેખાય તો ઉપવાસ કરવો.

૮. ધુમટો કાઢીને સાધુઓએ ચાલવું.
૯. જોડા ન પહેરવા.
૧૦. વાહન પર ન બેસવું.
૧૧. માથ માસમાં રાત્રે પાણીનાં માટલાં ભરી રાખી, તે પાણીથી સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન કરવું.
૧૨. તાપવું નહિ.
૧૩. અગ્નિને અડકવું નહિ.
૧૪. રાંધેલું અન્ન ખાવું નહિ.
૧૫. કાચા અન્નની ભિક્ષા લેવી નહિ.
૧૬. ભિક્ષાની ઝાળીમાં જે પડે તે ભેગું કરી ઝાળીને પાણીમાં ખોળવી, અને પછી તેનો ગોળો વાળી ખાઈ જવો.
૧૭. એક માસ સુધી ખોરી ગુવારના રોટલા ખાવા.
૧૮. દુધમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.
૧૯. સેરડીમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.
૨૦. રોજ દુધપાક ખાવો.
૨૧. રોજ શીરો જ ખાવો.
૨૨. સત્સંગીની ભિક્ષા ન લેવી; ખીજા કોઈની ભિક્ષા મળે તો જ જમવું.
૨૩. જમતાં જે વસ્તુ પર પહેલો હાથ પડે તે જ ખાવી.
૨૪. કોઈ પણ વસ્તુ પંક્તિમાં માત્ર એક વાર લેવી.
૨૫. રસોઈ બધી ભેગી કરી, તેમાં ખોળો પાણી રેડી જમવું.
૨૬. ક્રોધ કરે તેને બધાએ 'હાડહાડ' કરવો.

સહજનનંદ સ્વામી

૨૭. કાઠી કે ગરાસીયો મૂકને આમજો ચઢાવે તો તેને વિમુખ ગણવો.

આ સર્વે નિયમો શરીર અને ઇન્દ્રિયદમન તથા સ્વભાવ-દમન પર છે. તેમાં સ્વાદ જીતવા, શરીરને ટાઢ-તડકો સહન કરવા માટે કસવા અને હાથપગની ચંચળતા ટાળવા તથા અળાણે પાડેલી ટેવોને છોડાવવાનો ધરાદો જણાય છે. કેટલાંક પ્રકરણો કરવાનાં નિમિત્ત કારણ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે, પણ એ અત્રે જણાવતાં પ્રમાણ અતિશય વધી જાય.

આવું કડક નિયમન * ન પાળી શકાવાથી કેટલા સાધુઓ નીકળી ગયા. એ પૈકી ધણાકે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો તો ત્યાગ ન કર્યો, પણ 'એકદમલ' થઈ, એટલે મર્યાદા બહાર જઈ રહ્યા.

જો સહજનંદ સ્વામી માત્ર કંઈક પ્રકરણો જ ચલાવતા રહ્યા હોત તો ધણા યોગી એમની જોડે રહેવા ખુશ થાત. પણ સ્વામિનારાયણ એક અપ્રતિમ સંસ્થાપક અને યોજક (organiser) હોવા ઉપરાંત તેમનાં નેણાંમાં અખંડિત 'પ્રેમ તણો પ્રવાહ' વહેતો હતો. તેથી એક બાળુથી એ કંઈક નિયમોથી કસતા અને બીજી બાળુથી એમના બક્તોને લાડ લડાવવામાં પણ કયાંય ન રાખતા. 'બક્તાધીન' શબ્દ સહજનંદ સ્વામીમાં યથાર્થ થયો હતો. સુરતના રસિક બક્તો એમને ઉત્તમમાં ઉત્તમ

---

* 'કડક નિયમન' ઉપર પાછળ નોંધ જુઓ.

કારીગરીનાં વસ્ત્રાલંકારો ભેટ કરે, એમના ઉપર છત્ર ચમ્બર
ધરે, વડોદરાના ગાયકવાડ એમની હાથી ઉપર સવારી કાઢે, દિવ
બંદરના શેઠ એમને માટે મેંઘામાં મેંઘો પોશાક લાવે, કાઠીઓ
અમૂલ્ય ઘોડાઓ એમની સેવામાં હાજર કરે, ગુરત અને
ખંભાતથી એમને માટે ખાસ કેરી, બરફી, સુતરેણી વગેરે
મોકલવામાં આવે તે સધળું જોમ એ સ્વીકારતા, તેમ જ
એક ડોસીએ ખેતરમાં ઉડી ગયેલું રૂ ભેગું કરી, કાંતી, હાથ
પનાનો અને દોઢ હાથ લાંબો કકડો વણી આપ્યો તેને જ
મહિના સુધી પહેરી રાખ્યો; આણંદના સત્સંગીઓની અતિશય
બ્રાણુ જોઇ, ત્યાં માર પડવાની ખાતરી છતાં પધારી ધૂળ છાણુ
અને પથરાનો વરસાદ સહન કર્યો; કાઠી, કણુખી અને કોળીના
ગડા રોટલા અને છાશ પ્રેમથી આરોગ્યાં. * એમને પોતાને તો
શ્વેત વસ્ત્રો અને સાદું ભોજન જ પ્રિય હતું; એટલે મૂલ્યવાન
વસ્ત્રાલંકારોનો સ્વીકાર કરી, થોડી વાર પહેરી કે પડવાનમાંથી
પ્રસાદી કરવા જેટલું જ લઇ કોઇને આપી દેતા. જે ચીજનાં
અતિશય વખાણુ થાય તેનો ત્યાગ કરવો એવો એમનો સહજ
સ્વભાવ હતો. કોઇક કાઠીઓએ એક સરસ ઘોડો ભેટ કર્યો.
કેટલાક દિવસ સ્વામિનારાયણુ એ વાપર્યો. એક દિવસ કેટલાક
શિષ્યોએ કહ્યું કે આખા કાઠીયાવાડમાં રોઝા ઘોડાની જોડ

* આવી ભક્તવત્સલ વૃત્તિથી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે
‘પત્રં પુર્વં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયच्छति ।
તદહં મત્યુપહતમશ્નમિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

ગીતા ૯-૨૩

સહજનનંદ સ્વામી

મળે એમ નથી. સ્વામિનારાયણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી. સાંજે ઘોડા ઉપર બેસી નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. નદીએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી, પાસે એક શ્રાદ્ધલુ હિમો હતો તેના હાથમાં લગામ સોંપી, 'શ્રીકૃષ્ણાર્પણ' બોલી દીધું. કાઠીઓથી હં, હં, હં, હં, થઈ ગયું. 'બહુ સાઈ હોય તે આપણને ન જોઈયે' કહી સ્વામિનારાયણ નદીમાં નહાવા લાગ્યા. અશ્વપ્રિય કાઠીઓએ તો આવો ઉત્તમ ઘોડો ચાલ્યો ગયો તેથી બે દિવસ-શોક પાલ્યો, પણ સહજનનંદ સ્વામીને એ વાતનો લેશ માત્ર પણ ખટકો ન હતો.

અમદાવાદથી થોડે દૂર આવેલા લાંઘણોજ ગામમાં બે સત્સંગી બાઈઓ રહેતી હતી. એક ભાવસાર સોનબાઈ ગરીબ હતી અને બીજી ગંગામા શ્રીમંત નાગર શ્રાદ્ધલુ હતી. સોનબાઈએ સ્વામિનારાયણને એમના શિષ્યો સહિત જન્મવાને નોતર્યા. ગંગામાએ બાઈને કહ્યું, તારાં દાળ ચોખા હલકાં છે માટે તું સાધુઓ માટે રસોઈ કર અને મહારાજ માટે હું મારા સીધામાંથી રસોઈ કરીને મોકલીશ. બીચારી ગરીબ બાઈના મનમાં ઓછું આવ્યું કે એનું અનાજ મહારાજના ઉપયોગમાં ન આવ્યું. સ્વામિનારાયણને આ વિષેની કાંઈ ખબર ન હતી. એ તો જન્મવા વખત થઈ ત્યારે એ બાઈને ઘેર ગયા. બાઈનું મોઢું ઉતરેલું જોઈ કારણ પૂછ્યું. બાઈ રડી પડી અને બનેલી હકીકત કહી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારી રસોઈ તૈયાર થઈ હોય તે લાવો. અમે તમારું જ અન્ન જમીશું. બાઈએ તુર્ત પાટલો નાખ્યો અને જન્મવા બેસાડ્યા. એટલામાં ગંગામા

થાળ પીરસી એક માણસ પાસે ઉચકાવીને લાવ્યાં. સ્વામિ-
નારાયણે માણસને કહ્યું, 'હું તો જમ્યો, એ થાળ તમે
અને ગંગામાં જમી લ્યો.'

સ્વામિનારાયણ ભક્તના પ્રેમને વશ થઈ વ્રણીવાર લોક-
રૂઢિને પણ ન ગણુકારતા, તેથી કેટલાક એને 'રીતભાત વિનાના
છે' એમ પણ કહેતા. જુનાગઢમાં સ્વામિનારાયણની ભારે
દયદયાથી સવારી કાઢવામાં આવી. સવારી નવાખની કચેરી
આગળથી જતી હતી તેટલામાં એક પગીના છોકરાએ એમના
હાથમાં ચીબડું મુક્યું. એ એટલા પ્રેમથી અપાયું હતું કે
સ્વામિનારાયણે એ ત્યાં જ ખાવા માંડ્યું. એ જોઈ નવાખના
દિવાને કહ્યું, જુઓને ભગવાન કહેવાય છે અને ચીબડું જાણે
જેયું જ ન હોય તેમ રસ્તામાં જ ભયડે છે. નવાખ વિશેષ
વિવેકી હતો. એણે કહ્યું કે સ્વામિનારાયણ નિઃસંશય ઓલીયા
પુરુષ છે, નહિ તો આટલી સવારીની વચ્ચે એમનામાં ચીબડું
ખાવાની હિંમત હોય જ નહિ.

આ રીતે ભક્તોની સેવા અંગિકાર કરી તેમને પ્રેમથી
નહવડાવતા, તેમ સાધુ અને પાર્શ્વોને પણ પ્રેમરસમાં ડુબાડતા.
પોતાને હાથે સાધુને માટે રસોઈ કરે; પોતાને હાથે પીરસે;
અતિ પ્રેમથી સાધુના મ્હોંમાં કાળીઓ મૂકે.

'કંઈ જણુસ સ્વાદુ રે, જણુાય જમતાં જમતાં,
પાસે હરિજન રે, બેઠા હોય મનગમતા,
તેને આપી રે, પછી પોતે જમે, '

સહજનનંદ સ્વામી

મંદવાડમાં સતત બરદાસ્ત કરાવે; વિદેશથી આવે ત્યારે સામા હડી દાંડવત પ્રણામ કરી, કોઇ વાર પ્રદક્ષિણા પણ કરી, એ હાથે ખૂબ સ્નેહથી દાખી બેટે. હોળીમાં રંગે રમાડી, શરદમાં રાસ લેવડાવી આનંદમાં તરખોળ કરી મુકે; સાધુઓને માર પડેલો જોઇ આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે એ બધાં ચરિત્રથી પ્રેમ સખી કહે છે તેમ,

“ ત્રિભુવનમાં એવી કોણુ છે,
જે વશ નવ થાયે નાર ? ”*

સ્વામિનારાયણને ત્યાગ અને તપનો જ ધરિક હોવા છતાં એમની લાલિત્યવૃત્તિ ઓછી થઈ ન હતી. રામાનંદ સ્વામીને પોતાના આશ્રમમાં એ વસ્તુની ખોટ જણાઈ હતી : વિદ્યાનની અને સારા ગવૈયાની. મુક્તાનંદ સ્વામી રામાનંદ સ્વામીના સમયથી જ કવિતા અને ભજન કરતા, પણ એમનો અભ્યાસ તે વખતે માત્ર તુલસીદાસ, મુરદાસ વગેરે ભાષાના કવિઓનો જ હતો; સંસ્કૃત શીખેલા નહિ અને ભજન પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરી શકતા નહિ.

સ્વામિનારાયણે એ બન્ને ન્યૂનતા પુરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શિક્ષણની ખોટ કાઢવાનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે થયો.
ખોટા આત્માનંદ સ્વામી નામે એક જુના સાધુને સહજનનંદ

* ‘ નાર ’ નો અર્થ ‘ અન્ને ભક્ત કરવાનો છે. યજ્ઞાખરા ભક્તો પોતાને પ્રભુની ત્રાપી રૂપ માને છે. ‘ શિષ્યો પર સ્નેહ ’ એ ઉપર પાછળ નોંધ જુઓ.

ભીએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. એ સાધુ બહુ થોડું બોલેલા
 ૧૧. એમનું સર્વ વેદાંત ‘સ્વામિનારાયણની આરા’ એ જ
 ૧૨. એક ગામમાં કોઈકે શાસ્ત્રીઓએ આવી એમને પ્રશ્ન પુછ્યો
 ‘તમારું સ્વરૂપ શું?’ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘ગુરુનું વચન એ
 મારું સ્વરૂપ.’ શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું, ‘વચન તો શબ્દને કહેવાય;
 કાંઈ સ્વરૂપ થઈ શકે? માટે તમારું સ્વરૂપ કહો.’ સ્વામીએ
 પૂર્વક પાછું કહ્યું, ‘બાઈ, અમારું સ્વરૂપ તો વચન, વચન
 વચન.’ સ્વામીનું વેદાંત એમના મોક્ષધર્મ માટે તો સંપૂર્ણ
 ૧૩. પણ શાસ્ત્રીઓને એવો આભાસ થયો કે આ સાધુ તો કોઈ
 ૧૪. રી છે, તેથી તેમણે એમની મરકરી કરી અપમાન કર્યું.
 ૧૫. તિના વિવાદીઓને સ્વામીનું જ્ઞાન અધુરું લાગે એમાં નવાઈ
 ૧૬. પાતી. સ્વામિનારાયણને એ વાતની બહુ થઈ. કોઈ પડિતો
 ૧૭. કરવા આવે ત્યારે તેમને મોઝ્ય ઉત્તર ન આપી શકાય એ
 ૧૮. શતિ એમને શોચનીય લાગી, અને તેથી એમને મોટા નાના
 ૧૯. સાધુઓને બહુવાની આરા કરી. શુક્તાનંદ સ્વામી તથા
 ૨૦. જ્ઞાનંદ સ્વામીને બહુવા માટે ખાસ મુરત મોકલ્યા. એ સંસ્કૃત
 ૨૧. શીને આવ્યા ત્યારે એમનો સમા વિષે અતિશય સત્કાર
 ૨૨. ૧. બીજા બહુનારાઓને પ્રસાદી આપી ઉત્તેજન દેવા સાચા.
 ૨૩. બહુ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યાં. નાના સાધુઓને બહુવા માટે
 ૨૪. સંવ્યવસ્થા કરી. નાના સાધુઓમાં પણ જે વિદ્વાન કે
 ૨૫. રિચ્ચવાન દેખાય તેને મોટા સાધુઓના જેટલું જ માન મળે
 ૨૬. વે પ્રખ્યાત કર્યો. આને પરિણામે થોડા વર્ષમાં શુક્તાનંદ
 ૨૭. ભીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એવો સરસ થયો કે એ

સહજનંદ સ્વામી

એકલા વડોદરામાં પાંડિતો જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈ શક્યા અને ત્યાં જીતીને આબ્યા. સ્વામીએ ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ, શુકાનંદ, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જેવા સંસ્કૃત કવિઓ, વેદાંત તથા ન્યાયના શાસ્ત્રીઓ અને ભાષ્યકાએ ઉત્પન્ન થયા. ગુજરાતમાં તે સમયમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રાઓમાં દીનાનાથ બદતો નંબર ઉંચો હતો. એ કવિને સંસ્કૃત પુસ્તકો લખવા માટે ખાસ રોક્યા; ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણના સિદ્ધાન્તાનુસાર ગીતા-ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય અને ખીજાં કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં; નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રી હરિદિગ્વિજય નામે ગ્રંથ કરી સ્વામિનારાયણના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોને સમજાવ્યા તથા કેટલાંક પુસ્તકોની સંસ્કૃતમાં અને કેટલાંકની ગુજરાતીમાં ટીકા લખી; શુકમુનિએ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોની ટીકા, સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ તથા તે ઉપર ટીકા લખ્યાં; દીનાનાથ બદ અને વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ ‘સત્સંગી જીવન’ અને ‘સત્સંગી બ્રૂપણ’ નામે બે મોટા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા.*

જતે દહાડે સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે એવો સહજનંદ સ્વામીનો દૃઢ મત હતો. સંપ્રદાયનો પ્રવેશ વિદ્વદ્ગર્ભમાં સંસ્કૃત દ્વારા જ તે વખતમાં થઈ શકતો, એટલે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એ ભાષામાં લખવું આવશ્યક હતું; પણ જનસમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈએ એ તે સારી પેઠે જાણતા હતા. તેથી એમણે સુક્તાનંદ સ્વામીને

* ‘સત્સંગી જીવન’ એ સુક્તાનંદ મુનિના નામથી લખાયેલો છે, પણ એ નામના કોઈ સાધુ વિશે કંઈ જાણું નથી.

મરણ પર્થત પ્રાકૃત ભાષામાં જ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી. મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ એ આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળી હતી. એ સહચર કેટલાંક વર્ષથી ક્ષયથી પીડાતા હતા, છતાં માત્ર મરણને આગલે દિવસે જ ગોપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી એમણે પોતાની કલમ મુકી હતી. તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક સાધુઓને રોજ અમુક પદો લખ્યા સિવાય જમવું નહિ એવો નિયમ હતો. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ તો પોતાનો સર્વ આત્મા વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્ય-પ્રધાન પુસ્તકોમાં જ રેડવાનો ધંધો માંડ્યો હતો.

કેવળ પંડિતાઇ માટે સહજનંદ સ્વામીને જરાયે મોહ ન હતો. વિદ્વતા કરતાં ચારિત્ર માટે જ એમને વિશેષ આદર હતો. ચારિત્ર માટે સંપ્રદાયમાં 'વૃત્તાન્ત' શબ્દ વપરાતો. એક વાર એક સાધુને સહજનંદ સ્વામીએ છુરાનપુર જવા આજ્ઞા કરી. છુરાનપુર તો તે વખતમાં દૂર દેશાવર ગણાય. કોઠકે કહ્યું, 'મહારાજ,' એ સાધુ બણેલા નથી અને એટલે દૂર કોઠક સવાલ જવાબ કરશે તો એ મુંઝાઇ જશે.' દેવામિનારાયણે કહ્યું, 'એ બણેલા નથી તેની શીકર નથી, કારણ કે એમનું વૃત્તાન્ત શુદ્ધ છે; ધન અને સ્ત્રીથી એ લેવાય એવા નથી. એમનું વૃત્તાન્ત એમને પ્રશ્નોત્તરમાં સાહાય્ય કરશે.' એક નૃસિંહાનંદ સાધુ સવારના પહોર-માં ઊઠી દેવામિનારાયણ પાસે દીવો બળે તેને અજવાળે વાંચવા માટે બેસતા. શીયાળાના દિવસ હતા; સહજનંદ સ્વામી પાસે બેસી સગડીએ તાપતા નૃસિંહાનંદજી વાંચતા જાય, પણ એમનું ચિત્ત દેવામિનારાયણની મૂર્તિનું ખ્યાન ધરવામાં ખેંચાયા કરે

સહજનનંદ સ્વામી

એટલે બળુવાનાં પાનાં હાથમાં રહી જાય અને એ સ્વામિ-
નારાયણને એક ટશે જોતા એસી રહે. સ્વામિનારાયણ એમને
ટાકે એટલે વળી પાછું વાંચવા માંડે. કેટલાક સાધુઓને બળુવા-
ની આસા ગમતી ન હતી; તે પ્રમાણે સહજનનંદ સ્વામીએ ધાર્યું
કે નૃસિંહાનંદને પણ બળુવું ગમતું નથી માટે જાણીને બળુવા-
માં ચિત્ત રાખતા નથી. એક દિવસે એ પ્રમાણે નૃસિંહાનંદની
વૃત્તિ સ્વામિનારાયણમાં ચોટી હતી એટલામાં હાથમાંનાં પાનને
સગદીની ઝાળ લાગી અને સળગી ઉઠ્યાં. સહજનનંદ સ્વામીએ
એમને ફેલી કહી ખૂબ ઠપકો દીધો. એટલે નૃસિંહાનંદ રોધ
પડ્યા, અને કહ્યું કે ‘હું ફેલ કરતો નથી; પણ આપનામાં
મારું ચિત્ત ખેંચાઈ જાય છે અને હું સ્થિર થઈ જાઉં છું.’
સ્વામિનારાયણ આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે
‘તમે હવે બધું બણી ચુક્યા. બણાવી બણાવીને પરમેશ્વરમાં
સ્થિર વૃત્તિ કરવી એ જ હેતુ છે.’ મોક્ષને સાહાયકારી
જે વિદ્યા ન હોય એને માટે સ્વામિનારાયણને બહુ ઓછો મોહ
હતો. હીનાનાથ મદને એક વાર સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું,
‘તમને કેટલાક શ્લોક આવડે છે?’ જાહે કહ્યું કે ‘મને
૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠે છે.’ સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું,
‘એમાંથી તમે તમારા મોક્ષના કેટલા માન્યા છે?’ જાહે કહ્યું,
‘એનો તો મેં હિસાબ નથી કર્યો મહારાજ,’ સહજનનંદ સ્વામી-
એ કહ્યું, ‘ત્યારે તમે શ્લોક કંઠે કરીને શું દિવસ ઉભાઓ?’

સ્વામિનારાયણે જેમ એક લેખકમંડળ તૈયાર કર્યું તેમ
એક બજનમંડળ પણ બંધી કર્યું. સ્વામી પ્રમાનંદ અને

સદ્ગુરુપદે

દેવાનંદએ બે ઉત્તમ ગવૈયાઓ હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ તો પૂર્વાશ્રમમાં સંગીતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો; એમના સંગીતથી તો આખી સભા રોમાંચિત થઈ જતી. એમના સંગીતમાં એટલો પ્રેમ ભરેલો રહેતો કે સ્વામિનારાયણે એમની પ્રશંસા કરતાં એક વાર કહ્યું કે ‘ એ સાધુને ઉઠીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરીએ એવું મન થઈ જાય છે. ’ ગૃહત કાવ્યદોહનમાં એમના નામ તળે ટીપ છે કે સહજનંદ સ્વામીના વિરહની ગરબીઓ જ્યારે એમણે મુરતમાં ગાઈ હતી ત્યારે એકેએક શ્રોતાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં હતાં.

પ્રવૃત્તિઓ

જેમ જેમ સત્સંગ વધતો ગયો તેમ તેમ દેવામિના-
રાયણના મહત્વના સિદ્ધાન્તો પણ ફેલાવા
હિંસારહિત યજ્ઞ લાગ્યા. સત્સંગ બહાર પણ એમની
ચળવળ શરૂ થઈ. એ ચળવળોમાંની મુખ્ય
હિંસાયુક્ત યજ્ઞ બંધ કરવાની હતી. પહેલો પ્રસંગ એમને હુબમાં
મળ્યો. હુબના કારભારી જગજીવન મહેતાએ યજ્ઞ આરંભ્યો
હતો. દેવામિનારાયણે જઈ અહિંસામયયજ્ઞ કરવા એને સમ-
જાવ્યા. જગજીવને પંડિતોની સભા કરી તેમાં સહજાનંદ સ્વામીની
જીત થઈ. જગજીવન મહેતાને પોતાનો યજ્ઞ બંધ કરવો પડ્યો
એ એને રુચું નહિ. એ દેવામિનારાયણનો દ્વેષી થઈ રહ્યો,
પણ એની સ્ત્રી દેવામિનારાયણની સત્સંગી થઈ. ત્યાર પછી
અહિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રથા પાડવાને દેવામિનારાયણે પોતે
એવા યજ્ઞ કરવાનું આરંભ્યું. પહેલો યજ્ઞ એમણે જિતલપુરમાં

કર્યો. અમદાવાદમાં તે વખતે પેશ્વાઈમાં વામભાર્ગીનું બહુ જોર હતું. પેશ્વાના સુબાનું વલણ પણ એ જ માર્ગ તરફ હતું. વામભાર્ગીઓએ એ યજ્ઞમાં વિધિ કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો છતાં એ યજ્ઞ તો પાર પડ્યો. પણ એ યજ્ઞ સ્વામિનારાયણને કષ્ટનું કારણ થઈ પડ્યો. એ યજ્ઞ થયા પછી સુબાનો બાપ મરી ગયો. કોઈકે કહ્યું કે એના પ્રાંતમાં દેવને મળતો પશુ-ભાગ બંધ થવાથી એના પિતાનું મરણ થયું. ખીજા કોઈકે વળી કહ્યું કે એના પિતાને મારી નખાવવા માટે જ સ્વામિનારાયણે એ યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્રીજી વળી એવી ગપ ઉડી કે સ્વામિનારાયણ તો જાતે શદ્ધ છે અને બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ દઈ અધર્મ કરે છે; સુબો એવો અધર્મ એના પ્રાંતમાં ચાલવા દેશે તો પેશ્વાઈ નાશ પામશે. મૂર્ખ સુબાએ બંધી વાતો ખરી માની. એ સહજનંદ સ્વામીને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો.

સહજનંદ સ્વામી જ્ઞેતલપુરમાં યજ્ઞ પૂરો કરી અમદાવાદ પધાર્યા હતા. સુબાએ એમને મારી નાખવાનું કપટ કર્યું. એક તેલનું ટાંકું તૈયાર કરી તે ઉપર ગાદી નખાવી રાખી. પછી સ્વામિનારાયણને પોતાના દરબારમાં પધારવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. સ્વામિનારાયણને કપટની શંકા તો હતી જ, પણ પોતે સાધુ હોય એટલે નિમંત્રણને માન આપી પધાર્યા. સુબાએ પેલી ગાદી ઉપર બેસવા સ્વામિનારાયણને આગ્રહ કર્યો. રાજ્યગાદી કરતાં ઉચ્ચ આસને બેસવા સ્વામિનારાયણે ના પાડી અને નીચે જ બેઠા. સુબાએ પછી એક નાયનારીને બોલાવી. જેવી તે આવીને પોતાનું તૃત્ય શરૂ કરવા ગઈ, કે સ્વામિનારાયણે

સહજનનંદ સ્વામી

એની ચિત્તવૃત્તિ ખેંચી લીધી તેથી સમાધિ થતાં એ જમીન ઉપર પડી. સ્વામિનારાયણ જોડે કેટલાક ત્યાગીઓ પણ હતા. એમનું અને એમના ત્યાગીઓનું વ્રત બંગ કરાવવા માટે સહજનનંદ સ્વામીએ સુખાને ઠપકો દીધો. એટલે સુખાએ પોતાનું રૂપ પ્રકાર્યું. એણે સહજનનંદ સ્વામીને ઈડરીએ દરવાજેથી શ્રીપુર તુર્ત છોડી જવા અને ફરીથી સહેરમાં ન આવવા આજ્ઞા કરી. સ્વામિનારાયણે, 'ક્યાં સુધી ન આવવું' કહી મુદત પૂછી. વિનાશકાળ સમીપ આવવાથી વિવેકબ્રષ્ટ થયેલા સુખાએ કહ્યું, 'જ્યાં સુધી અમદાવાદમાં પેશ્વાનું રાજ્ય હોય ત્યાં સુધી.' એટલામાં પેલી નાયનારી સમાધિમાંથી જાગી અને સ્વામિનારાયણને પગે પડી માગવા લાગી. સમાધિમાં એણે નરકયાતના ભોગવી હતી. સ્વામિનારાયણે એને માશી આપી નાયવાને ધંધો છોડી દેવા કહ્યું. આટલો બનાવ બન્યા પછી સ્વામિનારાયણ ત્યાંથી ફરી નીકળ્યા, અને ઉઠતાં ઉઠતાં ટાંકાપરની પેલી ગાદીપર લાકડી ટેકવી તેવી જ તે ગાદી નીચે સરી પડી. સહજનનંદ સ્વામી સુખા ઉપર એક દષ્ટિ ફેંકી બહાર નીકળી પડ્યા.

બીજે વર્ષે સ્વામિનારાયણે પાછો જોતલપુરમાં યજ્ઞ કરવા ધાર્યો. સુખાએ સ્વામિનારાયણને પકડવા જોતલપુરમાં માણસો મોકલ્યાં. સ્વામિનારાયણ તે દિવસે એક નજદીકના ગામમાં ગયા હતા એટલે માણસો પાછા અમદાવાદ ગયા. સુખાની અતિશય ધતરાણ જોઈ સ્વામિનારાયણે યજ્ઞનો સામાન રાતોવાઈ નહિયાદ પાસેના ડભાણ ગામમાં મોકલી દીધો. ત્યાં અગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું.

પ્રવૃત્તિઓ

ત્યાંના અધિકારીઓએ સહજનંદ સ્વામીનો સારો સત્કાર કર્યો અને યશ કરવામાં સારી મદદ પણ આપી. થોડા સમય પછી અમદાવાદ અંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું ત્યારે અમદાવાદના અધિકારી-ઓએ સ્વામિનારાયણને નિમંત્રણ મોકલ્યું, અને અતિશય માનસહ પધરામણી કરાવી તથા મંદિર બાંધવાને જગ્યા આપી.

હિંસામાં થતો પશુવધ અટકાવવા જેમ સ્વામિનારાયણે પ્રવૃત્તિ કરી તેમજ બાળહત્યા અટકાવવા બાળહત્યા
નિષેધ પણ કરી. ગરાસીયાઓમાં કન્યાને જન્મતાં જ દુધપીતી કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ હતો.

સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તેમજ ન કરવા દરમાવ્યું. એક ગરાસીયા શિષ્યે કહ્યું કે ‘બધું કરું પણ એ એક ન કરું.’ સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ‘મારે એટલી એક જ આજ્ઞા તમારી પાસે પળાવવી છે’ અને સાથે ઉમેર્યું કે ‘અમારું કહ્યું નહિ માનો તો બીજી એક સત્તા આવશે તે જબરદસ્તીથી એ આજ્ઞા પળાવશે.’

સતી થવાના ચાલ વિષે સ્વામિનારાયણની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે મુક્તાનંદ સ્વામીના સતી-સતી વિષે
ગીતામાંના નીચેના પદ પરથી સમજાશે:

ત્રણ પ્રકારની પતિવ્રતા જેહ છ,
બિજ બિજ કરી વર્ણવી સર્વ તેહ છ;
જેને બળવાનો ન અધિકાર છ,
તે સતિયુનો કરું નિશ્ચાર છ. ૧

નિશ્ચાર કરી કહું પતિવ્રતા, જેને પતિ સંગે ન બળાય;
શાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિવંતી, તે બળી બસમ ન જાય. ૨

સહજનનંદ સ્વામી

અહ્યર્થાદિક નિયમ જે, વિધવાના ધર્મ ઉદાર;
 તે પાળ્યાની શક્તિ હોય તે, ન બળે કરીને વિચાર. ૩
 મોક્ષ ઇચ્છાવાન જે, વળી પુત્રવંતી જે હોય;
 નાનાં બાળક કે ગર્ભવંતી, સતી બળે નહિ સોય. ૪
 જે સતીયું એવી રીત્યની, તેને બળ્યાનો ન અધિકાર;
 મન, કર્મ, વચને તેહને, હરિ સેવવા કરી પ્યાર. ૫
 પતિ મુવા પછી પતિવ્રતા, પતિ સંગ જે બળી જાય;
 તે અરુધતી તુલ્ય નારી, સ્વર્ગમાં પૂજાય. ૬
 એ આદિ પતિ સંગ બળ્યાનાં, વચન શ્રંથમાં જેહ;
 સૌ વિનતાને નથી કહ્યાં, હવે વિગતે વર્ણવું તેહ. ૭
 મોક્ષ ઇચ્છા રહિત જે, નિજ ધર્મે રહે ન લેશ;
 મુક્તાનંદ તે માનનિયું, કરે તે અનળ પ્રવેશ. ૮

(સતીગીતા, કડવું ૧૮મું.)

આવી રીતે સતી થવાનું ફળ મોક્ષને વિરોધી દર્શાવી
 બળી મરવાનો આદર્શ જ સ્વામિનારાયણે સત્સંગી સ્ત્રીઓ-
 માંથી કાઢી નાખ્યો અને તેને બદલે વિધવામિસ્તુ યોગામિ-
 સ્તેવ્ય: પતિષ્વિવા હરિ: એ આદર્શ બેસાડ્યો.

લગ્નમાં ગવાતાં બીભત્સ ગીતો તરફ એકવાર સ્વામિ-
 નારાયણનું લક્ષ બેંચાયું. સત્સંગી સ્ત્રીઓ
 લગ્નનાં બીભત્સ ગીતો પશુ એવાં ગીતો ગાવામાં ભાગ લેતી હતી.
 તે જોઇ સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઇ ગયા
 અને જે ગામમાં એ ગીત ગવાતાં હતાં ત્યાંથી તુર્ત ચાલી
 નીકળ્યા. સ્વામિનારાયણની ઉદાસીનું કારણ બ્યારે હરિજનોએ

પ્રવૃત્તિઓ

મધ્ય ત્યારે એ એમની પાછળ ગયા અને ગીતો બંધ કરવાનું વચન આપી પાછા તેડી ગયા. સ્વામિનારાયણે ત્યાંથી જ ગામેગામ પોતાના શિષ્યોને પત્રો મોકલ્યા કે એમના શિષ્યોએ લગ્નમાં બીભત્સ ગીત ગાવાં નહિ, અને લગ્ન પ્રસંગે રાધા કે રૂકિમણીવિવાહનાં ધોળ ગાવાં. સારાં પદો ગાઇ શકાય તેટલા માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રેમાનંદ સ્વામીને રાધાવિવાહ તથા રૂકિમણીવિવાહનાં ધોળો રચવા આજ્ઞા કરી.

હોળાનો બીભત્સ પ્રકાર પણ સ્વામિનારાયણના કોઇ પણ મંદિરમાં થતો જોવામાં આવશે નહિ. એ હોળાનાં ગીતો વિષે એક રમુજ પ્રસંગ બન્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય વિનયી સાધુ હતા. નાના બાળકને પણ કદિ ટુંકારે બોલાવતા નહિ. એમના પદોમાં કોઈ ઠેકાણે ગ્રામ્ય શબ્દો દેખાશે નહિ. સહજનંદ સ્વામીએ એમને અસબ્ય ફટાણાંને બદલે એ રાગનાં—અંતઃશત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારાં પદો રચવા કહ્યું. તે ઉપરથી સ્વામીએ ચાર પદો રચ્યાં. તેની પહેલી લીટી નીચે પ્રમાણે છે:

“અવિદ્યા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાજે જો.”
એ પદની છેલ્લી લીટીમાં સ્વામી કહે છે,

“મુક્તાનંદ કહે મુરખ લોક, પાધરા દીસે પાછ જો.”

સહજનંદ સ્વામીને એ પદમાં ‘પાછ’ જેવો શબ્દ જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને બોલ્યા કે સ્વામીના પદમાં પણ એવો શબ્દ આવી ગયો, માટે ફટાણાંની ભાવના જ ખરાબ છે.

સહજનનંદ સ્વામી

એટલું કહી ફટાણાના પ્રકારનાં વિશેષ પદો ન રચવાની અને હરિજનોને પણ ફટાણાં ન ગાવાની આજ્ઞા કરી.

સ્વ મિનારાયણે વહેમોનું ખંડન પણ અતિ સરળતાપૂર્વક કર્યું. મંત્ર, જંત્ર અને મલિન દેવ-દેવીઓની બીતિ ન રાખવા વિષેના એમના પત્ર સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ પત્ર ટુંકો છે અને એમાંનું એકેએક વાક્ય અવતરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી એ નીચે ઉતારું છું:

“અનિર્દેશથી * લીખાવિતંગ સ્વામીશ્રી ૭ સહજનનંદજી મહારાજના સર્વે સત્સંગી બાહ બાહ નારાયણ વાંચજો.

“ ખીજું લખવા કારણ એ છે જે જે મનુષ્યને જેવું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસારે તેના દેહને સુખદુખ થાય

* સહજનનંદ સ્વામી પોતાના સર્વે પત્રોમાં પોતાનું સ્થાન ‘અનિર્દેશ’ જણાવતા. એ સજ્જનો ધાત્વથી ‘અચોક્કસ’ એટલા યદ્ય શકે. એમણે એનો અર્થ ધર્મપુરનાં રાજમાતા કુચળકુંવરબાને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

આ આપણે જે ઓરડામાં બેઠાં છીએ તે નિર્દેશ કહેવાય અને તમારો મહેલ એ અનિર્દેશ કહેવાય; તેમજ તમારો મહેલ એ નિર્દેશ કહેવાય અને ધર્મપુર અનિર્દેશ કહેવાય; તથા ધર્મપુર એ નિર્દેશ કહેવાય અને ભરતખંડ એ અનિર્દેશ કહેવાય; પછી ભરતખંડ એ નિર્દેશ કહેવાય અને પૃથ્વી એ અનિર્દેશ કહેવાય; ત્યાંથી પૃથ્વી એ નિર્દેશ કહેવાય અને અક્ષર બ્રહ્મ એ અનિર્દેશ કહેવાય. અગ્રે ત્યાં બેઠા સખીયે છીએ માટે અમારું સ્થાન અનિર્દેશ છે.

છે, તથા જન્મ મરણ થાય છે. પણ જીવના પ્રારબ્ધકર્મને ઉત્તરધન કરીને તો રદ, ભેરવ, ભવાની આદિક જે દેવ ને દેવીયું છે તે કોઈએ પણ એ જીવને સુખદુષ્ણ દેવાને અર્થે અને મારવા જવાડવાને અર્થે સમર્થ થતા નથી.

“ ને પ્રારબ્ધકર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાખવાં તથા સુવાને જીવતાં કરવ, તેમ જીવતાંને મારી નાખવાં તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે; પણ ખીજા કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી, માટે એક પરમેશ્વરનો દૃઢ આશ્રય રાખીને નિત્યે ભજન સ્મરણ કર્યા કરવું અને કોઈ દેવદેવીનો ભય રાખવો નહિ. આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છઈએ ને શ્રદ્ધાથી છઈએ, માટે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિં.

“ અને જાંત્ર, મંત્ર, ઔષધિએ કરીને કોઈ માણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વીમાં કોઈકે તો દેખવામાં આવત પણ એવો કોઈ દીઠામાં આવતો નથી.

“ અને જે બહુ મંત્ર જાંત્ર કોઈ ઉપર કોઈના ચાલતા હોય તો ઘણાક શત્રુ જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે ? અને જે જાંત્રે મંત્રે જ કરીને સિદ્ધિ થતી હોય તો લાખો રૂપિયા ખર્ચીને રાજાઓ લશ્કર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવડું શા માટે કરે ? એક બારે મંત્રશાસ્ત્રી રાખે ને મંત્રજાંત્રની સિદ્ધિએ કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારી નાખાવે.

સહજાનંદ સ્વામી

“પણ તેમ તો કોઈ ઠેકાણે દેખાતું નથી. માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દૃઢ વિશ્વાસ રાખજ્યો. જેમ ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થાશે. આપણું ધાર્યું કે બીજા કોઈનું ધાર્યું નહિ થાય, કેમકે કોઈ જીવનું ધાર્યું થાતું હોય તો કોઈ ગરીબ :હે નહિ. સર્વેને રાજા થવાનો ઉમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી. માટે પરશ્વહ્ન પુરુષોત્તમ એવા સમર્થ ભગવાનના આશ્રય તો રહીને નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો.

“આ પત્ર લખવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તે તમે એકાગ્ર મન કરીને ધારજો તથા વિચારજો.”

સ્વામિનારાયણીઓ ઉપર ઘણી વાર એવો આક્ષેપ મુકાય છે કે એ લોકો બીજા દેવદેવીઓનો ભાર નથી રાખતા. એ ખુમારીનું કારણ ઉપલા પત્ર પરથી સમજાશે અને સ્વામિનારાયણના ઉપદેશના સાક્ષ્યનો પણ એમાંથી ખ્યાલ આવશે. દેવદેવીઓ કે ભૂતપ્રેતના અસ્તિત્વનો સ્વામિનારાયણીઓ અસ્વીકાર નથી કરતા, પણ ખુમારીવાળા સ્વામિનારાયણીની ભાષામાં કહું તો એ લોકો એ સર્વેને પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્ત આગળ ‘સહતાળાનાં રાંક’ જેવાં ગણે છે. સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતિ અને સૂર્ય એ પંચાયતન દેવની તથા હનુમાનની પૂજા થાય છે, પણ તે પણ તેમને પરમેશ્વરનાં જ સ્વરૂપ સમજીને અથવા પરમેશ્વરના મહાન ભક્ત સમજીને કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે હનુમાનને જે નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે તે પહેલાં કૃષ્ણને ધરાવી પ્રસાદી કરેલું હોય છે.

વળી હિંદુ ધર્મમાં આહિંદુ જાતિઓને શામલ કરવામાં પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા. એક અ-હિંદુજાતિઓનો હિંદુધર્મમાં પ્રવેશ પારસી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ કેટવાલ અર્દેશર) તથા કેટલાક ખોળા મુસલમાનોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો. હજુયે કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી રહ્યા છે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડની શૂદ્ર જાતિઓની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા. શૂદ્ર જાતિઓની ઉન્નતિ એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં એટલું બધું કાર્ય કર્યું હતું કે જૂના સંપ્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ઘણાખરા શિષ્યો કાઠીયા, દરજી, સુથાર, ખારવા, મોઝી અને દેડ હતા એ જ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સમર્થ કારણ લાગતું હતું. અંગ્રેજ લેખકોએ સ્વામિનારાયણને બહુધા મહાન હિંદુ સુધારક (a great Hindu Reformer) કહીને જ ઓળખાવ્યા છે. પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી. એમનો સુધારો ઉચ્ચ જાતિઓને હલકી જાતિઓ સાથે ભેળવી દઈ ઉચ્ચ જાતિમાં હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચડાવી એમનામાં ઉચ્ચ જાતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો. એટલે એમણે દેડ, મોઝી, સુથાર, દરજી, કણબી અને મુસલમાન સુદ્ધાને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતાં શીખવી દીધું. મધ, માંસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહી, પૂજા ક્યાં વિના ખાવું નહિ, ગાળ્યા વિનાનાં દૂધ કે જળ પીવાં નાહ,—અરે,

સહજનનંદ સ્વામી

ડુંગળી, લસણ અને હિંગ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો,
—એ સ્વામિનારાયણીય સંસ્કારો હતા.

વર્ણાશ્રમના ધર્મો વર્ણાશ્રમ ધર્મો વિષે સહજનનંદ સ્વામીની દૃષ્ટિ
આ પ્રકારની કહી શકાય:

૧. પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને
નથી થતા, એ ધર્મનું સ્થાપન તો મનુ આદિક ઋષિઓ
પણ કરી શકે છે. પરમેશ્વરના અવતાર એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના
માટે થાય છે.

૨. વર્ણાશ્રમના ધર્મો હમેશને માટે એકસરખા નથી.
કેટલાક દેશકાળ પ્રમાણે બદલાય છે; પણ અહિંસા, સત્ય,
બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

૩. કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી મોક્ષ થતો નથી. વર્ણા-
શ્રમના ધર્મ પાળવાથી કેવળ આ લોકમાં સુખી રહેવાય છે અને
કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે. પરમેશ્વર-
ની ઇચ્છાથી અને લોકકલ્યાણાર્થે મનુ આદિક ઋષિઓએ
એનું સ્થાપન કર્યું છે, માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો એનો ત્યાગ
ન કરે; કારણકે એના પાલનમાં પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા રહેલી
છે તથા તે દ્વારા અંતઃકરણની નિર્મળતા થાય છે. એટલે
પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે એ ધર્મોનું પાલન બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય
તે પણ કરે. જે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તદ્દન દેહાભિમાન રહિત હોય
તે જ વર્ણાશ્રમના ધર્મનું બંધન તોડી શકે છે. પણ જે સંસાર-

પ્રવૃત્તિઓ.

વ્યવહારની સર્વ ક્રિયામાં સાવધાન થઈ વર્તતો હોય અને કેવળ ધર્મભક્તિના વિષયમાં અહં બ્રહ્માઽસ્મિ થઈ બેસે છે તે અધર્મી છે.

૫. પણ જે મનુષ્ય વર્ણ અને આશ્રમનું અભિમાન લઈને ફરે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણી બીજા વર્ણના મનુષ્યનો તિરસ્કાર કરે છે તેનામાં સાધુતા આવતી જ નથી.

સંપ્રદાયનું બંધારણ

આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યો હતો. એ સર્વે શિષ્યોની જોડે સંબંધમાં આવવું અને એ સર્વે એકબીજાની જોડે સંબંધમાં આવે એવી યોજના કરવી એ આવશ્યક હતું. હાલમાં એવી યોજનાઓને પરિષદ કહે છે. સ્વામિનારાયણીય પરિભાષામાં પરિષદને 'સમૈયો' કહે છે. સહજનંદ સ્વામી પોતે વારંવાર ફરતા રહી પોતાના શિષ્યોના સંબંધમાં નિરંતર આવ્યા કરતા. ઠરીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવું એવો તો એમનો સ્વભાવ જ ન હતો. હોળીનો સમૈયો અમુક જગ્યાએ કરવો છે, રામનવમીનો અમુક સ્થાને, જન્માષ્ટમીનો અમુક સ્થળે એમ એમનો કાર્યક્રમ પહેલેથી જોડવાઈ જતો. એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ મુસાફરી કરતા. તેમાં ન જોતા મધ્યરાત્રે ન જોતા મધ્યાહ્ન. ધારેલે સ્થળે પહોંચવું હોય ત્યારે તો ખાવાને પણ રોકાતા નહિ. સમૈયાના સ્થળની પત્ર દ્વારા

આગળથી મામેગામ ખજર પહોંચાડવામાં આવતી; અને ગામે-ગામથી સંઘ આવતા. એ રીતે ગુજરાતના હરિજનો કચ્છ સુધી પહોંચતા અને કાઠીયાવાડના ધર્મપુર સુધી જતા. સમૈયામાં સંપ્રદાય સંબંધી વિચાર ચાલતા, પ્રકરણો ફેરવાતાં. મંડળોને ફરવાની જગ્યા મુકરર કરવામાં આવતી, જુદે જુદે સ્થળે સત્સંગીઓને પડતાં સુખદુઃખની ખજર લેવાતી, જરૂર પડતી મદદ મોકલાતી, જ્ઞાનવાર્તા થતી અને જે તહેવારને પ્રસંગે સમૈયો મળ્યો હોય તેને યોગ્ય કિતસવ પણ ઉજવાતા.

પાછળથી સમૈયા માટે વડતાલ મુકરર કરવામાં આવ્યું; અને પ્રમોદિની એકાદશી અને રામનવમી એ બે પ્રસંગો મોટા સમૈયા માટે ઠરાવવામાં આવ્યા. એ બે સમૈયા પર જેનાથી બની શકે તેમને સર્વેને વગર નિમંત્રણે આવવાની આજ્ઞા થઈ. પાછળથી ત્યારે વડતાલ અને અમદાવાદના બે જુદા આચાર્યો નીમાયા ત્યારે એ બે સ્થળે એ બન્ને સમૈયા પર તે તે દેશના હરિજનોને ભેગા થવાનું રાખ્યું. જેને બન્ને જગ્યાએ જવું હોય તેને અનુકૂળ પડે તેટલા માટે સમૈયા અનુક્રમે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમા સુધી ચાલતા. તેમાં અમદાવાદમાં કાર્તિકી એકાદશી અને રામનવમીનો દિવસ મુખ્ય ગણાય અને વડતાલમાં પૂર્ણિમાના દિવસો મુખ્ય ગણાય.

ત્રિમાનંદ સ્વામીના શબ્દોમાં સહજાનંદ સ્વામી ‘સર્વે લલિતકળાની ખાણ’ હોવાથી આ સમૈયાઓમાં એમના શિષ્યો એમને અતિશય કારીગરીવાળી વસ્તુઓની ભેટ કરતા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુધાર એમને માટે બાર

સહજન'ં રવામી

દરવાજનો દિડોજો બનાવતા, કઠીયાવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ બુદ્ધાદાર આસનો તૈયાર કરતી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોકલતી, ગવૈયાઓ ચતુરંગી આઘાપોથી રીઝવતા, ભુજના મલ્લો કુસ્તીખાણ કરી દેખાડતા, દુર્ગીઓ ઘોડાની રમત રમી ખતાવતા. આ સર્વે કેવળ પ્રેમને વશ થઈને જ થતું. મુસ્તનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાગ્યો કે લાવનગરના રાજા વજ્રેસિંહે તેવી ડગલી માટે સો રૂપિયા સીલાર્થ આપવા કહ્યું. આત્મારામે કહ્યું કે હવે મને ખીજ એવી ડગલી કરતાં નહિ આવડે; પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીવાઈ, પણ એમાં તો હેતના ટેભા પડ્યા છે; ખીજ ડગલી સીવવા એવું હેત ક્યાંથી લાવું? સદ્ભાગ્યે એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓ સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ સંગ્રહાયના શિષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એટલે એકાદ વાર પણ સ્વામિનારાયણના વપરાશમાં આવેલી વસ્તુનો સંગ્રહ જેની પાસે તે રહી તેણે કર્યો છે. એ સર્વે વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાને ધણાંખરાં મંદિરોએ સારી વ્યવસ્થા કરી છે. વડતાલનું અક્ષર-ભુવન એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું મોટામાં મોટું સંગ્રહ-સ્થાન છે. એમણે વાપરેલાં વસ્ત્રો, ધરેણાં, ચાખડીઓ, માળાઓ એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલાં વાસણો, ખાજડો, આસનો, ખાટલાઓ, ગાડીઓ અને પથરાઓ પણ સાચવી રાખ્યાં છે. વિદેશી માલે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો તેની તુર્ત જ પહેલાં દેશી કારીગરીની ગુજરાતમાં કેવી રીતિ હતી તેનો ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જેમ

સંપ્રદાયનું અંતરણ

જેમ વખત જશે તેમ તેમ અતિથય ઉપયોગી લેખાશે.

પણ આટલી રસિક વૃત્તિને પોષી તેના ઉપર અંકુશ પાખતાં જે સ્વામિનારાયણને આવડતો ન હોત તો એના શેષ્યો ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયા હોત અને એમના ત્યાગીઓ ઝડી ગયા હોત. પણ મનુષ્યોની નાડી પારખવાની સ્વામિનારાયણની શક્તિ અદ્વિતીય હતી. પોતાના લાડની અસર શેષ્યોના હૃદય ઉપર કેવી થાય છે તે એ હર ઘડી તપાસ્યા રતા. ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમાં એક વાર એવી વૃત્તિ કેળવાવા ાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણનો જ શિષ્ય ગણી શેષ્યોમાં પરસ્પર નાના મોટાપણું હોય જ નહિ એમ માનવા ાઓ. નાના નાના સાધુઓ મુક્તાનંદ સ્વામી જેવાની ઈર્ષ્યા રી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આવું છકેલપણું જોઈ સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામી નેડે પાછા વનમાં જવાનો પણ વિચાર કર્યો; પણ હરિજનોનો ભ્રમ અને તેમનું દૃશ્યાણુ જોઈ ટકી રહ્યા. આ છકેલ વૃત્તિને ણવાને એમણે સાધુ અને બ્રહ્મચરીઓમાંથી મળીને બાર હજુરુઓ નીમ્યા, અને બધા ત્યાગીઓને એ સહજુરુમાં વહેંચી િધા. દરેક સહજુરુ અને એમના હાથ તળેના ત્યાગીઓ વચ્ચે રુ-શિષ્યભાવ બાંધ્યો, અને પોતાની આજ્ઞાઓ સહજુરુઓ ારશત એમને સંભળાવવાની પદ્ધતિ બાધી. આ રીતે ત્યાગી- રાનું સંગઠન કર્યું.

થોડો કાળ ગયા પછી આ વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર લેવો પડ્યો. દરેક સહજુરુના શિષ્યો પોતપોતાને બીજાં મંડળોથી

સહજનનંદ સ્વામી

જુદા જ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્ત જ ઉપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને—એક પછી એકને પૂછવા માંડ્યું, ‘તમે કેના શિષ્ય ?’ ત્યાગીઓ પોતપોતાના સદ્ગુરુઓનાં નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનો જ થઈ રહ્યો છું, કારણકે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુરુઓના જ શિષ્ય માને છે. ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને જોલી ઉઠ્યા, ‘ના, ના, મહારાજ અમે તો સર્વે તમારા જ શિષ્યો છીએ અને આપની આજ્ઞાએ સદ્ગુરુઓના શિષ્યો છીએ.’ સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘મારા શિષ્યો હો તો હું રાખું તે મંડળમાં રહેવું પડશે.’ ત્યાગીઓએ તે કબુલ કર્યું. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ પાછાં નવાં મંડળો રચ્યાં અને સદ્ગુરુઓના પક્ષ બાંધી તેમાં ન તણાતાં માત્ર પ્રભુનો જ પક્ષ બાંધી તેમાં તણાવાનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યારથી મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષભેદ પડતો બંધ થયો.

પણ એક નવી જાતનો પક્ષભેદ જાગ્યો. સ્વામિનારાયણે ગઢડામાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી, અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લલ્લમીનારાયણની. કેટલાંક મંડળો ગઢડાની આજુબાજુ જ ઘણો વખત રહતાં, કેટલાંક અમદાવાદની ચોતરફ અને કેટલાંક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનો જ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીયા, નરનારાયણીયા અને લલ્લમીનારાયણીયા કહેવડાવવા લાગ્યા અને પોતપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ

સંપ્રદાયનું અંધારણું

જીવા લાગ્યા. આ વાતની સહનનંદ સ્વામીને ખબર પડી તુર્ત એમણે એક સમૈયામાં વાસુદેવીયા, નરનારાયણીયાને લક્ષ્મીનારાયણીયાને જુદા જુદા ખેસવાનું કહ્યું. બધા તાગીઓ એ પ્રમાણે બેઠા. એટલે સહનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીયા રહ્યા હોય તે મારી પાસે બેસો.' તાગીઓ બધા શરમાઈ ગયા અને દેવને નામે ખોટું ક્ષામિમાન રાખવું છોડી દીધું. અત્રે એટલું કહેવું ઉચિત છે એવા ખોટા પક્ષે કરવામાં મુખ્ય સદ્ગુરુઓનો દોષ ન હતો, રંતુ મનુષ્યમાં પક્ષાભિમાનની ભાવના એટલી તો તીવ્ર રહેલી કે હજુ 'નરનારાયણના દેશના,' 'લક્ષ્મીનારાયણના દેશના' નામે ખોટી ઇર્ષ્યા અને તાણાતાણ થાય છે, અને તે એટલે ધી કે કેટલાંક સ્થાનો અને પ્રસંગોનું માહાત્મ્ય વધારવા ટે પુસ્તકોમાં ખોટાં વિધાનો પણ કરવામાં આવે છે. લક્ષ્મીનારાયણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે એટલી મનુષ્યમાં ભરતા રહેલી છે, એટલો જ એ વસ્તુ ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

સંમહનના કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું. ત્યાગીઓની ઉપર પ્રમાણે યોજના ર્ધ, પણ મંદિરો ગૃહસ્થોને પરસ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે સંબંધ કરવાનાં આવશ્યકતા હતી. એક ત્યાગીએ રહેનારા એક ધર્મના અનુયાયીઓ નિયમિત રીતે જી સંતસમાગમ રાખે, ભક્તિ કરે અને જ્ઞાન વધારે એને ટે મંદિરો અનિવાર્ય છે હિંદુઓમાં દેવમંદિર સિવાય બીજું કંઈ એવું પવિત્ર સ્થળ હોઈ શકે ? આ રીતે અમદાવાદ,

સહજનનંદ સ્વામી

ઘડતાલ, ગઢડા, ભુજ, ઘોજેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના થઈ. આ સર્વે શિખરબંધ મંદિરો થયાં અને તેમાં ધાતુ કે પપાણની મોટી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પણ આ સિવાય બીજાં જે જે સ્થળોમાં સત્સંગીઓ રહેતા હોય ત્યાં ત્યાં એક એક નાનું મંદિર—જેમાં સહજનનંદ સ્વામીની માત્ર ચિત્ર-પ્રતિમા જ રાખવામાં આવતી હોય અને જેની શિખરબંધ મંદિરોના વિધિ મુજબ સેવા ન થતી હોય તેવી મૂર્તિવાળું ‘હરિમંદિર’—પણ બંધાયું. એ સર્વે મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરગામના સત્સંગીઓને ઉતરવાની અને રાંધવા સુવાની સર્વે સગવડ રાખવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દૃષ્ટિનું નિસ્મરણ થયું ન હતું. અમદાવાદનું મંદિર અને આગ્રાનાં ધર્મશાળામાં લાકડાનું કોતરકામ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને દર્શનીય ગણાય છે. ધણુંખરાં મંદિરોની યોજના શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી, આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને હાથે થઈ હતી. સ્વામિ-નારાયણના વખતનાં બધાં મંદિરો હરિજનોએ અને ત્યાગીઓએ જ બાંધ્યાં હતાં. ધણુંખરું મળુરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સંગી કડીયાઓ અને સુથારો કરતા. ગઢડાનું મંદિર બાંધ્યું ત્યારે દરેક જણે સવાર સાંજ ન્હાઇને આવતી વખતે એક એક પથરો ઉપાડી લાવવો એવો નિયમ હતો. એ રીતે સ્વામિ-નારાયણ પોતે પણ એક પથરો માથે મુકીને લાવતા. ગઢડાના મંદિરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ સ્વામિનારાયણના જેટલી જ ઉચી

સંપ્રદાયનું બંધારણ

અને પુષ્ટ છે. એ મૂર્તિના હાથપગની જગ્યા અને નાકનો ઘાટ પણ સ્વામિનારાયણનાં તે તે અવયવો પ્રમાણે જ રાખવા માં આવ્યાં છે. સ્વમિનારાયણનાં મંદિરોમાં ઓછાં માં ઓછાં ત્રણ સિખરો રાખવાનો રિવાજ છે. તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે સિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે સિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે. ત્રીજા સિખર તળે અથવા બાજુ પરની ભીતમાં એક ઓરડો દાઢી તેમાં એક પદ્મંગ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, અને શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની એક પાથ તથા બીજી પ્રસાદીની ચીજો ગોઠવવાનો રિવાજ છે. એ ઓરડાને ‘ સુખશય્યા ’ કહે છે. મૂર્તિઓ ધણુંખરું રાધા-કૃષ્ણની, લક્ષ્મી-નારાયણની, નર-નારાયણની, રેવતી-બ્રજદેવતી, ધર્મ-ભક્તિની કે શિવ-પાર્વતીની હોય છે. એ બધાં મૂર્તિ સાથે ત્રીજી મૂર્તિ હોય, તો તે સ્વામિનારાયણની સમજવી. રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિઓ ગોપીનાથ, વૃંદાવનવિહારી, ગોક્ષોકવિહારી, રાધારમણ, મદન-મોહન વગેરે વિવિધ નામોથી ગુદે ગુદે ઠેકાણે ઓળખાય છે. સ્વામિનારાયણની મૂર્તિ હરિકૃષ્ણ કે ધનરયામ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. *

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં બાહુતી બ્રાહ્મણોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં

---

* હાલમાં સંપ્રદાયમાંથી પડેલા નવીન ફંટાઓમાં અક્ષર-પુરુષોત્તમ તથા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આદિક સાધુઓની મૂર્તિઓ સ્થાપવાનો સિદ્ધંતો પડ્યો છે.

સહજનનંદ સ્વામી

પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પીતાંબર આબૂપણો પોતાના શરીર પર સજ્જ ઠાઠમાઠથી આરતી ઉતા; માંડી. બાહુતી પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં ચતાં છળકપટ બતાવ માટે જ સહજનનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. બાહુ પૂજારીઓને રજા આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હ દેવસેવા કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં પરિગ્રહને સ્થાન જ નહોતું. સહજનનંદ સ્વામીને પોતાને નામે એક પેટ આચાર્ય સ્થાપના પણ ન હતો, કે મિલકતને નામે પાછ હતી; પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વામા રીતે પરિગ્રહ શરૂ થયો.

મંદિરોની વ્યવસ્થા ત્યાગીને સોંપી પણ,
“વળતો વિચાર કર્યો છે વાલે રે, આવું આવું ઘણું કેમ ચાલે
મેટાં મેટાં કરાવ્યાં મંદિર રે, તેમાં રાખીયા સંત સુધીર
પણ તે તો સંત છે જો ત્યાગી રે, વસી કેમ રહેશે વિતરાગી
મમત વિના મંદિર કેમ રે’શે રે, વાત બન્ને કેમ બેસશે
જેહ ત્યાગી છે ત્રિયા ધન તણા રે, દેહ સુખથી નિરાશી ધણા રે
તેણે નહિ જળવાય જાગ રે, નથી વાત એ બનવા લાગ

* પોતાના કુળમાંથી આચાર્ય નીમ્યા પહેલાં સહજન સ્વામીએ વાસુદેવનંદ બ્રહ્મચારીને પોતાની પછળ અન્ત નીમવાનો પ્રયાગ કરેલો, પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. પછી સર્વ સંત-હરિજનોના આગ્રહથી પોતાનાં કુટુંબીઓને અથોધ્ત તેડી મંગલવાનો વિચાર કર્યો.

માટે એના કંઈ એક બધી રે, તો રાખે ખબર એની બધી રે;
બધી સરવાળ દેશથી સંબંધી રે, તેને તેડાવી જાયમા દીધી રે.

(પુસ્તકોત્તમ પ્રકાશ, પ્ર. ૩૧. ૧-૨)

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર સર થયો. ત્યાગીઓને
વ્યાવહારિક ખટખટમાં ઉતરવું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે
અને તે સાથે એ નિરંકુશ બની ન જાય, ગુદાં ગુદાં મંદિરોની
વ્યવસ્થા એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ન જાય, આપણે
સર્વે એક છીએ એવી ભાવના ગૃહી-ત્યાગીઓમાં જાગ્રત રહે,
સર્વે સત્સંગીઓને એક અધ્યક્ષના હાથ તળે વર્ષમાં ઓછામાં
ઓછું બે વાર ભેગા થવાનું અને કરવાનું બની આવે, એ
હેતુથી આચાર્યની યોજના થઈ. એ આચાર્યની સ્થાપનામાં
પશુ સહજાનંદ સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ પ્રહસ્ય કર્યો.
ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટખટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની
યોજના થઈ હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્ભિત
થયું. પશુ લાખો રૂપિયાની સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા ઉપર જો
કામ રીતનો અંકુશ ન હોય તો આચાર્યની અધોગતિ થયા
વિના રહે નહિ. એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મુકાયો.

૧. આચાર્ય ગૃહસ્થ હોય, પશુ પોતાના સમીપ સંબંધી
વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે બોલે નહિ, તેમનો સ્પર્શ કરે નહિ
અને તેમને ઉપદેશ દે નહિ.

૨. શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પશુ ગુનું થઈ
જાય તો જરૂર પડે ગુનું આપીને નવું ધાન્ય લે; એટલે
શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઈ પૈસા કમાવાનો ધંધો ન માંડે.

સહજનનંદ સ્વામી

૩. પોતાનો સર્વ વ્યવહાર આજેવાન ત્યાગીઓ અને મૂઢસ્થોની સલાહ લઈ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે.

૪. સહજનનંદ સ્વામીએ નીમેલા આચાર્યોની સંખ્યામાં વધારો ન થાય.

આ રીતે સંવત ૧૮૮૨ ના કાર્તિક સુદ એકાદશીને દિવસે સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના બે ભાઈઓ રામપ્રતાપ અને ઇન્દ્રારામના પુત્રો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરને અનુક્રમે અમદાવાદની—નરનારાયણ દેવની—અને વડતાલની—લક્ષ્મી-નારાયણ દેવની—ગાદીના આચાર્યો તરીકે નીમણૂક કરી. બંનેના ધર્મો સમજાવનારો અને દેશવિભાગ કરનારો એક ખરીતો લખ્યો. એ ખરીતો સંપ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે. આચાર્યો વચ્ચે પરસ્પર અથવા આચાર્ય અને મૂઢસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કાંઈ ભતભેદ કે વિરોધ થાય ત્યારે એ લેખ પ્રમાણે જ વર્તી શકાય છે.

સહજનનંદ સ્વામીનો સંપ્રદાય હવે સંગીન પાયા પર સ્થાપિત ગયો હતો. લગભગ બે લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા. આટલા ટુંક વખતમાં દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મમાં આટલા શિષ્યો ભળ્યા ન હતા. ધર્મની સ્થાપના આટલી તીવ્રપણે કરી પણ જમી ન હતી. છતાં એ ધર્મના અનુયાયી થવું એ કાંઈ સહેલી વાત ન હતી. ત્યાગી અને મૂઢી બંનેને માથે અંદરના કપરા નિયમેનો અંકુશ હતો જ. સ્વામી નિષ્કુળાનંદ એક નીકળી ગયેલા ત્યાગીને મુખે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે:

સંપ્રદાયનું બંધારણ

વળી વદે વિમુખ મનરર છ,
 ધણે દુઃખે ભર્યું મેં મુક્યું તું ધર છ;
 અંમને ન મળતું અનને અંબર છ,
 જાણ્યું સતસંગમાં એ છે સભર છ. ૧.

સભર છે સતસંગમાં ખાવા પીવા ખુબ ખાસું મને;
 જીનું અન વસન જડે નહિ, એવું સાંભળ્યું તું સખને. ૨.
 મળી રસોયું ગામોગામમાં, ધણી આપશે ઘેરેઘેર;
 જનમ ધરી જે જડી નથી, તે પામશું બહુ પેર. ૩.
 એવું સુણી હું આવ્યો હતો, સુણી સુખ સતસંગમાંધ;
 ક્યાં તો આપ્યા આંકસમાં, મન મમતું ન થાયે કાંધ. ૪.
 પોષ ભરી પાણી નાખવું, અમૃત સરખા અનમાં;
 બેળું કરેલ ભાવે નહિ, અતિ મુંજવણ થાયે મનમાં. ૫.
 વળી માહાત્મ દેખાડી મંદિર તણું, ઉપડાવે છંદ પથરા ઘણું;
 ત્યારે સંસાર મુકીને શું કમાણા, જ્યારે રહ્યું એનું એ ફૂટણું. ૬.
 જાણ્યું ખાશું, પીશું, ખુબી કરશું, ફરશું નિત્ય નવા ગામમાં;
 ત્યાં તો અટાટ નાખી આપ્યા તણે, કંઠ દળાવી જોડયો કામમાં. ૭.

(વચન વિધિ—કડહું ૩૪ મું)

જેમ ત્યાગીને તેમજ શૃંગર્યને પણ આપ્યાઓનું બંધન હતું. પણ અંદરનો અંકુશ જાણે પૂરતો ન હોય તેમ અંદર રહેવા માટે બહારનું દુઃખ સહન કરવું પડતું. ત્યાગીઓને વેરાગીઓ મારતા અને શૃંગર્યોને મહાજનો રીખાવતા. ગામેગામ સત્સંગીઓ મહાજન બહાર અને ન્યાત બહાર

મહાબળનંદ સ્વામી

મુકાવા લાગ્યા. અને આપણી મહાબળ બહાર મુકવાની પદ્ધતિ જોટલે સામાજિક 'બાયકોટ.' એમની જોડે કોઈ વેપાર ન કરે, એમને કોઈ પાણી ન આપે, એમને ત્યાં હળમ હળમત કરવા ન આવે, એને ત્યાં મરણ થાય તો કોઈ મુઠ્ઠું ઉપાડવા પણ ન આવે. ફેટલાયે સત્સંગીઓને વરસોનાં વરસો સુધી ન્યાત બહાર રહેવું પડેલું, અને છેલાં સો વર્ષથી એક કુટુંબ હળુ પોતાના ગામમાં ન્યાત બહાર રહ્યું છે; અને ખીજા ગામની એ ન્યાતે એને દશ વર્ષ ઉપર પોતાના એકઠામાં લેવાનો દાખલો બન્યો છે. એ ન્યાત બહાર રહેલાઓ સામાજિક અને આર્થિક અડચણો વેઠી સંપ્રદાયને વળગી રહ્યા એમાં એ સંપ્રદાયમાં રહેલા ધર્મબળનું માપ છે. હજારો મનુષ્યોનાં જીવનમાં આસમાન જમીનનો ફરક કરી નાખવામાં, તેમનામાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં, તેમનું જીવન વિચારમય કરવામાં, તેમને બદીઓ અને વ્યસનોમાંથી છોડાવવામાં છુદ્ધ સિવાય કોઈ પણ ધર્મના સ્થાપકે કે સમાજસુધારકે કે કાયદા ધડનારે અત્યાર સુધી આટલો યશ મેળવ્યો નથી. છુદ્ધ અને મહામહા સિવાય કોઈ પણ અવતારને એ અવતારની હયાતીમાં જ આટલા મનુષ્યોએ સ્વીકાર્યા ન હતા. અવતારના હીન થવા પછી જ મનુષ્યોએ તેમનું અવતારપણું કળુલ કર્યું હોય એવું સાધારણતઃ દેખાય છે. પણ સહબળનંદ સ્વામીને હજારો મનુષ્યોએ એમના છતાં જ અવતાર તરીકે સ્વીકાર્યા, એમના પડતા બોલ ઉપર પોતાનાં તન, મન અને ધન અર્પણ કરી નાખ્યાં, એમના હાથમાં પોતાનાં નાડીપ્રાણ પણ સોંપી

દીધાં એવી સહજનંદ સ્વામીમાં શી શક્તિ હતી ? સહજનંદ સ્વામીએ એક વાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો કે અમે બીજા અવતારોના જેવાં પરાક્રમે ક્યાં નથી, અમે સમુદ્ર પર પાજ બાંધી નથી, દસ મસ્તકનો રાવણ માર્યો નથી, મંદ્રાચલને પીઠ પર ધર્યો નથી, કંસ-શિશુપાલાદિકનો વધ કર્યો નથી, તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહે છે ? સાધુઓએ કહ્યું, ‘રાજે રાવણને માર્યો, પણ એ રાવણ તો કામ અને માનથી હણાયલો જ હતો; વામને બલિને છળ્યો, પણ એ લોભથી છળાયલો જ હતો, કૃષ્ણે કંસાદિકનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક રિપુએ તેનો વધ કરી જ રાખ્યો હતો; એ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે અમારા અંતઃશત્રુઓને તમે માર્યા માટે અમે તમને અવતાર દહીયે છીયે; તમે સમુદ્ર પર પાજ નથી બાંધી, પણ તમે બવસાગર અને અક્ષર વચ્ચે સળંગ રસ્તો પાડી દીધો છે. તમે મંદ્રાચલ કે ગોવર્ધન નથી ધાર્યા, પણ અમારા પાપ-પરિતોને ક્ષણમાં હઠાવી દઈ અમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધાં છે, એ કારણથી અમે તમને અવતાર માનીયે છીયે.

આ જ સ્વામિનારાયણની ખરેખરી મોટાઈ હતી. વસોના કુશીઆબાઈએ ચોરોના સરદાર જોબન પગીની કેટે કંઠી જોઈ પૂછ્યું, ‘અત્યા સ્વામિનારાયણમાં તેં એવું તે શું જોયું ? શું એને ગધેડાની ગાય કરતાં આવડે છે ?’ જોબન પગીએ કહ્યું, ‘હોવે; આ જોને મારા જેવા ચોરોને પણ એમણે સાધુ જેવા બનાવી દીધા એથી તે વળી ગધેડાની ગાય કેમ કરાતી હશે ?’ જોબન પગી ગધેડાની ગાય થયો એ કેવળ આલંકારિક બાધ

ચુલ્લનંદ સ્વામી

નથી. માણસને ચીમડાંની માફક કાપી નાખનાર એ પગીએ પોતાનું સર્વસ્વ સંપ્રદાયને અર્પણ કરી દીધું. એના જેવો જ એક બીજો ઘાડપાડુ વેરાભાષ પણ એવો જ સુધરી ગયો હતો. એ સત્સંગી થયા પછી એક દિવસ સવારે જતો હતો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એણે એક દાતણ કાપ્યું. દાતણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તો ધણિયાતું ખેતર છે. તેના ધણીને પૂછ્યા વિના મેં દાતણ લીધું એ ચોરી કહેવાય. તુર્ત એ ગામમાં ગયો અને ખેતરના ધણીને શોધી કાઢી, એને દંડવત્ પ્રણામ કરી, ચોરી કરવા માટે માફી માગી. સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનું જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યું હતું તેનું આ જીવન દર્શાવે છે. એમના કાર્ય જેટલું મહત્ત્વ કાર્ય આજ સુધીના પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં કોઈના પણ ચરિત્રમાં મળાયું નથી.

સ્વામિનારાયણના ઉપદેશથી અનેકને શાંતિ અને સમાધાન થયાં હતાં; અનેકને દૃઢ આત્મનિષ્ઠાથી સ્થિતપ્રગટા પ્રાપ્ત થઈ હતી; કેટલાકને હઠયોગની સિદ્ધિ થઈ હતી; કેટલાક સમાધિનિષ્ઠ થયા હતા; કેટલાક સત્યસંકલ્પ હતા; કેટલાક મૂર્તિમાન વૈરાગ્ય જેવા હતા; કેટલાક તો એવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા કે સ્વામિનારાયણના અંતર્ધાન થયા પછી ત્રીસ વર્ષે પણ પોતાના હૃદયે સાંભરતાં આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં, કંઈ રૂંધાઈ જતો અને એકે શબ્દ પણ બોલવા અસમર્થ થતા; કેવળ ત્યાગાશ્રમમાં જ નહિ, પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ માંગરોળના ગોરધનદાસ જેવા કેટલાક મૂર્તિ સાથે તદ્રૂપતાને

પામ્યા હતા; અમત્રાધિના પર્વતભાષ જેવા કેટલાકને પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેતી હતી; કેટલાકને પોતાને કેવા વિચારો આવે છે એનું નિરંતર અનુસંધાન રહેતું; કેટલાકને પોતાના અયોગ્ય સ્વભાવ વશ કરવા તરફ સતત પ્રવૃત્તિ હતી; કેટલાકને ચતુર વાણિયાની માફક—પોતાને વિષયો તરફ કેટલી પ્રીતિ છે અને પરમેશ્વરમાં કેટલી છે, પોતે કેટલા અડે છે, કેટલા ગુણુઆહી છે, એ સર્વેનો વારંવાર—હિસાબ કરવાની ટેવ હતી; આજે પણ એમની ભક્તિ કરી કેટલાક એવી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરેલા મળી આવે છે.

જે સમયે ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં અંધકાર છાપ રહ્યો હતો તે વખતે પોતાના પ્રતાપથી અનેકનાં હૃદયોને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરી તેમનું 'ગુરુ વચને ચૂરેચૂર' થઈ જાય એવા સ્વવશ કરી મુકનાર, કાઠી-કેળી જેવા અનેકની યૌર્યવૃત્તિઓને ચોરી લેનાર, લુપ્ત થયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પુનઃ સ્થાપનાર, નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદી બનેલા ત્યાગાશ્રમને ઉજ્જવલ કરનાર, પતિત થયેલા ગુરુઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓને સમાજ તથા સંપ્રદાયમાં ચોક્કસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર, અ-હિંદુને હિંદુ ધર્મમાં સામીલ કરનાર, શૂદ્રોને આચારશુદ્ધિ શીખવનાર, સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના પોષક, અહિંસા-મય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમાધર્મના ઉપદેશક, સૌચ અને સદાચારના સંસ્થાપક, શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ અને શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગના ચાલક, ભાગવતધર્મના શિક્ષક તથા વ્યાસસિદ્ધાન્તના બોધક

સહજનનંદ સ્વામી

એવા સહજનનંદ સ્વામી હતા. જે એમને અવતાર સંગ્રહ ન આપાય તો અવતારો પૃથ્વી પર થતા નથી એ મત સ્વીકારવો પડે.

સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો; એ સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય ઉત્તું કર્યું હતું; સર્વાંગે પૂર્ણ સંસ્થા રચી હતી; એ સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ધડી ધર્મ અને વ્યવહાર બેયને અનુકૂળ થાય એવી એની વ્યવસ્થા કરી હતી; એ નિયમો તોડ્યા સિવાય એ સંસ્થામાં ત્રુટી આવવી લગભગ અશક્ય થાય એવું બંધારણ રચ્યું હતું. ઓગણપચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું, એમ એ કહી શકતા હતા. સં ૧૮૮૬ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાડ વર્તાવા લાગ્યો હતો; છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જરાયે અટકી ન હતી. એમના છેલ્લા દિવસોમાં એમને બે જાહેર કાર્ય કરવાં પડ્યાં.

પહેલું કાર્ય નડિયાદમાં ખિશપ હેબર જેડેની મુલાકાતનું થયું. ખિશપ હેબરે પોતાની નોંધમાં એમની જેડેની મુલાકાતનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપ્યું છે. એ સહજનનંદ સ્વામીથી કાંઈક નિરાશ થયો એવું એમાં બાન થાય છે. પણ એમાં દોષ એ સાહેબની વૃત્તિનો જ હતો. એ સહજનનંદ સ્વામીને બે દોષે યુક્ત થઈ મળવા આવ્યો. પહેલો દોષ એની બારે મહત્વાકાંક્ષાનો હતો. એણે સહજનનંદ સ્વામીએ નીચલા વર્ગમાં કરેલાં સુંદર કામોનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. એણે વળી સાંભળ્યું હતું કે સ્વામિનારાયણનો શિષ્યવર્ગ ઘણો મોટો છે, તેથી

સંપ્રદાયનું વર્ધાન

એને લોભ છૂટ્યો કે ચાલેને આપણે સ્વામિનારાયણને કાંઈ રીતે ખ્રિસ્તી કરી દઈયે. જે એવું થાય તો ખ્રિસ્તી ધર્મના ફલાવો એક સપાટામાં થઈ જાય. એના બીજે દોષ હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણ વિષે એણે બાંધેલા હલકા મતનો હતો. સહજનંદ સ્વામીએ એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહ્યું, તે ઉપરથી જ એણે 'ત્યારે સ્વામિનારાયણમાં કાંઈ વિશેષ ન હોઈ શકે' એમ ધાયું. એણે સ્વામિનારાયણને પૂછ્યું, 'પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમે પરમ તત્ત્વને જાણી કહો છો.' સ્વામિનારાયણે ઉત્તર આપ્યો, 'હા. તે જ, અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ છે.' બિશપ હેબર લખે છે કે આ એના પ્રશ્નથી સ્વામિનારાયણ કાંઈક મુંઝાયા જેવા લાગ્યા અને એણે સંજ્ઞામાં ઉત્તર આપ્યો. દેખીતું છે કે મુંઝવણ અને સંજ્ઞા બિશપ હેબરે પોતાના હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેના અજ્ઞાન અને અણુમત્તાથી જ કહ્યાં.* તે છતાં બિશપ હેબરે પોતાના અને સહજનંદ સ્વામીના રસાલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે જોઈ

---

* સહજનંદ સ્વામી અને બિશપ હેબર વચ્ચેના સંવાદનો ભાવાર્થ મેં બહુ જ ટુંકાણમાં અત્રે આપ્યો છે. બિશપ હેબરે જે સંવાદનો અહેવાલ લખ્યો છે તે વાંચતાં જ માલમ પડી આવે છે કે કાં તો એણે સંવાદ કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે, કિંવા એમનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન બહુ જ અધુરું હતું અને એ સહજનંદ સ્વામીના ઉત્તર સમજી જ શકતો નહિ હોય; કારણકે જે ઉત્તરોનું એ સહજનંદ સ્વામી વિષે આરોપણ કરે છે તે હિંદુ ધર્મ વિશેનો કિંચિત્તજ્ઞ પણ ન આપે. ઉદાહરણાર્થ, એ લખે છે કે—

સહજનનંદ સ્વામી

શ્રીઓ. એ પ્રાંજલપણે કબુલ કરે છે કે મારો રસાલો પૈસા માટે મારી સાથે ફરતો હતો, જ્યારે સહજનનંદ સ્વામીનો રસાલો પોતાને ખર્ચે અતિ ગ્રેમથી પોતાના પ્રાણ પણુ ગુસ્સા રણે અર્પવા તૈયાર થઈ એમની સાથે રહેતો હતો.

સ્વામિનારાયણનાં કાર્યને વિરોધ સારી રીતે તો મિ. ક્રિસ્ટ સમજી શક્યો છે. એણે સ્વામિનારાયણના દેહાન્ત પછી થોડા મહિનામાં જ વડતાલની મુઝાકાત લીધી હતી. એણે સહજનનંદ સ્વામી અને રાજા રામમોહનરાયનાં કાર્યનો

(Sahajanand) "alarmed me by.....saying that he (Krishna).....had been put to death by wicked men through magic, and that since his time many false revelations had been presented and many false divinities set up."

વળી "there is a spirit...who cometh from God, whom we call Krishna and worship as God's image and believe to be the same as the Sun Surya.

વળી આગળ લખે છે Sahajanand "unrolled a large picture, in glaring colours of naked man with rays proceeding from his face like the sun, and two women fanning him—the man *white*, the women *black*."

શ્રીનાથજીના ચિત્રને પણ આ વર્ણન લાગુ પડતું નથી, (અને સંપ્રદાયમાં કદી શ્રીનાથજીની ઉપાસના ન હોવાથી એનો સંભવે નથી) એ કોઈ પણ જોઈ શકશે. અને લાગે છે કે ખિશપ હેબરે પોતાના અહેવાલમાં ઘણું અસત્ય ઉમેર્યું છે.

મુકાબલો કર્યો છે, અને બેનાં કાર્યોની કિંમત આંકવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજું જાહેર કાર્ય તે મુંબઈના ગવર્નર સર જહાંગ શાહમની રાજકોટમાં થયેલી મુલાકાત છે. એ ગવર્નર રાજકોટથી ખાસ નિમંત્રણ મોકલી સ્વામિનારાયણને તેડાવ્યા. તે વખતે સ્વામિનારાયણની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી તેથી જવા ખુશી ન હતા, પણ ગવર્નરે બહુ આગ્રહપૂર્વક પાછું કહેણું મોકલ્યું એટલે સહજનંદ સ્વામી ત્યાં પધાર્યા. માલકમ સાહેબે લગભગ બે કલાક સુધી સહજનંદ સ્વામી જોડે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો સંબંધી વાતચીત કરી અને એમને હારતોરા પહેરાવ્યા.

સહજનંદ સ્વામી રાજકોટથી ગઢડાજ મયા. ત્યાં એમને મંદવાડ વધવા લાગ્યો. મંદવાડના કેટલાક વખત પહેલાંથી સહજનંદ સ્વામીએ તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. પ્રત ઉપવાસો કરવા, કઠણ નિયમો લેવા, સર્વેભાંથી ચિત્તને દાઢી લેવું, મૌન ધારવું વગેરે રીતે સંસારથી ઉદાસીનતા રાખતા હતા. મંદવાડની હકીકત સાંભળી ગામેગામથી લોકોનાં ટોળાં એમને મળવા આવવા લાગ્યાં. ગઢડું સત્સંગીઓથી ભરાઈ ગયું. સહજનંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કોઈએ એમની પાછળ આત્મહત્યા ન કરવી એવી તાકીદ કરી, સર્વેને પોતા-પોતાના ધર્મમાં રહેવા ઉપદેશ કર્યો. હરિજનો તથા સાધુઓ-ને વીખરાઈ જવા કહ્યું; પણ કોણ વીખરાય ? છેવટે સહજનંદ

સહજનનંદ સ્વામી

સ્વામીએ સાળ થવાનો દેખાવ કર્યો. દિવસે દિવસે તબીયત સુધરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેઠ સુદ નવમીને દિવસે મંદવાડમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા હોય એમ ઉઠ્યા. ખુશાલીમાં દાદા ખાચર પાસે સાકર વહેંચાવી; હરિજનો તથા ત્માગીઓને ઉભા થઇને બેટ્યા અને પછી બેચાર સાધુઓ સિવાય એકેએકને તે ને તે દિવસે વિદાય કરી દીધા. શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી જેવા સખાને પણ પોતાની પાસે રાખ્યા નહિ. ફેટલાક તો ચેતી ગયા હતા, પણ ધણાખરા હર્ષભેર વિદાય થયા. બીજે દિવસે મધ્યાહ્ને સહજનનંદ સ્વામી નાહી ધોઈ પદ્માસન વાળી બેઠા અને સ્વેચ્છાથી દેહ છોડી દીધો. હરિજનોનાં હૃદયમાં અંધકાર છાઇ ગયો.

ચારિત્ર

ભારતવર્ષની મહાન વ્યક્તિઓનું વિગતપૂર્ણ ચરિત્રલેખન ન મળે, એમાં સહજાનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ એક અપવાદ કર્યો છે. સહજાનંદ સ્વામીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, એમના અંગનું વર્ણન, એમનો દેહસ્વભાવ, એમનું ચારિત્ર, એમના જીવનના છુટક છુટક ખનાવો હળુ સુધી લખાઈને અથવા મુખ્યપરંપરાથી સચવાયાં છે. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમની ઉંચાઈ, એમના શરીર ઉપરનાં એકેએક ચિહ્ન, એકેએક તિલ, એમની ખેસવાની, ચાલવાની, વાતો કરવાની, કપડાં પહેરવાની—એકેએક ટેવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. નિષ્કુળાનંદ તથા આધારાનંદ સ્વામીના ભક્તચિંતામણી, પુરુષોત્તમ પ્રકાશ, હરિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી એમનું ચરિત્ર મળી શકે

સહજનનંદ સ્વામી

છે. સ્વામી નિર્મુલ્યદાસ, આત્માનંદ, પ્રસાદાનંદ વગેરેની 'વાતો' માંથી એમના જીવનના છુટક છુટક પ્રસંગો મળે છે. *

સહજનનંદ સ્વામીની ઉંચાઈ સવા ચોસઠ તરુ લખાઈ છે. એમનો રંગ રહેજ રયામ અને બાંધો મધ્યમ હતો. એમને શરીરે તિલનાં ધણાં ચિહ્નો હતાં. વડતાલ અને અમદાવાદમાં એમની કાઠની ભૂતિ એમના સ્વરૂપને સૌથી વિશેષ સદૃશ છે.

સહજનનંદ સ્વામીનું ચારિત્ર આલેખવાનું કામ મને અતિશય કઠણ લાગે છે. મેં આ લેખમાં એમના ચરિત્ર પર પ્રકાશ પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો જ વર્ણવ્યા છે, અને એમણે પોતે વર્ણવેલા પોતાના જીવનનો ઉપરથી એમની સમાજ અને સ્વતઃપ્રત્યેની વૃત્તિનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવું છું.

સ્વામિનારાયણનો સહજ સ્વભાવ 'રાગ્ય અને તપઃપ્રિય' હતો એમ કહ્યું જ છે. એમના આદર્શ વૈરાગી જડભરત હતા. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર એમને અતિશય ભક્તિ હતી, પણ એમને ઋષભદેવ ઉપર બહુ ભાવ હતો અને તેથી ઓછો કપિલ અને દત્તાત્રેય ઉપર હતો. સાધારણ્યતઃ એમને વનમાં રહેવું, તપ કરવું, અપરિગ્રહ રાખવો અને નિર્ભય રહેવું એ જ

* અતિશયભક્તિ કરવાની કુટેવને લીધે હાલહાલમાં એવી છુટક વાતોનો સંગ્રહ ધણો વધી ગયો છે; અને એનું સત્વનિષ્ઠાથી તાબડતોળ શોધન કરી એ જીવિ ઉપર અંકુશ મુકવામાં ન આવે તો અશ્વેય વાતો કેટલી છે તે બહુવાનું મુશ્કેલ થઈ પડશે. પણ ખરી વાતો પણ ગપાટા લેખાય તો તેમાં સાંજનનારની અગ્રહા ઉપર કોય મુકવો એ અશોભ્ય જ કહેવાશે.

મમતું. પણ રામાનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા કેડે સત્સંગ-
હિતાર્થે ' કાંઈક બીક રાખવા માંડી; ' અને ત્યામ અને
દયાનો પક્ષ મેળો કરીને પણ ઉપાસના અને ભક્તિની પ્રુષ્ઠિ
થાય તથા ધણાનો 'સમાસ'^૧ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી.
પણ તેમાં, ' જેમ મનુષ્યને મુવા ટાણે પથારી ઉપર સુવાર્યો
હોય, ત્યારે તે મનુષ્યમાંથી સૌને પોતાના સ્વાર્થની વાસના
ટળી જાય છે, અને તે મરનારને પણ સંસારથકી મન ઉદાસ
થઈ જાય છે; તેમનું તેમ અમને પોતાની કોરનું અને બીજાની
કોરનું અંતઃપરચા જેવું સદા વરતે છે, અને જેટલું માંધક
પદાર્થ માત્ર છે તે સર્વે નાસવંત અને તુચ્છ સરખું જણાયા
કરે છે. પણ એમાં વિકિત નથી જણાતી જે આ સાઈ પદાર્થ
છે અને આ જુકું પદાર્થ છે. '૨ સર્વે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા
છતાં અંતરમાં એમને એમ વિચાર રહ્યા કરતો કે 'આત્માને
વિષે રખેને રજોચુલુ, તમોચુલુ આદિક કોઈ માયાનો ભાગ
મળી જાય નહિ, ' તેથી કોઈ ભારે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા પછી
અંતર્દષ્ટિ કરી કાચખાની પેઠે સર્વે વૃત્તિઓનો સંકેચ કરી
નાખવો અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવું, એવી એમની
સહજ પ્રકૃતિ હતી.૩ અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા

૧. 'સમાસ' સત્સંગનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ધણાં માણસ
સુખેથી સંપ્રદાયમાં રહી પ્રભુભક્તિ કરી શકે એવું ધોરણ, એના જેવો
એનો અર્થ થાય છે.

૨. વચનામૃત જ. મ. ૫૫

૩. મ. મ. ૩૬

સહજનનંદ સ્વામી

કરીને તથા બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડીને સહજનનંદ સ્વામી સાબદા ચમ્પને જોતલપુર ચાલી નીસર્યા ને ત્યાં રાત રહ્યા. ત્યાં જઈને એવો વિચાર કરવા માંડ્યો જે જોટલાં માણસ દેખ્યાં છે ને જોટલી પ્રવૃત્તિ દેખી છે તેને ટાળી નાખવી; પણ તેને વિસાર્યાં અર્થે હૈયામાં અતિશે દુઃખ થયું, તેણે કરીને સરીરે પણ માંદા થઈ ગયા. પછી ત્યાં થઈ ધોળકે જઈને રાત રહ્યા અને ધોળકાના ચાલ્યા એના એ વિચારમાં ગામ કેઠકની પાસે ગણેશ ધોળકાની રાણ્યમાં જઈને રાત રહ્યા, તે વિચાર એવો કરવા માંડ્યો જે દેહની સ્મૃતિ ન રહી; પછી વિચારતાં વિચારતાં સર્વે પ્રવૃત્તિને વિસારી મેલીને જેવા અમે કુંકરીયે તળાવ ઉતર્યા નહોતા અને મેળો પણ બરાણે નહોતો તેવી રીતે સર્વે ઘાટ ટાળી નાખ્યા,.....અને જ્યારે એ સર્વે સંકલ્પ ટળી ગયા ત્યારે સંકલ્પનો મંદવાડ હતો તે પણ ટળી ગયો.^૧ પોતે કહે છે કે એમને આ પાંચ વાતનું નિરંતર અનુસંધાન રહેતું: (૧) દેહના નાશવંતપણાને લઈને વૈરાગ્યનું; (૨) શું કર્યું છે અને શું કરવાનું છે તેના વિચારનું; (૩) પંચવિપયની વાસના ટળી છે કે નથી ટળી તેના વિચારનું; (૪) મોટા સાધુઓની વાસના ટળી છે કે નહિ તેની તપાસનું; અને (૫) મનને ઉદાસી ન કરવાનું; કારણકે 'મનને ઉદાસ કરવા લાગું તો કોણ જાણે ક્યાંઈ જતું રહેવાય અને દેહ પડી જાય,' અને 'બહા, અમારે જોગે કરીને આ સર્વે બાઈ, બાઈ, પરમહંસ રાજિપે બેઠા

ચારિત્ર

ભગવદ્ભક્તિ કરે છે, તો એ દીક છે, ને ભગવદ્ભક્તિને કરતાં દેખીને મનમાં બહુ રાજીપો થાય છે, જેમરી તો સર્વેને બનવું છે, પણ આવી રીતે ભક્તિ કરવી એ જ જીવ્યાનો મોટો લાભ છે. ^૧

એમના સ્વભાવમાં દયા અને પ્રેમાધીનપણું એ પ્રધાન ગુણો હતા, પણ એમને પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરના ભક્તનો દ્રોહ કરનાર ઉપર અતિશય અભાવ વર્તતો, અને તે સાથે બોલવા ઇચ્છે તોપણ બોલી શકતા નહિ. ભક્ત ઉપર એમને પક્ષપાત રહેતો. એમની પ્રકૃતિ રામાનંદસ્વામી કે રામચંદ્રજીની માફક શરણાગત જરા એક વાંકમાં આવ્યો હોય તો તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દે એવી ન હતી; ^૨ ઇશ્વરજીને ઝટ કોઈ ઉપર રાજી કુરાજી થવાનો એમનો સ્વભાવ ન હતો; પણ ઘણા દિવસ સુધી રાજી કુરાજી થવાનું કારણ બુદ્ધિએ ત્યારે જ એમને રાજીપો કે કુરાજીપો થતો; કોઈના કહેવાથી એ કોઈ ઉપર ખુશ કે નાખુશ થતા નહિ. ^૩

ગોતાના અંગની વાત કરતાં સ્વામિનારાયણ એક ઠેકાણે કહે છે કે, 'અમને જે પદાયમાં હેત જણાય તેનો ત્યાગ કરીયે ત્યારે સુખ થાય, અને ભગવાનના ભક્ત વિના જે મનુષ્ય માત્ર અથવા પદાર્થ માત્ર તેની બે મનમાં સ્મૃતિ થઈ હોય તો તેથી અતિશે છોડું કરીયે ત્યારે સુખ થાય, અને .....ભગવાનના ભક્ત.....નો કોઈ રીતે.....હૈયામાં અભાવ

૧ ગ. છે. ૩૦;   ૨ ગ. મ. ૨૮;   ૩ ગ. મ. ૨૮.

સહજનંદ સ્વામી

આવે જ નહિ; અને અમારે વગરમ્મિછે પણ પ્રયત્નવિધ...
 બેરાવરીએ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તેને અમે ઇચ્છતા
 નથી અને પગે કરીને ઠેકી નાખીએ છીએ; અને જે દિવસ
 થઈ અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ
 પર્યંત કોઈ દિવસ બ્રહ્મતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો
 ભૂડો ઘાટ થયો હોય તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે
 ...અમારા અંતરમાં તો એક ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતવન
 રહે છે.....જે દિવસ અમારા લેખામાં ભગવાન ને ભગવાન-
 ના ભક્ત વિના બીજે ક્યાંઈ હેતુ જણાશે તો અમે એમ
 માન્યું જે અમે અમારી સ્થિતિમાંથી હજ્યા, પણ અમને
 એવો નિશ્ચય છે જે અમે એ સ્થિતિમાંથી હજીએ જ નહિ.”

સભામાં સહજનંદ સ્વામી જ્ઞાનવાર્તા કરી રહ્યા હોય
 તે વખતે કોઈ એમની પૂછ કરવા આવે કે જમવા બોલાવે
 તો બહુ નારાજ થઈ જતા. કથાવાર્તામાં જ એમનું નિરંતર
 ધ્યાન રહેતું, તેથી એની સ્મૃતિમાં કોઈ વાર જમતાં જમતાં
 પણ ‘હરે’ બોલાઈ જતું; અને પછી યાદ આવે ત્યારે હસી
 દેતા. એમનું હાસ્ય હમેશાં મંદ રહેતું અને તે વખતે મુખ પર
 રૂબાલ દાખવાની ટેવ હતી. વાતો કરતી વખતે કુચ્ચને
 ઉછાળવાની કે રૂબાલને વજ દેવાની ટેવ હતી.

સહજનંદ સ્વામીને કોઈ ધર્મનો લોપ કરે અથવા
 અન્યાયનો પક્ષ લે અથવા ગરીબને પીડે તો જરા ક્રોધની
 ચટકી થતી, પણ તે તત્કાળ શમી જતી અને તેની આંટી

ચારિત્ર

પણ બંધાતી નહિ. દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વિરાજે છે એ વિચારનું કદી વિસ્મરણ થતું નહિ, એટલે કોઈને દુઃખવતાં એનામાં રહેલા પરમેશ્વર દુઃખાશે એ વિચારથી જોને દુઃખવ્યો હોય તેને કોઈ પણ રીતે ખુશી કરવા વૃત્તિ રહેતી. એમના શિષ્યો કાંઈ વાંકમાં આવ્યા હોય તો એમના હિતાર્થે એ ચીડાતા ખરા, પણ એમના જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને એમણે શાપ દીધો હોય કે એનું ભુંડું ધન્યુ હોય એવું બન્યું નથી. અતિશય મંતાપથી લાલ થઈ ગયા હોય એવું એક વાર એમને વિષે લખાયું છે. જ્યારે વેરાગીઓના મારથી એમણે સાધુઓના નાંસા પર સોળ હઠેલા જોયા ત્યારે એમણે જમીન પર પોતાના હાથ અક્ષાળી દીધા અને બોલ્યા, ‘અરેરે, પાપીઓએ મારા સાધુઓને આવા માર્યા!’ પણ એટલા સંતાપમાંયે એમના મુખમાંથી એક પણ દુરિચ્છાદર્શક વાક્ય નીકળ્યું નહિ.

ઉલટું નાનું બાળક પણ કોઈ રીતે એમનાથી નારાજ થયું હોય, તો એને રાજી કર્યે જ એમને કળ વળતી. એક વાર સભામાં સર્પ નીકળ્યો, તેને લીધે કાંઈક ગડબડ થઈ; તેથી તે જગ્યાએ સહજનંદ સ્વામી જવાને ઉઠ્યા. એ જતા હતા એટલામાં એક બાળક એમને પગે લાગવા આવ્યો. ઉતાવળમાં સહજનંદ સ્વામીએ એને હાથ પકડી દૂર કર્યો. છોકરો ઝંખવાણો પડી ગયો. સર્પનો મનરાટ દૂર થયા પછી સ્વામિનારાયણ પાછા આસને આવીને બેઠા. છોકરાની એમને વિસ્મૃતિ થઈ ન હતી. એને પાસે બોલાવી બેસાડ્યો અને પ્રસાદી અપાવી ખુશ કર્યો.

સહજનનંદ સ્વામી

પોતાનું ખુદે દરનાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર
 • રહેતા. વીસલનગરમાં એક શૌભારામ સાચી હતો, તે
 સત્સંગીઓ ઉપર બહુ દેવ રાખતો. સત્સંગીઓને ન્યાત બહાર
 મુકાવવામાં એ અગ્રેસર હતો. સત્સંગીઓનો અગ્રેસર બળદેવ
 નામે એક નાગર હતો. એક દિવસ શૌભારામે બળદેવને કહ્યું,
 ‘બળદેવ, તારા સ્વામિનારાયણુ ભગવાન હોય તો હું તે
 ઓગનો ધણો દોડ કરું છું, છતાં કેમ સાજેતાએ રહે છું ?
 એ મને આંધળો ન કરી નાખે ?’ બળદેવે કહ્યું, ‘અલ્યા, હાથે
 કરીને શું કામ આંધળો માગી લે છે ?’ શૌભારામે કહ્યું, ‘ને
 સ્વામિનારાયણુ ભગવાન હોય તો હું આઠ દિવસમાં આંધળો
 થાઉં એમ માગી લઉં છું.’ એના માગ્યા પ્રમાણે જ થયું.
 સ્વામિનારાયણુ ત્યાર પછી કેટલેક વખતે વીસલનગર પધાર્યા.
 એમણે શૌભારામના આંધાપાની વાત સાંભળી એટલે કહ્યું,
 ‘એમ ! મારે લીધે એ આંધળો થયો ? ત્યારે ચાલો, આપણે
 એને ઘેર જઈ એને દર્શન આપીયે.’ દયાળુ ધનરયામ એને
 ત્યાં જતો હોતો પધાર્યા ખરા, પણ હજી શૌભારામનું કર્મ
 કુટેલું જ હતું. એણે સ્વામિનારાયણુને ભગવાની ચોખ્ખી ના
 પાડી અને કહેવડાવ્યું કે હું જમવા બેઠો છું તે નહિ મળી
 શકું. પછી સહજનનંદ સ્વામી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

એ વીસલનગરમાં જ બળદેવનો મામે લાલદાસ પણ
 સહજનનંદ સ્વામીને દેખી હતો. લાલદાસ ગામનેા મુખો કે
 કાષ્ઠક એવો અધિકારી હતો. એ સત્સંગીઓને બહુ કનડતો.
 એકવાર એણે બધા સત્સંગીઓને તાડકામાં ઉભા રહેવાનેા

કુકમ કર્યો. બધા સત્સંગીઓ તડકામાં ઉભા રહ્યા છે એમ સાંભળી, બળદેવ અને એની મા ઉદયકુંવર પણ જઇ તડકામાં ઉભાં. સિપાઇઓએ બળદેવ અને એની માને ઘેર ચાલી જવા કહ્યું, પણ એમણે એ વાત ગણુદારી નહિ. એટલે સિપાઇએ જાળને, બા સાહેબ અને બાણુબાઈ પણ તડકામાં ઉભાં છે તે ખસતાં નથી એમ લાલદાસને કહ્યું. લાલદાસ એ જગ્યાએ આવ્યો અને બંદેન તથા બાણેજને ઘેર જવા વીનવ્યાં. ઉદયકુંવરે શાંતપણે જવાબ દીધો કે બધા જશે ત્યારે ચામે પણ જશું. બંદેન અને બાણેજ તડકામાં ઉભાં રહે એ લાલદાસથી સહન ન થયું, એટલે એણે બધાને છોડી મુક્યા.

સ્વામિનારાયણને બ્યારે વીસલનમરમાં સત્સંગીઓ ઉપર પડતા ત્રાસની ખબર પડી ત્યારે એમણે ત્યાં જવાનાં નિશ્ચય કર્યો. ધણુઓએ તેમ કરતાં એમને વાર્યા, તેથી માત્ર એક સેવકને લઇ એ ઓગ્ધીંતા વીસલનમર નીકળી ગયા. બળદેવને ત્યાં ઉતારેા કરી, એમના આવ્યાની ખબર લાલદાસને પહોંચાડવા કહ્યું. બળદેવે આનાકાની કરી, પણ આઠા જ થઇ એટલે લાલદાસને જાણ કરવી પડી. લાલદાસ તો ક્યારે સ્વામિનારાયણ હાથમાં આવે અને એને કેદ કરે, એમ તકથી જ રહ્યો હતો. એણે ત્રીસ આરખોને સ્વામિનારાયણને પકડવા મોકલ્યા. આરખ જમાદાર બળદેવને ત્યાં આવ્યો, પણ સ્વામિનારાયણની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઇ એને પકડવાનું મન જ થયું નહિ. એ તો લાલદાસની પાસે પાછો ગયો અને કહ્યું કે એવા ઓલિયા પુરુષને કું નહિ પકડું. જંગલી આરખમાં

સહજનનંદ સ્વામી

પણ આવો ફેરફાર જોઈ લાલદાસ વિસ્મય પામ્યો. પણ એટલામાં પાઠળ જુએ છે તો સ્વામિનારાયણ એને ઘેર જ આવી ઉભા હતા. એમને જોતાં જ એની ચિત્તવૃત્તિ ફરી મઠ્ઠ; એના ઉપર સ્વામિનારાયણ વિષે જુદી જ છાપ પડી. એણે ઉઠીને સ્વામિનારાયણનો આદરસત્કાર કર્યો. સ્વામિનારાયણે એને ઉપદેશ કર્યો અને એની શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. પરિણામે એ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય થયો.

સંવત ૧૮૬૯ માં તો એમની દયાનાં અનેક ઉદાહરણો થયાં. કાઠીયાવાડમાં અમણોતેરે કાળ બહુ જ ભયંકર ગયો. એ કાળ કેટલો ભયંકર ગયો હશે તેની દરખા કરવાને જે વિગતો પૂરતી થશે. તે વર્ષે ગુજરાતમાં તુવેરનો ભાવ રૂપીયે મણુ હતો અને કાઠીયાવાડમાં ચાર રૂપીયે મણુ હતો; અને ધીનો ભાવ સવાશેરીકો હતો; એટલે આજની મોંઘવારીના ભાવો અમણોતેરમાં પણ ખોલાયા હતા. એ વર્ષે દુષ્કાળ પડશે એવી આગાહી સ્વામિનારાયણે આગળથી કરી હતી, અને ગામેગામ કાગળો લખાવ્યા હતા કે ધર વેચી, ઢોર વેચી, ઘરેણાં વેચીને પણ અન્નનો સંગ્રહ કરજો; નહિ તો અન્ન અને જાંતને વેર થશે. કેટલાઓએ એ આજ્ઞા માની અને કેટલાકે અનુષ્ઠાનસ્વભાવને વશ થઈ ન ગણુકારી. દુષ્કાળની ભયંકરતા તીવ્ર થતી ગઈ. પૈસા આપતાંયે અન્ન ન મળે એવી સ્થિતિ થઈ. સ્વામિનારાયણે પોતાના સત્સંગીઓ ઉપર બોલ્યે ન પડે તેટલા માટે સર્વે સાધુએને કાઠીયાવાડની બહાર ધરવા મોકલી દીધા અને દર્શનને મિથે પણ એમની પાસે આવવા મનાઈ

કરી. પોતે તે વર્ષે શોક પાળી નખ અને કેશ વધાર્યા. ગુજરાતથી અનાજ મગારી દાન દેવા લાગ્યા અને પોતે છાના રહી ગાનેગામ ફરી સત્સંગીઓની ખબર લેવા માંડી. * દુઃખી સત્સંગીઓને જુદી જુદી રીતે સાહાય્ય કરી; કોઈને અન્ન આપ્યું, કોઈને ગુજરાતમાં મોકલી દીધા. જૂખ્યાંને અન્નદાન દેવામાં સત્સંગી-ન-સત્સંગી જોવો નહિ એવી એમની આજ્ઞા છે, અને એ પ્રમાણે જ એ પોતે પણ વર્તતા.

પોતે ઘણીવાર ચમત્કાર બતાવતા, અને અગણોતેરામાં ઘણાને પોતાના ઐશ્વર્યથી જ એમણે મદદ કરી હતી. પણ કોઈ રાજા રજવાડાને ચમત્કાર કરી બતાવવો એ એમને ગમતું નહિ. વડોદરાના એક શાસ્ત્રીએ એમને એકવાર કહ્યું કે 'કોઈ મોટા માણસને ચમત્કાર કરી બતાવો તો કેટલો બધો સમાસ થાય !' એની ઈચ્છા સયાજીરાવનો રોગ મટાડાવવાની હતી. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, 'મોટા માણસને અને અમને બંને એવું ન મળે. મોટા માણસને ધન અને વૈભવનો મદ હોય, અને અમને વૈરાગ્ય અને ત્યાગનો મદ હોય; મોટા માણસ રાજ થાય તો કોઈ ગામ કે ગરાસ આપે તેની અમને ગરજ

* આ વર્ષમાં સ્વામિનારાયણને ગુલવાસ રાખવો પડ્યો હતો. સહજનંદ સ્વામીની શિષ્યશ્રાબા પણી મોટી હોવાથી, એમને કેદ કરવામાં આવે તો એમના છુટકારા માટે બારે દંડ વસુલ કરી રાજાય એવી બુદ્ધિથી દુષ્કાળપીડિત લોકો અને રાજ્યના આધિકારીઓ સહજનંદ સ્વામીને પકડવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

સહજનનું સ્વામી

ન હોય, અને અમને ભજન અને સાત્સંગ કરાવવાનો આગ્રહ હોય તેની એને દરકાર ન હોય; એટલે અમારે અને એને મળવું ન આવે.'

કોથી, માત્રી અને ઇર્ષ્યાળુ ભક્ત સાથે એમને જરાયે મુલાણુ થતું નહિ, અને કામીનો તો વિશ્વાસ જ ન બેસતો કે એ સાત્સંગી છે. વળી જે દાંભિક ભક્તિ કરે એના ઉપર બહુ અણુમગ્નો રહેતો. ભક્તોમાં એમને શરવીર ભક્ત અતિશય ગમતો. જેને નિયમ પાળવામાં શિથિલપણું હોય, જે પોતાને અતિશય દુઃખ સમજતો હોય, જે પરમેશ્વર કરાવશે તો કરશું કહી તદ્દન પુરુષાર્થહીન હોય, જે એવા ઉદ્દગારો કાઢતો હોય કે શું પરમેશ્વરની બધી આગામી કાઢી પાળી શકાય છે, કે શું એક જન્મે કાઢવું દયાણુ થાય છે, તે ધાર્મિક અને ભક્તિવાન હોય તોપણ એનો સંગ ન કરવો એવો એમનો આગપ્રાય હતો.

શુદ્ધવેદાંતી એટલે જેનું બદ્ધબ્રહ્માડસ્મિ માત્ર બોલવામાં જ આવી ગયું હોય પણ અનુભવમાં કે વર્તનમાં હિતયું ન હોય, જે ભક્તિ કે જ્ઞાનનું આલંબન કરી સોફાને અધર્મ કે અનીતિને માર્ગે ચલાવતા હોય, જે પરમેશ્વર કરતાં પૂર્વકર્મ પર વિશેષ ભાર દેતા હોય એવા ઉપર એમને બહુ અભાવ રહેતો, અને એવાનો સંગ ન થાય એવું પરમેશ્વર પાસે માગવા એમના શિષ્યોને ઉપદેશ દેતા. અસ્તુ.

કેટલાક પ્રસંગો

એકવાર સહજનનંદ સ્વામી સારંગપુરમાં* વરસાદના
જલસ્રોતમાં રહેતા હતા; તેવામાં ત્રણ દિવસ સુધી એકસરખી
વરસાદની હેલી થઈ અને ખામમાં ઘણાં ઘરો પડવા માંડ્યાં.

તેમાં એક બ્રાહ્મણનું ઘર પણ હતું. એના
દોડાની રક્ષા મેળ નીચે દશવીશ ટોર દમાવા લાગ્યાં.

બ્રાહ્મણ દોડતો સહજનનંદ સ્વામી પાસે આવ્યો અને મદદનો
પોકાર કર્યો. સહજનનંદ સ્વામીએ પાસે બેઠેલા માણસોને દોડી
જવા કહ્યું, પણ કોઈ હાથ નહિ. તે જોઈ સહજનનંદ સ્વામીએ
પોતે દોડીને ખજેથી મેળ લીધો ઝાઝી રાખ્યો અને પથુને
બહાર કઢાવ્યાં.

---

* હાથીવાવડમાં બિચાદ પાસે

સહજનનંદ સ્વામી

જુનાગઢ તાબામાં પંચાળા ગામના ઠાકોર ઝીણાભાઈ સહજનનંદ સ્વામીના અતિ પ્રિય શિષ્યો પૈકી ધૈર્ય દેવાની રીત એક હતી. એના છેલ્લા મંદવાડમાં સહજનનંદ સ્વામી એને જોવા ગયા, અને એને ઉપદેશ આપી શાંતિથી દેહ છોડાવ્યો. ત્યારપછી સહજનનંદ સ્વામીએ ઝીણાભાઈની માતાને જોલાવી એક બાજુ બેસી એમની જોડે નીચે પ્રમાણે વાત ચર્ચ કરી:

સહ૦—તમારે ઝીણાભાઈને પંચાળું એક ગામ છે; તેમાં પણ બે ભાગ છે: ઝીણાભાઈનો ને ગંગાભાઈનો. તેને બદલે તમારા ઝીણાભાઈને જુનાગઢનું રાજ્ય મળે તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું બહુ રાજ થાઉં.

સહ૦—જુન ગઢ કરતાં વડોદરાનું રાજ્ય બહુ મોટું છે; તે રાજ્ય ઝીણાભાઈને મળે તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—તો તો હું બહુ રાજ થાઉં.

સહ૦—વડોદરાના રાજ્ય કરતાં અંજેજનું રાજ્ય બહુ મોટું છે; તે જો ઝીણાભાઈને પ્રાપ્ત થાય તો તમે રાજ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું અતિ રાજ થાઉં.

સહ૦—આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય ઝીણાભાઈને મળે તો તમે રાજ થાઓ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું વળી બહુ જ રાજ થાઉં.

સહૃ—ઝીણુભાઈને ઇંદ્રનું રાજ્ય મળે તો તમે રાજ્ય થાઓ કે નહિ ?

મા૦—ત્યારે તો હું ખૂબ જ રાજ્ય થાઉં.

સહૃ—અને આખા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય મળે તો ?

મા૦—તો તો હું અતિશય રાજ્ય થાઉં.

સહૃ—પણ ઝીણુભાઈ તો ત્યાં રાજ્યગાદી ઉપર બેઠા હોય અને તમને અહીં દેખ્યામાં આરે નહિ, તેનું કેમ ?

મા૦—હું જાણું જે મારે દીકરો મોટી રાજ્યગાદી ઉપર બેઠો છે; એમ જાણીને મનમાં બહુ સુખ પામું.

સહૃ—ત્યારે અમે ઝીણુભાઈને સૌથી મોટું રાજ્ય અને મોટું સુખ આપું છે, અને ઝીણુભાઈ તમને પણ ત્યાં તેડી જશે.

એમ કહી ઝીણુભાઈના શય પાસે તેડી ગયા અને શાંત કર્યાં.

એકવાર સહજનંદ સ્વામી ધોરાજીમાં એક ગરાસીયાને ત્યાં ઉતર્યા હતા. તે વખતે ગોંડળના દરબાર સમઢટિ હાહીમાઈ પણ ધોરાજી આવેલા હતા. સ્વામિ-

નારાયણને ગામમાં આવેલા જાણી દરબારને એનાં દર્શન કરવા જવાની ઇચ્છા થઈ. એક ગરાસીયાએ સલાહ આપી, ‘સ્વામિ-નારાયણ તો સાધુ છે, મારે આપણે રાજાઓએ ત્યાં શું કામ જવું જોઈયે ?’ પણ દરબારને ગાદીનું અભિમાન એણું હતું. એણે રસાલા સાથે જ્યાં સહજનંદ સ્વામી ઉતર્યા હતા ત્યાં જવા માંડયું. તે જાણી, જે ગરાસીયાને ત્યાં સહજનંદ

સહજનનંદ સ્વામી

સ્વામી ઉત્પાં હતા તે ઉતાવળો વ્યવસ્થા કરવા ઘેર ગયો, અને સહજનનંદ સ્વામીને દરબારના આગમનની ખબર આપી. ગરાસીયાને દરબારનું સ્વાગત કરવા ખરચ કરવું પડે એ રચનું ન હતું એમ સહજનનંદ સ્વામીએ જોઈ લીધું, અને છૂર્ત જ એક કુંભાર ભક્તને ત્યાં ચાલી નીકળ્યા.

દરબારને રસ્તામાં ખબર પડી કે સહજનનંદ સ્વામી તો કુંભારને ત્યાં જઈ બેઠા. એટલે પેલા સલાહકારે પાછી માઢીનેા મોભો સાચવવાની સલાહ આપી. પણ દરબાર તો સહજનનંદ સ્વામીને મળવા આતુર થઈ રહ્યા હતા. કુંભારને ત્યાં જતાં એને નીચું થવાપણું ન લાગ્યું; પણ કુંભારને ઘેર પોતે આવે છે એમ કહેણુ મોકલ્યું. દરબારનું સ્વાગત કેમ કરવું એ વિષે કુંભાર વિમાસણમાં પડ્યો. પણ સહજનનંદ સ્વામીએ એને નિશ્ચિંતપણે એક ગુણો પાચરવા આજ્ઞા કરી.

હુડીસીંગ આવીને ગુણા ઉપર બેઠા. સહજનનંદ સ્વામીએ એમને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. ઉપદેશ દેતાં દેતાં એક કમંડળમાંથી પાણી પીતા જતા હતા. કુંવરને પણ થોડું પાણી પાયું. દરબાર પણ સરળ વૃત્તિના હતા. એણે સંપ્રદાયના વર્તમાન ધાર્યા.

સત્પુરુષનો દિવિચિત પણ દ્રશ્યરનો સંબંધ જીવનું હિત કરવાવાળો છે એવી સહજનનંદ સ્વામીની શબ્દા. અંતમહિમા અડગ મહા હતી. એટલે મનુષ્ય, પ્રાણી અને નિર્માનિતા અને વનસ્પતિને સુધાં જે તે ઉપાયે પણ સત્પુરુષોના સમાગમમાં લાવવા એ અતિ

પરિશ્રમ ઉડાવતા. તેટલા માટે જાડોને વર્તમાન ધરાવતા અને પ્રાણીઓને પ્રસાદી ખવરાવતા.

દાદાખાચરની નાની દીકરી માંદી પડી અને બન્ને એમ ન લાગ્યું, ત્યારે સતોની પંક્તિમાંથી પ્રત્યેક સંતનું પ્રસાદનું અન બેગું કરી લેમાંથી બે ગ્રાસ પોતે જમીને પ્રસાદી છોકરી માટે મોકલી કે 'જેથી એનું કલ્યાણ થાય.'

તે જ પ્રમાણે દાદાખાચરની ઘોડી માંદી હતી ત્યારે પાણીના વાસણમાં સર્વે સાધુના પગના અંગુઠા બેળાની, પોતે લેમાંથી બે અંજલિ ચરણામૃત પીધું અને શેષ પ્રસાદી ઘોડીના કલ્યાણાર્થે મોકલાવી.

એ શ્રદ્ધા સહજનંદ સ્વામીના શિષ્યોમાં સારી રીતે કિતરી આવેલી જણાય છે. સાધુ શ્રવિચ્છાનંદ સ્વામી જેતી કરતા ત્યારે જે જાડો દાખી નાખવાં પડે કે છેડો ઉમેડવા પડે તેને પહેલાં વર્તમાન આપી પછી ઉમેડતા; અને આજ સુધી કોઈ મરતા પ્રાણીના મુખમાં 'સ્વામિનારાયણ' શબ્દનો મંત્રોચ્ચાર કરી પાણીની અંજલિ વડે વર્તમાન ધરાવવાનું દરુપ સંપ્રદાયમાં નહું નથી.*

ગાંધી જાડેરમાં સહજનંદ સ્વામી પાતલબાઈને ઘેર પધાર્યા હતા. જનવાનો સમય થયો ત્યારે **સ્નેહાધીનતા** પાતલબાઈની પત્નીએ સ્વામિનારાયણને પીરસવા માંડ્યું. જમતાં જમતાં બાઈએ પૂછ્યું, 'મહારાજ,

* વર્તમાન ધરાવવાનો સર્વે અનુયાયીઓને આધકાર છે એ વાત અત્રે નહીં લેવી ઠીક છે.

સહજનનંદ સ્વામી

દૂધ લાવું ?' સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, 'ભલે લાવો.' પછી તે બાપ "પ્રેમમાં ને પ્રેમમાં હૃદય તો હાસની દોણી લાવ્યાં ને મહારાજને દૂધ જાણીને હાથ આપી. તેને મહારાજ પીવા મંડયા ને એમ બોલ્યા જે 'આ દુધ તો બારે ગળ્યું છે, ને માંદ સાફ નાખી છે.' એમ કહીને ત્રણ વાર માગીને બધી હાસની દોણી પી ગયા. પછે તે બાપ બીજા સાથે હાસ લેવા ગયાં, તારે ખબર પડી એટલે બહુ પથ્થાત્તાપ કર્યો; અને મહારાજને કે, કે મેં તો તમને હાસ પાછ ને દૂધ તો રહી ગયું. તારે મહારાજ કે એ તો દુધ હતું. પછે મહારાજને ખતાવ્યું. તારે મહારાજ બોલ્યા 'જે તમે અતિ હેતે કરીને પાછ તે દુધ કરતાં ગલ્લિ લાગી."

"અને કોઈક સમયને વિષે ગામ દિપતેટામાં મહારાજ આહિરને ઘેર જઈને કે, 'શું કરો છો ?' તારે તે કે 'મહારાજ, જમિયે છઠ્યે.' તારે મહારાજ કે 'અમે પણ સુખ્યા થયા છીએ તે ખાવા આપો.' પછે તે કે 'મહારાજ, અમારા તો હાથ એક છે તે તમે તમારે હાથે લઈને જમો.' પછે મહારાજ પોતાને હાથે કોડલામાંથી ઘેસ ને દુધ લેને ચાંલવાને ઓઠીંગણ દેઈને જમ્યા. એમ પ્રેમીને ઘેર અણુતેડયા આવે છે, ને જીજ્ઞાસુ તો ધ્યાનમાં પણ દુર્લભ છે." (સ્વામી નિર્ગુણદાસની વ્રતો. ૪૫૧)

એક વાર સ્વામિનારાયણ બોટાદ (કાઠીયાવાડ)માં દાહા ખાચરના દરબારમાં સમા કરીને બેઠા હતા. તેટલામાં કાલાવાડનો 'એક અતિ વૃદ્ધ ને નિર્ધન એવો, ને અણુ વસ્ત્ર

જેણે પેઘાં છે, ને કંપતાં છે અંગ જોનાં, એવો વિપ્ર આવિને મહારાજ સન્મુખ ને સમા કેડે ઉભો રયો; ને માથે અતિ જીર્ણ પાદ્ર પાંધેલ તેની ગાંઠને હાથે કરિને સંભાલે તેને મહારાજ એક નજરે જોઈ રયા. 'પછી એક ગાંઠ છોડીને એક રૂપીયો હાથમાં લઈને સહજનંદ સ્વામી પાસે આવ્યો; તેને મહારાજે લાંબો હાથ કરીને લીધો, અને પૂછ્યું કે 'ટોસા, આ રૂપીયો ક્યાંથી લાવ્યા છો?' ત્યારે તે વહેકલ્યું કે હું ઝંઝાવાડની દાસદે ગયો હતો ત્યાંથી મળ્યો હતો, તે તમને આપવા સાર રાખી મેલ્યો હતો.'

સહજનંદ સ્વામી—તમારી પાદ્રી ફાટી ગઈ છે તે લઈને નહિ ?

બ્રાહ્મણ—પાદ્રી લઉં તો તમને શું આપું ? મારી પાસે બીજો રૂપીયો નથી, અને આવી પાદ્રીએ પણ ચાલ્યું જાય છે.

આ સાંભળી સહજનંદ સ્વામીએ મુક્તાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું, 'આ વિગતે કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું ?' ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે 'એણે સંપૂર્ણ પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી લીધું.'

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

અવતારી પુરુષનું સામર્થ્ય અને ચારિત્ર એમના પોતાના ઉપર આવી પડેલા પ્રસંગોમાં જે રીતે તરી આવે છે, તેમ એમના સમાગમમાં આવેલા શિષ્યો પર એમણે ઉપજાવેલી અસર ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. ગુરુની અથવા ગુરુ માટે સખ્ત કસોટીને કેટલું શિષ્ય સહન કરે તો તેણે ગુરુની કાંઈ અસાધારણ મહત્તા અનુભવી હોવી જોઈએ એમ માનવાને હરકત નથી. આટલા માટે ગુરુના ચરિત્ર સાથે એના જુદા જુદા શિષ્યોનાં પ્રાસંગિક ચિત્રો પણ ગુરુને સમજવા માટે વિચારવા યોગ્ય છે. એવાં કેટલાંક ચિત્રો અહીં રજૂ કર્યાં છે.

હીંબડીના શેઠ મૂળજીભાઈ ગઢડામાં કાદાખાતરના કારભારી થઈને રહ્યા હતા. એવામાં એને ગુરુ દિવે અહીં અને વેશ્યા ઘેરથી દીકરો બહુ માંદો હોવાના સમાચાર અને વેશ્યા —મૂળજીભાઈ લઈને તેડવા માટે માણસ આવ્યો. મૂળજીભાઈ સહજાનંદ સ્વામીની આજ્ઞા

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

પૂછવા ગયા. પહેલાં તો સહજનંદ સ્વામીએ ઘેર જવું જ નોંધ્યે એમ જણાવ્યું. પણ ત્યારે મૂળજીભાઈ પગે લાગીને જવા તૈયાર થયા ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘તારો દીકરો દેહ મેલે, તો તને કાંઈ શોક થાય?’ મૂળજીભાઈએ કહ્યું, ‘તમે એને ધામમાં તેડી જાઓ, તો મને શું કામ શોક થાય?’ એ સાંભળી સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘તારો દીકરો ધામમાં ગયો છે, માટે નદીએ જઈને નાહી આવ.’ એટલે મૂળજીભાઈ નાહી આવ્યા અને મહારાજને પગે લાગીને ખેઠા, તથા કોઈ પણ પ્રકારે શોક ન કર્યો.

અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ ગુરુભક્તિ બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરવાનો સહજનંદ સ્વામીએ સંકલ્પ કર્યો, પણ પાસે પૂરતા પૈસા ન હતા. પછી પૈસા ધીરે એવો કોષ્ઠ ધનાઢ્ય ભક્ત હોય તો તેની તપાસ કરી. ત્યારે આનંદાનંદ સ્વામીએ લાલદાસ ગોરાનું નામ જણાવ્યું. સહજનંદ સ્વામીએ લાલદાસને બોલાવીને પોતાનો સંકલ્પ જણાવ્યો. લાલદાસે કહ્યું કે મારી પાસેથી નીકળી શકે, પણ હું મારી પત્નીને પૂછીને આપું. સહજનંદ સ્વામીએ પત્નીની સંમતિ લેવા લાલદાસને મોકલ્યો. પત્નીએ કહ્યું, ‘એ રૂપીયા ભગવાને આપણને આપ્યા છે, ભગવાનના છે, માટે ભગવાનને આપો; અને તમે શું સમજીને મારી સંમતિ માગવાની મહારાજની આગળ વાત કહી?’

એટલે લાલદાસે રૂપીયા લાવીને મહારાજ આગળ મુક્યા. સહજનંદ સ્વામીએ તે વડે બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરી.

સહજનનંદ સ્વામી

પંકિત થયા પછી તુર્તજ સ્વામિનારાયણ ખીજે ગામ નીકળી જવાના હતા; માટે હરિભક્તોએ પૂજા કરવાનું શરૂ કર્યું. કોઠારીઓ ભેટના રૂપીયા ગણવાને બેઠા. પૂજાને અંતે ખરાખર સાત હજાર ને અર્ધો રૂપીયો ભેટમાં આવ્યા.

સહજનનંદ સ્વામીએ લાલદાસને એના રૂપીયા પાછા દીધા. તે વખતે લાદા હાકરે કહ્યું કે 'આ તો ભાતા વળે પણ ન વધ્યું.' સહજનનંદ સ્વામીએ ઉત્તર દીધો, 'હું બેળો છું ત્યાં સુધી તમે ભાતાની શું કામ ચિંતા કરો છો ?'*

ગામ શીયાણીના રાજા ભક્તને સહજનનંદ સ્વામી પર અત્યંત પ્રીતિ હતી. એક વાર એને ગુરુદેવના દર્શન કરવાની અત્યંત ઇચ્છા થઈ. ત્યારે દર્શન કર્યા પહેલાં અન્ન ન જમવાનો નિશ્ચય કરીને એ ઘેરથી નીકળ્યા; તે અઢાર દિવસે ગરડે પહોંચ્યા અને ત્યાં દર્શન કરીને પછી જમ્યા.

ત્યાર પછી એ પાર્ષદ થઈને સહજનનંદ સ્વામી પાસે રહ્યા. તેવામાં મહિયાવનાં 'ફાયા'એ પોતાનો દીકરો મરી

---

* યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે અસ્તેય પ્રતિષ્ઠાયાં સર્વત્તોપસ્થાનમ્ । પોતાને અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ ઉપરાંત જે મનુષ્ય અનાયાસે મળેલી વસ્તુને સ્વીકારતો નથી, પોતે આવશ્યક વસ્તુને પણ જે એના અહ્વામાં પૂરતી સેવા કે મહેનત કર્યા વિના લેતો નથી કે મેળવવા ઇચ્છા રાખતો નથી, તે મનુષ્યને ન્યારે પોતાની સદિચ્છા પાર પાડવા ધનની કે સામગ્રીની જરૂર પડે ત્યારે ગમે ત્યાંથી પણ તે આવી મળે જ છે. એવા આ સૂત્રનો સાદો અર્થ છે.

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

જવાથી એમનો વહીવટ સંભાળી શકે એવો કોઈ માણસ આપવા સહજનંદ સ્વામીને વિનંતિ કરી. ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ રાજા ભક્તને એ કામે જવાની આજ્ઞા કરી.

રાજા ભક્તે તુર્ત જ આજ્ઞા માથે ચડાવી પૂછ્યું, ‘હું જન્મવાનું કેમ કરું?’ સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘શેર લોટ લઈને જમજો.’

રાજા ભક્તે આજ્ઞા એવી અક્ષરશઃ પાળી કે શેર લોટ સાથે મીઠું પણ લીધું નહિ.

કેટલેક દિવસે ‘ફૂંખા’ અને રાજા ભક્ત સહજનંદ સ્વામીને દર્શન આપ્યાં, ત્યારે ‘ફૂંખા’એ કહ્યું કે ‘ભક્ત તો બહુ સારા છે, અને મારો સર્વ વ્યવહાર ઉપાડી લીધો છે, પણ કશું જન્મતા નથી એ દુઃખ છે.’ ત્યારે મહારાજે ભક્તને ન જન્મવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાભક્તે કહ્યું, ‘શેર લોટની આજ્ઞા આપી હતી, તે પ્રમાણે લઈને ખાઉં છું.’ સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘બાઈ, શેર લોટ લેવાનું કશું એનો અર્થ ધી ગોળ લેવાં જ નહિ એમ ન હતો.’ એટલી એમની આજ્ઞાધીનતા હતી.

રાજા ભક્ત ક્ષાત્ર વૃત્તિના હોવાથી એક વાર ખારવડીયાની પાછળ પડતાં એક ખારવડીયાની ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યા.*

---

* કોઈ પણ સુણોનો અસાધારણ વિકાસ શરવીરતા વિના થઈ શકતો નથી. અદાર દિવસ ઉપવાસ કરી ખુસાફરી કરવી,

સહજનનંદ સ્વામી

દાદા ખાચરના સહજનનંદ સ્વામી પ્રત્યેના નિઃશંક વિશ્વાસની
 વાતો ગણી શકાય નહિ એટલી થાય. જેમ
 દાદા ખાચરનો વિશ્વાસ શરવીર સિપાઈ સેનાપતિનો હુકમ નીકળતાં
 એનો અમલ કરવા જ મંડી પડે, તેમ
 સહજનનંદ સ્વામીનો જરાક ભાવ પણ સમજતાં—

‘ નહિ શબ્દ કંઈ સામે બોલે
 નહિ કેમ કરી કારણ તોળે
 કરીને મરવું એક ધર્મ તોળે. ’

સહજનનંદ સ્વામી એમને ત્યાં અઠ્યાવીશ વર્ષ ધર કરીને
 રહ્યા; સહજનનંદ સ્વામીના શિષ્યો-સંતોના અર્ચનો એમને ધસારે
 ભોગવવો પડે, એ તો ઠીક; સહજનનંદ સ્વામીને માટે એમને
 કેટલાં રાજદરબારી જેખમ સહન કરવાં પડેલાં, તેમાંયે એની

શબ્દશઃ આજ્ઞાપરાયણ થવું, એ સર્વેને માટે શરવીરતા—હિંમત
 જોઈએ છે. જ્ઞાતદાસ ગોરાની દાન કરવાની વૃત્તિ છતાં જટ લઈને
 ધન આપતાં હિંમત ન ચાલી; કામણકે દાન—સર્વ મિલકતનું દાન—
 ધનના ઉપર પોતાનો તાબો છે, પોતે ધનને તાબે નથી એવા આત્મ-
 વિશ્વાસ વિના કેમ સંભવે ? એની સ્ત્રીની ઉદાર વૃત્તિ એવા આત્મ-
 વિશ્વાસથી ઉપજી હશે એમ ન કહી શકાય, પણ એના ત્યાગ પાછળ
 લાગણીનું બળ રહ્યું હતું. મનુષ્ય પોતાનાં શરીર, ધન વગેરેનો
 ભોગ સર્વનો હું સ્વામી હું એવા આત્મવિશ્વાસજન્ય શૌર્યથી
 કરી શકે અથવા પ્રેમ અને ભયની લાગણીથી પણ કરે. પણ લાગણી-
 ની તીવ્રતા થયા વિના કે હિંમત વિના કેવળ બુદ્ધિને સમજાયાથી
 વર્તન થઈ શક્યું નથી.

કેટલાક શિષ્યોની વાતો

ક્ષાત્રવૃત્તિ કરતાં વિશેષ ન ગણીયે; પણ તે બધું છતાં સહજનનંદ સ્વામીએ એમની કસોટી કરવામાંયે બાકી રાખી ન હતી. એક વાર સહજનનંદ સ્વામીએ એમને પોતાનો ગરાસ પોતાની બહેનોને લખી આપવા કહ્યું. તે જ ક્ષણે દાદા ખાચરે એ પ્રમાણે કયું. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, ‘હવે તમે શું કરશો ?’ દાદા ખાચર બોલ્યા મહારાજ, ‘ભાવનગરના દરબારમાં જઈને નોકર રહીશ.’ દાદા ખાચર નીકળવાને તૈયાર થયા ત્યારે સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ‘ભાવનગર દરબારની નોકરી કરો તેના કરતાં અહીં રહી તમારી બહેનોના કારભાર સંભાળો તો ? એ તમને વર્ષે સો રૂપિયા દેશે.’ દાદો કહે, ‘ભલે મહારાજ, જેવી તમારી આજ્ઞા.’

એક વર્ષ સુધી દાદાએ બહેનોની વતી કારભાર ચલાવ્યો. પછી સહજનનંદ સ્વામીએ બહેનોને કહ્યું, ‘તમારે ત્યાગી સ્ત્રીઓને ગરાસ શું કામ જોઈયે ? પાછો દાદા ખાચરને સોંપી દો તો ઠીક.’ બહેનો ભાધ કરતાં નિઃસ્પૃહતામાં ઉતરે એવી ન હતી. તેમણે લેખ પાછો સોંપ્યો અને દાદા ખાચર પાછા દરબાર ગયા.

‘ભક્ત આધીન છે સ્યામસુંદર સદા’ એમ કવિએ ગાયું છે, પણ ગુરુને આધીન કરનાર ભક્ત તે કોણ તેનું દાદા ખાચર અત્યુત્તમ દેશાન્ત છે.

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ માંડ્યા પહેલાં એ સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રંથો તથા સિદ્ધાન્તોનો ઉદ્દેશ કરવો ઠીક થઈ પડશે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાર્વજનિક ધર્મશાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીની શિક્ષાપત્રી છે, અને તે ઉપરાંત ધર્મામૃત અને નિષ્કામ શુદ્ધિ ત્યાગીઓ માટેનાં વિશેષ પુસ્તકો છે. સંપ્રદાયનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ સહજનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ છે.

શિક્ષાપત્રી એ ૨૧૧ અનુબંધુપ અને એક ઉપનિવૃત્તનું નાનકડું પુસ્તક છે. પોતાના સર્વે શિષ્યોને શિક્ષાપત્રી પાળવાના ધર્મોને એક પત્રરૂપે સહજનંદ સ્વામીએ એમાં દર્શાવ્યા છે. એ ૨૧૨ શ્લોકની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે:

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

૧૦ શ્લોક પ્રાસ્તાવિક.

૩૮ શ્લોકમાં સદાચાર, શિષ્ટાચાર, શૌચ અને સ્વચ્છતા તથા સાંપ્રદાયિક ચિહ્નોના ધારણના નિયમો આપ્યા છે.

૧૮ „ સત્સંગીઓએ કરવાનાં નિત્યકર્મોના વિધિ છે.

૯ „ વિશેષ પ્રકારના નીતિના નિયમો છે.

૧૭ „ સત્સંગીઓનાં નૈમિત્તિક કર્મો છે.

૧૦ „ સંપ્રદાયના માન્ય ગ્રંથોની સમજણ છે.

૨૦ „ સંપ્રદાયના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોનો સારાંશ છે.

૧૨ „ આચાર્ય તથા આચાર્યપત્નીના વિશેષ ધર્મો વર્ણવ્યા છે.

૨૨ „ ગૃહસ્થોના વિશેષ ધર્મો છે.

૨ શ્લોક રાજાઓના ધર્મને લગતા છે.

૧૬ „ સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ પરત્વે છે.

૧૩ „ બ્રહ્મચારીના ધર્મ માટે છે.

૧૫ „ સાધુઓના ધર્મના છે.

૧૦ શ્લોકમાં સમારોપ છે.

શિક્ષાપત્રીની મિતિ સંવત ૧૮૮૨ ના મહા શુદ્ધ પાંચમની છે.

આ પત્રીમાં પણ મોટા નિયમો અગીયાર મનાયા છે.

મંદિરમાં રોજ સાયંપ્રાર્થના વખતે બોલાતા દોહરાઓમાં એનો સમાવેશ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) હિંસા ન કરવી જંતહી, (૨) પર ત્રિયા સંગકો ત્યાગ;

(૩) માંસ ન ખાવત, (૪) મદ્યકો પીવત નહિ બડબાગ.

સહજનનંદ સ્વામી

(૫) વિધવાકો સ્પર્શિત નહિ, (૬) કરત ન આત્મધાત;

(૭) ચોરી ન કરની કાઠૂકી, (૮) કલંક ન કોઢકો લગાત.

(૯) નિંદત નહિ કોડ દેવકો, (૧૦) બિન ખપતો નહિ ખાત;

(૧૧) વિમુખ જીવકે વદનસે, કથા સુની નહિ જાત.

શિક્ષાપત્રીનું લખાણ અતિથય ટુંકું છે, એટલે એનો સારાંશ આપવો અશક્ય છે. એમાંની કેટલીક આશાઓ કેવા પ્રકારની છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આપીને જ એ બતાવું છું.

આરોગ્યનો વિષય હ્યો:

૩૦મા શ્લોકમાં આશા છે કે ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દૂધ ન પીવું, અને જે જળને વિષે ઝીણા જીવ ધણાક હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી.

૩૨મા શ્લોકમાં કહે છે કે સોક અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં સ્થળોમાં મળમૂત્ર ન કરવાં કે થુંકવું પણ નહિ; એ શ્લોકનો ગુજરાતી અર્થ કરતાં નિત્યાનંદ સ્વામી નિષિદ્ધ સ્થાનકો ગણાવે છે તે જીર્ણ દેવાલય, નદી-તળાવના આરા, ચાલવાના માર્ગ, વાવેલું ખેતર, વૃક્ષની છાયા અને ધુલવાડી, બગીચા.

આટલા બે નિયમો જ જે પ્રજા પાળતી થઈ જાય તો ભારતવર્ષના રોજો ટાળવાનો એક ઉકેલ મળી જાય.

વળી વ્યવહાર પરત્વે બે શ્લોક ભો. શ્લોક ૧૪૫ તથા ૧૪૬ માં ગૃહસ્થને કહ્યું છે કે,

‘ પોતાની ઉપજ પ્રમાણે નિરંતર ખર્ચ કરવો, પણ તે ઉપરાંત ન કરવો; અને જે ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરે છે

તેને મોટું દુઃખ થાય છે, એમ મનમાં નક્કી જાણવું; તથા પોતાના બ્યવહારકાર્યમાં જોટલા ધનની ઉપજ હોય તથા જોટલો ખર્ચ હોય, તે બેયને સંભારીને નિત્ય પ્રત્યે, રૂડા અક્ષરે, પોતે તેનું નામું લખવું.*

બ્રહ્મચારીના ધર્મોમાં પણ નીચેના બે શ્લોક ટાંકવા જેવા છે:

“બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો ભંગ થાય એવું ગુરુનું વચન પણ ન માનવું;” (૧૮૦)

“જો ક્યારેક સ્ત્રીઓનો અથવા પોતાનો પ્રાણ નાશ થાય એવો આપત્કાળ આવી પડે, ત્યારે તો તે સ્ત્રીઓને અડીને અથવા તે સાથે બોલીને પણ તે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી અને પોતાની પણ રક્ષા કરવી.” (૧૮૨)

સંપ્રદાયનો વેદાંતસિદ્ધાન્ત એક જ શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે શિક્ષાપત્રીમાં આપ્યો છે:

* એમ લાગવાનો સંભવ છે કે આવા નિયમોને માટે કાંઈ શિક્ષાપત્રીની જરૂર છે ? પણ જોને આવા નિયમો આજ્ઞા રૂપે આપવા પડેલા તેણે કયા વર્ગનું કલ્યાણ કરવા નિરન્તર પ્રયત્ન કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સદ્બ્રહ્મનંદ સ્વામીના શિષ્યો ધણાખરા નીચલા વર્ગના હતા એમ એમની હાંસી કરવા માટે કહેવામાં આવતું. પણ એ જ વસ્તુ એની અપાર કષ્ટતા, દયા અને જનતા માટે લાગણીના પુરાવા રૂપે હમેશાં રહેશે. વાણીયા, પાટીદાર, સુથાર, કડીયા, દરજી, મોચી વગેરે જાતોને એમણે કેટલી સમૃદ્ધ અને આચારશુદ્ધ કરી તે બહુવિધ રીતે એમ નથી.

સહજનનંદ સ્વામી

નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં દેહત્રયવિલક્ષણમ્ ।

વિમાલ્ય તેન કર્તવ્યા મક્તિઃ કૃષ્ણહ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૬

શિક્ષાપત્રીની આજ્ઞાઓ શરૂ થતાં, પહેલા ત્રણ શ્લોક, તથા આજ્ઞાઓ સમાપ્ત થતાં ઉપાન્ત્ય શ્લોક, સત્યાગ્રહના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે એ પણ ચમત્કારિક છે.

૧૧મા, ૧૨મા અને ૧૩મા શ્લોકમાં અહિંસા વિષે નીચે પ્રમાણે આજ્ઞાઓ છે:

‘અમારા સત્સંગીઓ કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રની હિંસા ન કરવી, અને જાણીને તો જી, માકડ, ચાંચડ આદિક જીણા જીવ તેમની પણ હિંસા ક્યારેય ન કરવી; અને દેવતા ને પિતૃના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરાં, મૃગલાં, સસલાં, માછલાં આદિક કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી; કેમ જે અહિંસા છે તે જ મોટા ધર્મ છે, એમ સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અને સ્ત્રી, ધન અને નાજવની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ ન જ કરવી.’

આ આજ્ઞાઓ સર્વ સત્સંગીઓ માટે છે.

સાધુ પુરુષોને માટે નીચેની આજ્ઞા વિશેષ છે: ‘સાધુ ને બ્રહ્મચારી તેમણે કોઈક કુમતિવાળા દુષ્ટ જન હોય, ને તે પોતાને ગાળ દે અથવા મારે તો તે સહન જ કરવું, પણ તેને સામી ગાળ ન દેવી ને મારવો નહિ, ને તેનું જેમ હિંત થાય તેમજ મનમાં ચિંતવન કરવું, પણ તેનું જુકું થાય એવો તો સંકલ્પ પણ ન કરવો.’ (૨૦૧)

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

આ વૃત્તિ કેવી રીતે કેળવાઈ હતી તેનું એક દષ્ટાન્તઃ આપનું ઠીક થઈ પડશે. કાઠીયાવાડના જુનાસાવર ગામમાં કૃપાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક સાધુઓ એક ગરીબ હરિભક્તને ઘેર ઉતર્યા હતા. ગામના કાઠી દરબારને સ્વામિનારાયણના સાધુઓ ઉપર તિરસ્કાર હતો. એ કહેતો કે એ આવશે તો ગામનાં છોકરાંને ભગતડાં બનાવી બગાડી દેશે. તેથી એણે સાધુઓને ગામમાંથી કાઢી મુક્યા. સાધુઓ ગામ બહાર જઈ પેલા ભક્તના ખેતરમાં રહ્યા અને ભક્ત પણ ત્યાં જઈ બેઠો. સાધુઓએ ભક્તને પૂછ્યું, 'દરબારને કાંઈ સંતતિ છે?' ભક્તે કહ્યું, 'ના મહારાજ, એવા પાપીને સંતતિ શાની હોય?' સાધુઓએ કહ્યું, 'ચાલો ત્યારે આજે આપણે ભજન કરીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ કે એ દરબારને એક ઉત્તમ ભક્ત પુત્ર થઈ એના કુળનું અને ગામનું કલ્યાણ કરે, તથા આવા સાધુઓને પોતાને ઘેર ઉતારે!' પરમેશ્વરે એ પ્રાર્થના સાંભળી અને એનો પુત્ર જીવણો ખુમાણ બહુ પવિત્ર અને સાધુ પુરુષ થયો.

ધર્મામૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિમાં ત્યાગીઓના ધર્મો અને ધર્મામૃત અને નિષ્કામ ધર્મમાં કાંઈ દોષ આવે ત્યારે નિષ્કામ શુદ્ધિ કરવાનો પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ છે.

સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ ભેદ છે: બ્રહ્મચારી, સાધુ અને પાર્શ્વદ. બ્રાહ્મણ વર્ગના ત્યાગીઓ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ સાધુ થઈ શકે છે એ બન્ને પ્રકારના ત્યાગીઓને અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે અને

સહજનનંદ સ્વામી

ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ બ્રહ્મચારીઓ ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે, જ્યારે સાધુઓ કાષ્ઠપાત્ર અને તુંબડીનો જ ઉપયોગ કરે છે. બ્રહ્મચારી સફેદ ધોતીયું અને ભગવું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે અને લાલ ટોપી રાખે છે; સાધુઓ સર્વાંગે ભગવાં રાખે છે.

પાર્ષદ એ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે પણ આઠે પ્રકારનું નહિ. કેટલાક આચાર્યની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ સાથે બોલી શકે છે, પણ એમને અડકી શકતા નથી. અપરિગ્રહ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી. એટલે એ મંદિરનો આર્થિક વ્યવહાર સંભાળી શકે છે. એ ભગવાં પહેરતા નથી, પણ શ્વેત વસ્ત્રો જ પહેરે છે. કોઈ પણ ત્યાગીએ કસુંબા વગેરેથી રંગેલાં કે રેશમી કે જરીની કિનાર વાળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અધર્મ્ય ગણાય છે. બ્રહ્મચારી અને સાધુઓ ધણુખરૂં સીવીને તૈયાર કરેલાં કપડાં,—એટલે બદન કે કદની વગેરે—પહેરતા નથી, પણ એક ધોતીયું અને એક ઓઢવાનું વસ્ત્ર એટલું જ ધારે છે. પાર્ષદોને બદન કે અંગરખો પહેરવાની મનાઈ નથી. એ બધા ત્યાગીઓ માથા ઉપર રૂમાલ બાંધે છે. પાર્ષદોનો રૂમાલ ઘોળો હોય છે અને બીજા બે આશ્રમવાસીઓનો ભગવો હોય છે. બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓ જનોઈ પહેરે છે, પાર્ષદો એ બાબતમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે. મંદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઈ શકતા નથી. મંદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

જણુ હોવા જોઈએ. સભા કે બિજ્ઞાના કારણુ સિવાય
કે ઘેર જવાની ત્યાગીને મનાઇ છે.

સહજનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતને સંગ્રહ એ તો ગુજ-

રાતી ભાષાનું એક રત્ન છે. સાધનદશામાં
વચનામૃત આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા

નારને ગુજરાતી ભાષામાં આવું પુસ્તક વિચાર્યા વિના
જ ચાલે એમ મને લાગે છે. એ પુસ્તકનું મનન અને
ધ્યાસન કરી એના સિદ્ધાન્તો અને ઉપદેશોને જીવનમાં
સ્વા પ્રયત્ન કરનાર ચડચા વિના રહે જ નહિ. આધ્યાત્મિક
ાન્તોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવ-
ક સૂચનાઓથી ભરપૂર ભાષામાં આટલું નાનકડું પુસ્તક

તે વખતના ગુજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમુનો
એની ભાષા બહુ સુદાસર, ટુંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી,
બણેલાને પણ સમજાય તેવા સહેલા શબ્દો અને સરળ
રચનાવાળી અને જરૂર પડે ત્યાં અર્થને સ્પષ્ટ કરે
દષ્ટાન્તોવાળી છે. એમાં યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય શબ્દોનો જ
ગ દેખાશે. એમાં કોઇ ઠેકાણે ભ્રમકારક, સંશયાત્મક કે
વાત જોવામાં નહિ આવે. એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ
ના કહેનારનો સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ વચનામૃતોના સંગ્રહ માટે સત્સંગ સદ્ગુરુ સ્વામી-
મુક્તાનંદ, ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ તથા શુકાનંદનો
ારી છે. સહજનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાયી આ જ અમૂલ્ય

સહજનનંદ સ્વામી

વારસો છે. એ સંપ્રદાય મૂળ ગુજરાતીમાં જ થયેલો હોય, સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ થયો છે. એ ચારે મહાગુરુઓ જ્યારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાર્તા કરતા ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા અને ભોગા મળી પ્રમાણરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા. ચારેમાં સહગુરુ શુકાનંદ સૌથી નાના હતા, અને જ્યારથી એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા ત્યારથી સહજનનંદ સ્વામીના ખાનગી મંત્રી જેવા હતા. એ સંપ્રદાયને વર્તમાન સ્વરૂપમાં મુકવા માટે આઘ ખરડો શુકાનંદ સ્વામીની કલમથી થયેલો છે એમ કહેવાય છે. કવિ દલપતરામે એ કાર્યનું શ્રેય મુક્તાનંદ સ્વામીને આપ્યું છે અને એમની સ્તુતિ પર એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં* પણ એવી જ જાતનું વિધાન છે, તે કદાચિત બૂલબરેલી માહિતી પરથી હશે અથવા માનાર્થે હશે. વળી એક વચનામૃતમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે દિવસ મુધીનાં વચનામૃતોનો સંપ્રદાય સહજનનંદ સ્વામીને અતાવ્યો અને તે જોઈ એ બહુ ખુશ થયા એમ લખાયેલું છે. નિત્યાનંદ સ્વામી ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના સકલ હાર્દના તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ કેવળ એ કાર્યના નેતા તરીકે હશે.

પણ ચારે મહાગુરુઓએ સાથે મળી તેને એક સ્વરૂપ આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે અને એ બહુ સાઈ થયું છે. એ

* કવિ દલપતરામનું વિધાન આ પ્રમાણે છે:

વચનામૃત દરિવદનકં વર્ણપુટ કરી પાન :

લિલ્લ સુ સર્વ વૃત્તસંગકો, દીનો જીવનદાન ॥

(પુરુષોત્તમચરિત્ર અ. ૨.)

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

ચારે સદ્ગુરુઓના સહકાર્યથી એ પુસ્તક બીલકુલ પાઠભેદ વિનાનું થઈ શક્યું છે.

યદ્યપિ વચનામૃતમાં પાઠભેદ નથી તોપણ સંખ્યાભેદ તથા વસ્તુભેદ થયો છે. વચનામૃતની જૂની આવૃત્તિમાં વચનામૃતોની સંખ્યા ૨૬૨ ની છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે દશ વર્ષમાં (છેલ્લાં દશ વર્ષનાં વચનામૃતનો જ સંગ્રહ થયો છે) માત્ર ૨૬૨ વચનામૃતો થઈ ન શકે; એટલે મૂળ ખરડાઓમાં એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ ચાર સંગ્રહકોએ એમાંથી એમને યોગ્ય લાગ્યાં એવાં ૨૬૨ વચનામૃતો તાત્ત્વી કાઢી પ્રમાણરૂપ પુસ્તક બનાવ્યું. સંવત ૧૯૨૧માં અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીએ વચનામૃતોનું સંશોધન કરાવ્યું. એમણે મૂળ ખરડાઓ પણ શોધ્યા અને એમાંથી ૧૧ વિશેષ વચનામૃતો તથા કેટલાંક વચનામૃતોમાં વિશેષ વિધાનો ઉમેરી અમદાવાદની આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યાં. એવી રીતે અમદાવાદની વચનામૃતની આવૃત્તિમાં ૨૭૩ની સંખ્યા થઈ છે. એ નવાં ઉમેરેલાં વચનામૃતોની બાબા દેખીતી રીતે કાંઈક જુદી પડે છે. વળી એ અગીયારે વચનામૃતોમાં નરનારાયણ દેવ સંબંધી એક નવીન વિષય સમાન છે; એ વિષય બાકીનાં ૨૬૨ વચનામૃતો પૈકી એકમાં નથી. વળી ૨૬૨ વચનામૃતોમાં સહજનંદ સ્વામીના ચમત્કારોની વાતોનો ઉલ્લેખ ન થાય, પણ કેવળ આધ્યાત્મિક વિષયોનો જ સમાવેશ થાય એવી દૃષ્ટિ રાખેલી જણાય છે; એ દૃષ્ટિ આ વચનામૃતોમાં નથી સચવાઈ. આ સર્વે કારણોને લીધે એ નવીન ઉમેરેલાં વચનામૃતો સર્વમાન્ય નથી થયાં.

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

હવે સંપ્રદાયનેા જ્ઞાનમાર્ગને શો આદેશ છે તે ઉપર
 વિવેચન કરવા ધાડું છું. મેં એવો આદેશ
 સ્વામિનારાયણીય મુકાયેલો સાંભળ્યો છે કે સ્વામિનારાયણ
 જ્ઞાનમાર્ગ ધર્મમાં ઉડું રહસ્ય નથી. એ કેવળ જ
 વિનાના સદાચારીઓનો પંથ છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઈ ખીન્ન વૈષ્ણવ
 પંથનો એ એક ફાંટો જ છે, પણ તેનો કોઈ સ્વતંત્ર મત
 સિદ્ધાંત નથી. આ આક્ષેપ કેવળ સંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાન
 મુકાયેલો છે, એ હું બતાવવા ઇચ્છું છું.

સર્વે વેદધર્મેના મૂળ પાયો સ્વાનુભવ છે. પોત
 મળેલા અનુભવને સિદ્ધાન્તની રીતે સમજવામાં વાદોની રચના
 થાય છે. એ અનુભવ જોઈએ એછોવત્તો-પૂર્ણ હોય તેટલો
 વાદ ફેર થાય જ. સંપૂર્ણ સત્ય સર્વે વાદોથી પર, સ્વયંસિદ્ધ

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

અન્યોના આધારોથી પર હોવું જોઈએ.* તેથી આ સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં હું અત્રે પડીશ નહિ. આપી શકાય એવું પ્રમાણુ તે સહજનનંદ સ્વામીનાં નીચેનાં વાક્યો છે:

“ આ જે વાર્તા છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે, માટે એમાં કાંઈ સંશય નથી.” (વચના. ગ. પ્ર. ૬૪)

વળી પાછું,

“ આ જે અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે ને અનુભવમાં પણ એમ જ દઢ છે. અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે, ને જો પ્રત્યક્ષ જોઈને ન દઢી હોય તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે.”
(વચના. ગ. મ. ૧૩)

સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત માન્ય હતો. મતં વિશિષ્ટાદ્વૈતં મે એમ વિક્ષાપત્રીમાં વાક્ય છે. બ્રહ્મસૂત્ર વેદાંત મત અને ગીતા ઉપરનાં રામાનુજ બાબોને તમણે પ્રમાણુરૂપ ગણ્યાં છે, તથા ગુરુ પરંપરામાં રામાનુજને આદિ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તોપણ એ બન્ને સંપ્રદાયો બધી રીતે એકસરખા જ છે એમ કહી શકાય નહિ; અને સહજનનંદીય તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રામાનુજીય દૃષ્ટિ કરતાં અગત્યનાં બાબતોમાં ભિન્ન પડે છે, એમ માફ માનવું છે.

---

* ‘સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાન માર્ગ’ ઉપર પાછળ નોંધ જુઓ.

સહજાનંદ સ્વામી

પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણીએના
દષ્ટિ દેવ છે. એનો સ્વામિનારાયણરૂપે
પરમાત્મા આ પૃથ્વીમાં અવિર્ભાવ થયો એવો એમના

અનુયાયીએનો આગ્રહ છે. માયાનાં તત્ત્વોથી
થયેલો એમનો આકાર નથી તેથી એને નિરાકાર કહે છે,
પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે. એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને
રામાનુજ સંપ્રદાયમાં ચતુર્ભુજ વર્ણવેલું છે, અને એ મતને
અનુસરી રામાનુજીએ લક્ષ્મીનારાયણની ઉપાસના કરે છે.
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માની દ્વિભુજ મૂર્તિની
ઉપાસના છે. બહુભુજપણે જણાવું એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે.
એ પરમાત્મા એકદેશી છે પણ એકદેશી છતાં સર્વ ઠેકાણે
ભાસી શકે છે. જેમ રાજા એક દેશમાં રહ્યા છતાં પોતાની
સત્તા વડે આખા રાજ્યમાં ભાસે છે તેમ; અથવા એમનું જ
દષ્ટાન્ત લઈ કહું તો, “ જેમ કોઈક પુરુષે સૂર્યની ઉપાસના
કરી હોય, પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દષ્ટિ આપે
ત્યારે તે પુરુષ જ્યાં સુધી સૂર્યની દષ્ટિ પોહોંચતી હોય ત્યાં સુધી
દેખે, અને વળી જેમ સિદ્ધ દશાવાળો પુરુષ હોય તે હજારો
ને લાખો ગાડિ ઉપર કોઈક વાત કરતો હોય, તે જેમ પાસે
વાર્તા કરે ને સાંભળે, તેમ જ લાખો ગાડિ ઉપર કોઈક વસ્તુ
પડી હોય તેને મનુષ્યના જેવડા હાથ તેણે કરીને ઉપાડે, તેમ
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એકરૂપે રહ્યા થકા પોતાની ઈચ્છાએ કરીને
જ્યાં દર્શન દેવાં હોય ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એકરૂપ
થકા અનંતરૂપે ભાસે છે.....અને ભગવાનને ગ્રંથમાં

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

યાપક કલા છે, તે તો મૂર્તિમાન છે તે જ પોતાની સામર્થ્યએ રીતે એક ઠેકાણે રહ્યા થકા દર્શન આપે છે; પણ આકાશની ઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી. ” (વચના. વ. ૧૩.) એ પરમાત્મા સર્વેના નિયંતા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અને સર્વને પ્રક્રિયદાતા છે તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણે યુક્ત છે; એ અદ્વિતીય છે, એટલે એના જેવું કોઈ છે નહિ, થશે નહિ, થઈ શકે નહિ. એ પરમાત્માની મૂર્તિ મનસ્થામ છે, પણ અતિશય તેજને લીધે રયામ નથી લાગતી પણ શ્વેત જણાય છે; ક્યારેક તો એ મૂર્તિ મુક્તના મંડળથી વેંટાયેલી હોય છે, અને તે સર્વે મુક્ત એક નજરે ભગવાનની મૂર્તિ સામું જોઈ રહે છે. અને ક્યારેક એ સર્વે મુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં લીન કરી દઈ, પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભાગ ત્યાગ કરી શકાય નહિ; એટલે પ્રેમ દેહ અને જીવ જીવંત છે તેમ પરમેશ્વરની ધનરયામ મૂર્તિમાં કોઈક પરમેશ્વરનો આત્મા છે, એ સમજણ સહજનનંદ સ્વામીને માન્ય જણાતી નથી.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન—એની ચિત્તશક્તિ—તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ, અમૃત, પરમપદ અને **મક્ષર અથવા બ્રહ્મ** ચિદાકાશ એમ પણ કહે છે. એ “કોટિ કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તે સર્ખું પ્રકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, ને અત્યંત શ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ પ છે.” જે સર્વ બ્રહ્માણ્ડોમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેમાં બ્રહ્માણ્ડો આણુ આણુ પેઠે ઉડતાં ફરે છે, તે એ સર્વવ્યાપી

સહજ્ઞાનંદ સેવામી

તત્ત્વ છે. ચારે દિશામાં અને અધોઉર્ધ્વ એ અપાર છે. સગુણ નિર્ગુણ* એ રૂપે એ બાસે છે. સગુણરૂપે એ સ્થૂળ કરતાં પણ અતિશય સ્થૂળ છે, કારણકે વિશ્વથી પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ સર્વત્ર વ્યાપી શકે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર બે રૂપે છે. નિરાકારરૂપે એ સર્વે બ્રહ્માણ્ડોને ધારણ કરનાર, અનંત અને તેજોમય, દિવ્ય વસ્તુ છે. જ્યાં પરમાત્મા વિરાજે છે ત્યાં એ અક્ષરનું મધ્ય છે. સાકારરૂપે એ દિવ્ય તનુધારી પરમાત્માની સેવામાં રહેલું સ્વરૂપ છે.

પરબ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ બન્ને આદિ તથા અંત રહિત છે. એમનો સંબંધ નિત્ય છે. ઉત્પત્તિ કે પ્રલયકાળનો કોઈ વિકાર એમને થતો નથી; કારણકે એમને માયાનું બંધન નથી. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાવસ્થા માયાને સંલગ્ન છે.

માયા એ ત્રીજું અનાદિ તત્ત્વ છે. માયા આત્મતિક પ્રલય કાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે. ઉત્પત્તિ માયા અને ઇશ્વર કાળે પરમાત્માની પ્રત્યક્ષાથી બ્રહ્મ પુરુષ રૂપે થઈ પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે.

* સગુણ અને નિર્ગુણ શબ્દોનો સંપ્રદાયમાં સમજાતો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો યોગ્ય થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુતઃ અક્ષરની શક્તિઓ છે. અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે એટલે માયાના વિકારે રહિત છે; પરંતુ એની જે શક્તિ વડે તે સગુણ ક્રિયા એટલે માયાના વિકાર ઉપજાવવા શક્તિમાન થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે; અને જે શક્તિ વડે તે માયાના વિકાર રહિત એવી જે મુક્તકોટિને ધારવા સમર્થ થાય છે તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે. વિશેષ મઠિ પાછળ નોંધ જુઓ.

સહજનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

આ માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે છે. અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે.^૧ બહુધા શ્રુતિમાં આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે. માયામાંથી ઈશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વર એ જીવની પેઠે ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે. એ મુક્ત નથી, પણ બદ્ધ છે. એના ત્રણ દેહને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત કહે છે. એની ત્રણ અવસ્થા તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે. ઈશ્વરમાંથી જડચિદાત્મક પ્રધાનપ્રકૃતિ^૨ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રધાનપ્રકૃતિ અને ઈશ્વરના જોડકાંને પ્રધાન-પુરુષ કહે છે. એ પ્રધાન-પુરુષ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરીને બ્રહ્માણ્ડને હપજવવા, નીભાવવા અને સંહારવા સમર્થ થાય છે. એવા પ્રધાન-પુરુષ અગણિત છે. બ્રહ્માણ્ડ બ્રહ્માણ્ડ પ્રતિ એકેકે પ્રધાન-પુરુષ છે. જ્યાં સુધી ઈશ્વર અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં જોડાયલાં રહેવું પડે છે. તેમજ પ્રલય કાળે મહામાયામાં લીન

૧ ભાગવતમાં ઈરીકૃષ્ણને અનિરુદ્ધ, પ્રલુપ્ત, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચતુર્બૃહરૂપે વર્ણવ્યા છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય રૂપ ક્રિયામાં અન્વયપણે ઈરીકૃષ્ણને કલા હોય ત્યારે અનુક્રમે એ પહેલાં ત્રણ સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાય છે; અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને ઈરીકૃષ્ણનાં સગુણરૂપ કહે છે. એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે ઈરીકૃષ્ણને વર્ણવ્યા હોય ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિર્ગુણ કહે છે.

૨ પ્રધાનપ્રકૃતિને જડચિદાત્મક કહેવાનો હેતુ એ છે કે એ પોતે તો જડ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે, મટિ એ ચિદાત્મક પણ છે.

સહજનનંદ સ્વામી

થઈ ઉત્પત્તિ કાળે પાછા ઉપજવું પડે છે. જ્યારે એ પોતાનું સ્વરૂપ પિછાણી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંગ કરે છે ત્યારે એ મુક્ત થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં વ્યાપી રહેલી સત્તા માત્ર ચૈતન્ય વસ્તુ તે જીવ છે. એ વિશેષે

જીવ કરીને હૃદયાકાશમાં રહેલો છે અને સામાન્યપણે આખા શરીરમાં વ્યાપ્યો છે.

એ આજી છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદ્રૂપ છે, ચાતા છે અને જ્ઞાન શક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે. પ્રલયકાળે પ્રધાનપ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાનાં કર્માનુસાર દેહ ધારણ કરે છે. જીવ દેહ વિના કદી રહી શકતો નથી. બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય સંબંધ છે. જ્યારે જીવ મુક્ત થાય છે ત્યારે એની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે: ‘જે એ ભગવાનને નિરાકાર જાણીને ધ્યાન ઉપાસના કરે છે તે તો બ્રહ્મસુષુપ્તિને વિષે લીન થાય છે; તે પાછો કોઈ દિવસ નિસરતો નથી, અને કોઈ ઐશ્વર્યને પણ પામતો નથી.’^૧ કારણકે એ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી, પણ બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ જે જીવ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે; એટલે એને જૂમિ આદિક આઠ પ્રકૃતિથી બિન જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનું બ્રાહ્મ, ભાગવતી કે દિવ્ય તત્ત્વ બંધાય છે. એ તત્ત્વ ધારીને

^૧ વચનામૃત ગ. પ્ર. ૧૪

સહજાનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

એ મૂળ અક્ષર તથા બીજા મુક્તો સાથે પરબ્રહ્મની સેવા કરતો રહે છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એને જ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં મુક્તિ માની છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે. મુક્ત જેટલો પરમાત્માને જાણે છે તેટલી શક્તિ તો તે પોતે જ મેળવી લે છે, પરંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે. જેમ ચકલી, કાગડો, સમળી, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ પોતપોતાની પાંખના બળ પ્રમાણે ઉંચે ચડી આકાશનું માપ કાઢે છે, અને જેમ જેમ તે ઉંચાં ચડે છે તેમ તેમ આકાશનો મહિમા વધારે જાણે છે તોપણ સર્વેને આકાશ અપાર જ રહે છે, તેમ જ મુક્તોનું પણ છે. બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છુટાતું નથી; એથી નીચેની સર્વે સ્થિતિમાં ઉત્પત્તિ-પ્રલયાવસ્થા રહી જ છે. તોપણ માયિક દેહ એ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાયરૂપ નથી. અર્થાત્ જીવનમુક્તિ શક્ય છે. આમલીના શેકેલા બીજને જેમ ફાટરૂં ખરી ના પડે ત્યાં સુધી વળગી રહે તેમ જીવનમુક્તને એના દેહો ખરી ન પડે ત્યાં સુધી વળગી રહ્યા હોય છે, પણ તેને એનું બંધન લાગતું નથી.

ઉપર કહ્યું કે પરમાત્મા તથા બ્રહ્મ ઉભય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, અને મુક્ત થયેલ આત્માને પણ ચૈતન્ય પ્રકૃતિનું દિવ્ય, સાકાર તનુ બંધાય છે, તેનો સહેજ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ચૈતન્ય પ્રકૃતિ એ તે શી વસ્તુ છે કે જેથી સાકાર તનુ થઈ શકે ? અને તે તનુને અને એના શરીરને કેવો સંબંધ છે ? આવી બે શંકાઓ કાઢવામાં આવે છે. બે દાખલાથી એ

સહજનનં સ્વામી

સમજી શકારો. એક ખાંડનું રમકડું લો. તે સાકાર છે પણ ખાંડથી બિન્ન નથી. એ રમકડું શરીર સુદ્ધાં ખાંડ છે. ખાંડ અને રમકડું (શરીર) એમાં ભેદ નથી. વળી એક ખીજું દૃષ્ટાન્ત—આપણામાં એમ મનાય છે કે ભમરી ઇયળને લાવીને દરમાં પૂરે છે, અને તે ઇયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વયં ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનું બ્રહ્મરૂપ થવું, એ ઇયળનું ભમરીમાં વિકાસ થવા જેવું છે; અને એનો દિવ્ય દેહ બંધાવો એ ખાંડનું રમકડામાં ફેરવાવા જેવું છે. ઇયળના ભમરીરૂપે વિકાસમાં જેમ જડ પ્રકૃતિ કોઈ અગમ્ય શક્તિથી કાર્ય કરે છે, તેમ આત્માને સાકાર બનવામાં જે પરમેશ્વર પ્રેરિત શક્તિ કાર્ય કરે છે, તે જ ચૈતન્ય પ્રકૃતિ છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણને મતે આત્મા સાકાર થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ સાકાર છે જ. જેમ જીવ દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે અને દેહનો સ્વામી છે, તેમ જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, તથા માયા અને માયાનાં કાર્યમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે અને તેથી એ સર્વે પરમાત્માનાં શરીર કહેવાય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે મુક્તિ માની છે તે ઉપર સમજવી. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે એવા સંબંધો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ જેમ જળમાં જળ મળી જાય છે, જ્વાળામાં જ્વાળા મળી જાય છે એવો પ્રવેશ નહિ; પણ, જેમ લોભીનો ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાંઝીઆનો ધડપણમાં આવેલા પુત્રમાં પ્રવેશ થાય છે, હરણનો વાંસળીમાં

સહજનનંદ સ્વામીનું તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રવેશ થાય છે તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેવી એ બ્રહ્મદશાનું એક ચિહ્ન છે.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયેલી મુક્તિનાં સાધન ઉપર આવું છું.

મુક્તિનાં સાધન

ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું
 ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને જીવસત્તાશ્રિત
 જ્ઞાન અનુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન થાય ત્યારે
 જ મુક્તિ થાય એમ માન્યું છે. એટલે
 કે રામકૃષ્ણાદિક અવતારનાં ઇન્દ્રિયો દ્વારા દર્શન—સ્પર્શાદિક
 થયાં હોય, પણ અંતઃકરણમાં એમને વિષે પરમેશ્વરપણાની
 નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો
 એ જ્ઞાની ન કહેવાય. તેમજ શાસ્ત્ર દ્વારા પરમાત્મા સંબંધી
 પરોક્ષપણે નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ જો ઇન્દ્રિયો અને અનુભવથી
 એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તો તે પણ પૂરો જ્ઞાની
 ન કહેવાય; એટલે ત્યાં સુધી એની મુક્તિમાં વિઘ્ન રહે છે.
 માટે મુક્તિનાં સાધનમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યંત
 આવશ્યક છે.

મુક્તિનાં સાધન

એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ઉપાસના જોઈએ.

ઉપાસના   ઉપાસના એટલે ઉપર કલા પ્રમાણે
પરબ્રહ્માદિ સંબંધી નિષ્ઠા.

નિષ્ઠાના બે પ્રકાર છે. સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ; તે પ્રત્યેકમાં પાછા કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભેદ થાય છે.

કેટલાક માણસો મનુષ્યના જોટલા જ કામાદિક દોષોવાળા પણ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા ઋષિ-મુનિ કે દેવોને પરમેશ્વર માની તેમાં જ નિષ્ઠા રાખે છે. આ કનિષ્ઠ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે. આ પ્રકારના ભક્તોની પરમેશ્વરની કલ્પના ઈદ્રાદિક દેવો કે મનુ આદિક ઋષિઓ સુધી પહોંચે છે.

કેટલાકને મનુષ્ય કરતાં વિશેષ કામાદિક દોષો જેવું દેખાય, તોપણ ઋષિ અને દેવોથી વિશેષ પ્રતાપશાળી સત્ત્વોમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રહે છે. દાખલા તરીકે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરને કામાદિક દોષોથી હારેલા માનીને પણ તેમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રખાય છે. આ મધ્યમ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે.

કેટલાકને જેને તે પરમેશ્વર માને છે તેમાં ગમે તેવા કામાદિક દોષ જુઓ તોપણ તેમને વિષે શંકા થતી નથી; કારણકે એ એમ સમજે છે કે ‘ભગવાન તો સર્વના કર્તા છે, ને પરમેશ્વર છે, ને સર્વના ભોક્તા છે માટે જે જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે તે અન્યપણે નિયંતા રૂપે રહ્યા જે ભગવાન તે થકી જ પ્રવર્તે છે; તો એ તો થોડીક એવી નીચ જેવી ક્રિયા કરે, તેણે કરીને એમને બાધ નથી.’* આ ઉત્તમ સવિકલ્પ

* નચનામૃત. શ્લો. ૧૨.

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

નિશ્ચય છે. આવી જાતની સમજણથી જ કૃષ્ણાદિક અવતારોના ચરિત્રોમાં દોષો વર્ણવીને પણ ઉપાસના રહી શકે છે.

આ ત્રણે નિષ્ઠા સર્વિકલ્પ કહેવાય છે, કારણકે એ ત્રણેમાં ભક્ત તેમજ ભગવાનનો દૈહિક અને પ્રાકૃતભાવ જ લક્ષમાં રહે છે. ભક્ત પોતાને દેહ સ્વરૂપ માને છે અને પોતાના પરમેશ્વરના દૈહિક કે અન્વય ભાવને જ ભજે છે. આથી ઉલટું નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં દૈહિક ભાવનો લોપ થતો જાય છે.

કનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો પરમાત્માને નિર્લેપ, અલક્ષ્ય, કર્તા છતાં અકર્તા જાણે છે; અને તેથી પરમેશ્વરમાં દોષાતી સર્વે શુભ અશુભ ક્રિયા ભરમ થઈ જાય છે એમ ધૂંમાને છે; પણ એનો પોતાનો દેહભાવ હજી ટળ્યો નથી.

એથી આગળ વધેલો ભક્ત નિર્ગુણ વાસુદેવને પોતે ષડ્ભૂમિઓ^૧ રહિત થઈને ભજે છે. પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્વેતદ્વીપવાસી નિરત્નમુક્તોની આ સ્થિતિ છે. એમને પણ હજી પોતાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રકટ થયું નથી; માટે એ મધ્યમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

પરંતુ, 'અણ્ણાવરણે યુક્ત એવાં જે કાટિ કાટિ બ્રહ્માણ્ડ તે જે અક્ષરને વિષે અણ્ણની પેઠે જણાય છે, એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ રૂપ અક્ષર, તે રૂપે પોતે રહ્યો થકો પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે,'^૨ તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

૧ ભૂમ-તરત, હર્ષ-સોઠ અને જન્મ-મૃત્યુ એ ષડ્ભૂમિઓ છે.

૨ વચનામૃત. લો. ૧૨.

મુક્તિનાં સાધન

આવો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષમાર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

ખીજું સાધન ભક્તિ છે. ભાક્ત એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાને સહિત રહેલ. પ્રકટ એટલે

ભક્તિ શું ? એ શબ્દ લાંબા વખતથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે. સંપ્રદાય

એમ માને છે કે પરમેશ્વરના અવતાર અથવા એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વી પર વિચરતા હોય જ. જો એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય તો એને ઓળખીને એની ભક્તિ કરવી તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમના અવતાર ન હોય તો એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતને ઓળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઈને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે. *

એ બન્નેમાંથી કોઈને પણ જોગ થઈ ન શકે એમ હોય ત્યારે ઇષ્ટ દેવની પ્રતિમામાં પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખવી તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે. એમ કરતાં કરતાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુલસીદાસ, સુરદાસની મારફત એ ભૂતિમાંથી પરમેશ્વર પ્રકટ થાય, બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતનો યોગ પણ થાય

---

* આ વાક્યને આ રીતે સુધારું હોય તો ન ચાલે ?
 ‘પરમેશ્વરના અવતાર રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વીપર વિચરતા હોય જ. એને ઓળખીને એની ગુરૂ રૂપ હરિ તરીકે ભક્તિ કરવી તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમને અભાવે ભૂત કાળમાં થઈ ગયેલા અવતારોની ભક્તિ કરવી ઘટે. પણ બ્રહ્માદિક કાલ્પનિક દેવોની ભક્તિ તો અતિશય પરાક્ષ છે.’

સહજાનંદ સ્વામી

અને એને ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને અનુભવ ત્રણે દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ એની ભક્તિ સફળ થાય.

પણ હાથી નજર આગળથી જામ ત્યારે એને ઝાળખવો નહિ અને એના ગયા પછી એનાં પગલાં જોઈ કહેવું ‘અહોહો, હમણા અહીંથી ગયો તે તો હાથી હતો,’ એવી રીતે પ્રભુના અવતારોનો કે સદ્ગુરુનો મહિમા સમજવો એ પ્રકટની ભક્તિ નથી પણ પરોક્ષ ભક્તિ છે. નારદ સનકાદિકનો આજે મહિમા ગાવો તે પરોક્ષ ભક્તિ છે. આજે જગતમાં નારદ સનકાદિક જેવા મંત્ર હોય તેને શોધી તેનો મહિમા સમજવો અને એમાં પૂર્ણ રોહ બાંધવો તે પ્રકટની ભક્તિ છે. તે જ પ્રમાણે અનુમાને કરીને માયા અને માયાનાં કાર્યથી પર, નિર્ગુણ, સમ્યક્જ્ઞાનંદરૂપ પરમતત્ત્વની પ્રતીત કરીને તે તત્ત્વની ભક્તિ કરવી તે પરોક્ષ ભક્તિ છે; પણ તે તત્ત્વનાં દષ્ટિગોચર સ્વરૂપ જે અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે. આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનું કારણ પણ સમજાશે.

મૂર્તિમાંથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને ઝાળખવા એ સહેલું નથી.

એ કુંચી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથી જ
અત્સંગ મળી શકે છે.

પ્રગટ પ્રમાદર હોય પુનિ દગ ચિન નહિ દેશાત ।

સંત ચિના ત્યોં પ્રગટ પ્રમુ, જનકો નહિ સમજાત ॥

(દલપતરામ)

મુક્તિનાં સાધન

વળી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મળ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એ અશક્ય છે. માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વ સત્સંગ*નું છે. આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો અતિશય મહિમા કહેવા છે;—એટલે સુધી કે સંપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સંગ અને સત્સંગીઓને નામે જ ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગ એ પ્રથમ છે અને સત્સંગ એ છેવટ સુધી પણ છે. મુક્ત થયા પછી પણ સત્સંગ તો કરવાનો જ. કારણકે ચડવાનું નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કદપી જ નથી. જેટલો પ્રભુનો મહિમા જાણી શકાય એટલો જાણતા જવાનો છે અને એટલા ઉંચા ચડતા જવાનું છે. જેવા સદ્ગુરુનો સંગ અહીં એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ અહીં ઉંચો ચડે; મુક્તકોટિમાં ભળ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સંગ કરે અને આગળ વધતો રહે. એ રીતે આદિથી અનંતત્વ સુધી સત્સંગનું પ્રધાનપણું છે.

સત્સંગનો લાભયુ કદી દોષદર્શી નથી થઈ શકતો; એ તો કેવળ ગુણગ્રાહક જ હોય. આ કારણથી ખીન્નના દોષ ન જોવા માટે વારંવાર સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી છે. જે દોષદર્શી થાય છે તે સત્સંગી નથી થઈ શકતો.

મોક્ષમાર્ગમાં સત્સંગનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે, કે જે કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ જડ અને

---

* સત્સંગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે: સત્ કહેતાં (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા; તથા સત્ કહેતાં (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સ્વચ્છાત્મ એ ચારનો સંગ તે સત્સંગ.

સહજનનંદ સ્વામી

ઉન્મત્તની માફક વર્તે છે અને અતિશય નવૃત્તિપરાયણ રહે છે, તેના કરતાં જે થોડી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી ખીજાઓને ચડાવે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. સ્વયં તો એટલે સુધી કહે છે કે જન્મ લેવાનું કાંઈ નિમિત્ત ન હોય, 'તોપણ અંતરમાં (અમે) એમ વિચારીએ છીએ, જે જન્મ ધર્માનું કોઈક કારણ ઉત્પન્ન કરીને પણ સંતના મધ્યમાં જન્મ ધરવો.' (વચના ગ. મ. ૪૮)

સંપ્રદાયમાં મુક્તિનું ધ્યેય કેવળ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવી એ નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એ છે. માટે આત્મનિષ્ઠા એ અન્તિમ સાધ્ય નથી, પણ એક મહત્ત્વનું

તોપણ સાધન જ છે. એ સાધણ પાર આત્મનિષ્ઠા પડ્યા વિના મોક્ષ એટલે ઉત્પત્તિ—પ્રલયના ચક્રમાંથી છૂટી શકાય નહિ, માટે ભક્તિને અંગે આત્મનિષ્ઠા અવશ્ય ગણાય છે. પણ સ્થૂળ દેહ છતાં જ આત્મદર્શન થવાની જરૂર નથી.

વળી એમની મુક્તિનું ધ્યેય સાક્ષોક્યાદિ ચતુષ્ટય નથી, પણ પરમાત્માની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ છે. માટે વૈરાગ્ય એ પણ ભક્તિને અંગે જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસી ધારણ

કરવી કે બાહ્ય ત્યાગ રાખવો એ નથી, પણ વૈરાગ્ય પ્રભુ સિવાય ખીજે સર્વમાં—સાક્ષોક્યાદિમાં પણ—પ્રીતિ રહિત થવું—ખીજા સર્વમાં અનાસક્તિ થવી એ જ વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્યં જ્ઞાનમ્વીતઃ શ્રદ્ધાજગત્સુખમ્ ।

અર્થાત્ મુક્તિ માટે સંન્યાસી થવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સંન્યાસી અને ગૃહીમાં બ્રહ્મ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ

મુક્તિનાં સાધન

એક ફેર રહે છે. તે એ કે સંન્યાસીને શુદ્ધતા જેવી સિદ્ધિ હસા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; એટલે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. પણ ગૃહસ્થને જ્યાં સુધી દેહમાં વર્તે છે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, પણ જનક રાજની માણક કેવળ જ્ઞાન જ વૃદ્ધિ પામે છે. દેહનો લય થયા પછી બનેલી ગતિ સરખી છે.

પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એની ધર્મમયાદાંતું પાલન આવી જ જાય. ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, વટલવું-વટલાવવું નહિ વગેરે શારીરિક ધર્મો તથા સત્ય, અહિંસા, દાન, દયા ઇત્યાદિક પ્રહાર્યર્થ, અહિંસા, દાન, દયા ઇત્યાદિક સુદૃઢ ધર્મો તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનો બંધ પ્રભુનો ભક્ત ન જ કરી શકે.

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી. કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી રહિત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી; અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામાં ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની મિલાવટ હોય તે જ કેવલ્ય મોક્ષનો અધિકારી છે, તે જ પરમ ભાગવત અથવા એકાંતિક ભક્ત કહેવાય છે.

પણ દેવામિનારાયણ સપ્રેદાય ચડાવનારો ધર્મ છે, એટલે સ્વસ્થમવ્યસ્થ ધર્મસ્ય ત્રાયણ મહત્તો મથાત્ । જેને એકાંતિક ભક્ત થવાની આજ્ઞા મળી નથી તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ

સહજનનંદ સ્વામી

નથી. તે જો મોક્ષને માર્ગે છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પડવાનું છે જ નહિ. જનેઝનનસિદ્ધસ્તતો યાતિ વરાગતિમ્ । જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુસાકેતો જન્મ નહિ, પણ ધ્વજરેકોટિ સુધીમાંનો કોઈ પણ જન્મ. મોક્ષને માર્ગે ચાલનારની જુડામાં જુડી ગતિ થશે તોયે તે આજ કરતાં સારી હશે, એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સહજનનંદ સ્વામીનો નીચેનો ખાસ સિદ્ધાન્ત પણ નોંધવા જેવો છે. કેટલાક લોક ધ્વજરેખા અને સંકેતને જ અને કેટલાક પૂર્વકર્મને જ મનુષ્યના સુખદુઃખનું કારણ ગણે છે. સહજનનંદ સ્વામી કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખદુઃખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મંત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સંગ—એવા આઠ હેતુઓ છે. તેમાં કોઈ વખતે એકનું પ્રધાનપણ હોય છે, તો કોઈ વખતે બીજાનું હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, આગબોટ જુડવાથી અનેકનાં મરણ થાય, ત્યાં પૂર્વકર્મનું પ્રધાનપણ માનવું એ ભૂલ છે; ત્યાં બળવાન કાળ એ જ પ્રધાન છે. ડામર જેવાના હાથે અનેક નિર્દોષ પુરુષો માર્યા ગયા ત્યાં દુષ્ટ પુરુષનો સંગ એ પ્રધાન કારણ છે; ધ્રુવ અથવા પ્રલ્હાદ જેવા બાળકને વૈરાગ્ય થવો એમાં સત્પુરુષોનો સંગ એ બળવાન છે. ગાંધીજી જેવાના ઉપદેશથી અનેક જનોના મનમાં સાત્ત્વિક ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ સત્પુરુષનું બળ દર્શાવે છે; બીજારીને એકાએક રાજ્ય મળવું, એ પૂર્વકર્મનું બળ સૂચવે છે. આગબોટ જુડ્યા છતાં એકાદ માણસ બચી ગયો ત્યાં પણ પૂર્વકર્મનું અતિ-સત્ત્વ બળ દેખાય છે. દારૂ પીધું બસન પડવું એમાં ક્રિયા

મુક્તિનાં સાધન

કે સંમનું બળવાનપણું છે. મારવાડ જેવામાં પાણીની હાડમારી વેડવી પડે ત્યાં દેશ એ જ પ્રધાન છે.

આ રીતે જ્યાં જેનું બળ હોય ત્યાં તે સમજવું જોઈએ; પણ એક જ વસ્તુને સર્વત્ર લાગુ ન કરી શકાય. પણ આ સર્વથી પર ઇશ્વરેચ્છા પણ એક હેતુ છે. આ સર્વ હેતુઓમાં ઇશ્વર એ સાક્ષીરૂપે તો છે જ, પણ કવચિત્ પોતાની ઇચ્છાથી સીધી રીતે હેતુ થાય; કારણકે એ કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. આ રીતે પાંચ વર્ષના બ્રુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી એમાં ઇશ્વરેચ્છા જ કારણ છે.

આ દુકામાં સહજનન્દ-દર્શન છે. એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં કેટલું રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે. સ્વામિનારાયણીય જનો રોજ સાયંપ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે તે ત્રીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ધનસ્થામ;
  - (૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત ભક્તિ તવ એકાંતિક, સુખધામ.
  - (૩) મોહિ મેં તવ ભક્તપતો, તામેં કોઈ પ્રકાર;
દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર.
  - (૪) તુમારો અરૂ તવ ભક્તકો દ્રોહ કયુ નહિ હોય;
  - (૫) એકાન્તક તવ દાસકો દીજે સમાગમ મોય.
  - (૬) નાથ, નિરંતર દર્શ (૭) તવ દાસનકો દાસ;
- એહિ માગું કરી વિનય હરિ, સદા રાખિહુ પાસ.
હે કૃપાલુ, હે ભક્તપ્રતિ, ભક્તવ સત્ર સુનો બાત,
દયાસિંધુ સ્તવન કરી, માગું પ્રવર સાત.

સહજનનું સ્વામી

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિસિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે યુસ્ત સ્વામિનારાયણીય જનોમાં નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે.

(૧) ઉઠીને તુર્ત જ પથારીમાં બેઠા થઈ જઈ સ્વામિનારાયણનું નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન એટલે અંગચિંતન કરવું.

(૨) જેમ જને તેમ વહેલા ઉઠી, વ્યાવહારિક કમોતો આરંભ કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિક નિત્યકર્મ આટોપી લેવાં; અને પૂજાદિ કર્યા પહેલાં ખાવું-પીવું નહિ.

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમાં કેટલાક દિવસમાં બે વાર, અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીનું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉધવું નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઈક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરુષોએ પરસ્પર સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યા વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ.

(૭) દારૂપાન, માંસભક્ષણ, બિચાર, ચોરી અને વટલવું-વટલાવવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિર્વેદી ભક્તે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીને જ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા મામુમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સામગ્રીના દરવી અને સજન ગાવાં.

મુક્તિનાં સાધન

(૧૦) રાત્રે સૂતાં ખેલતાં સ્વામિનારાયણનાં સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનાં પદ ગાવાં.

(૧૧) આચાર્ય, સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ' જય સ્વામિનારાયણ ' કહી પ્રણામ કરવા તથા મૃદુસ્થાએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવા.

(૧૨) પરમામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મોટાને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ ઉભા થઈ બેઠવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી, પર-બ્રહ્મ માની, તેને જ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેતાનું પણ ધ્યાન ન કરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે, અને અંતકાળે પ્રભુ અને તેના સતો દર્શન દહને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના મુખદુઃખનો હેતુ હંધરેચ્છા જ છે પણ કાળ કે કર્મ નથી. એટલે મુખદુઃખ આવે તે સત્સંગીના કૃત્યાણુ માટે જ હંધર પ્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ જ બલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ધણું આવવાનું હતું તેમાંથી થોડેથી મટયું એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને ' શાંતિનું દુઃખ કાટે જાય. '

સત્સંગનાં ૬ સ્વામી

(૧૭) કોઈ પણ સંજોગમાં ભુલા, દેવ, દેવી કે મંત્ર માનવા નહિ, બૂતાદિકનો વ્હેમ છાગે તો નારાયણકૃપા અથવા હનુમાનસ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિષે પરમેશ્વર-પણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીની પક્ષ રાખવામાં પાછા ન પડવું.

પાછલો ઈતિહાસ

હવે સહજનનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ ટુંકમાં કરું.

સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના સર્વે શિષ્યોને બે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે મુક્યા એમ જણાવ્યું છે; પણ એમાં એક અપવાદ હતો. માત્ર સહજનનંદ સ્વામીથી સક્રિયમાં કોરે એવા એક સાધુ સ્વામી ગોપાળાનંદ હતા. એ સાધુ મહુ જૂના ન હતા, પણ એમની મુદ્ધિ, વિકાસ, ચોમસિદ્ધિ, શતાન્ત અને વ્યવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા—એ સર્વેને લાઇને એ એવા સાધુ થતા તેના જ સર્વના અમરણી થતા. સહજનનંદ સ્વામીએ પોતાના હેઠોત્તમ સખચે ગોપાળાનંદ સ્વામીને બેઉ આચાર્યોના સમયસર તરીકે નીમ્યા, અને મુકેતાનંદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ અસંખ્યાનીએને એમની આગેવાન રહેવા

સહજનનંદ સ્વામી

ફરમાવ્યું. ઉચ્ચ સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતા સર્વે સત્સંગીઓ—
ગૃહી તેમજ ત્યાગીઓ—એમનાં સમાગમ કરવા ઇચ્છતા. પણ
એમનો સ્વભાવ કાંઈક આકરો હશે એમ લાગે છે. સત્સંગની
મર્યાદાનો અણુ માત્ર પણ ભંગ એમનાથી સહન થઈ શકતો
નહિ. અમદાવાદના કેટલાક અગ્રણીઓથી એ સ્વભાવની
બરદાસ્ત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી બેઉ દેશના
મધ્યસ્થ તરીકે રહેવાનું બન્યું નહિ અને વડતાલ દેશમાં જ
પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળવું પડ્યું. સંવત ૧૯૦૮માં એ
અક્ષરનિવાસી થયા.

એવા જ બીજા સાધુ તે સ્વામી ગુણાતીતાનંદ હતા.
એમને જીનામદ અને એની આજીવનનાં ગામોની સંભાળ
સોંપવામાં આવી હતી. એ સાધુ પણ જ્ઞાની અને ઉત્તમ વક્તા
હતા. જ્ઞાનનું અંત તો એમનું જ ગણાતું. હજીયે એમના
શિષ્યોની પરંપરામાં ધણાક છે અને કેટલાક જીદા પડેલા,
પણ એમની પરંપરામાં પોતાને મણવામાં અભિમાન માને છે.
જ્ઞાનોંચની અધિકતા એ એમનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે.

પહેલા બે આચાર્યો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરજી
અનુક્રમે સહજનનંદ સ્વામીના મોટા અને નાના ભાઈના પુત્રો
હતા. બંને આચાર્યોનું જ્ઞાન-વિદ્યા ઉત્તમ હતું. વચ્ચામૃતમાં
અયોધ્યાપ્રસાદજીએ રવિ મિનારાયજીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે
‘આ સંસારને વિશે એવો પ્રશ્ન હોય કે આટલો પહેર તો
સંસારની વિદ્યમણમાં રહો હોય, અને મને તેનું મોક્ષ

પાછલો ઇતિહાસ

અયોગ્ય કર્મ પણ થઈ જતું હોય, અને એક ધડી કે બે ધડી ભગવાનનું ભજન કરતો હોય, ત્યારે તે ભજને કરીને તેણે દિવસ બધામાં પાપ કર્યું હોય તે બળે કે ન બળે ?' એના ઉત્તરમાં સૂક્ષ્મજ્ઞ સ્વામીએ કહ્યું કે, 'ભજન કરવા બેસે તે સમે, ભજનના કરનારાનાં ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને જીવ એ સર્વ એકાગ્ર થઈને જો ભજનમાં જોડાય, તો એવી રીતે એક ધડી કે અરધી ધડી પણ જો ભગવાનના ભજનમાં જોડાય તો સમગ્ર પાપ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.' *

આ ઉત્તર તે અયોધ્યાપ્રસાદજીને જીવનમંત્ર થયો. એ ધ્યાનરત થાય ત્યારે કોઈ પણ વિદ્યેષ એમને નડી શકતો નહિ. એક વાર એ શાલ ઓઢીને ધ્યાન ધરતા બેઠા હતા. શાલમાં વીંછી ભરાઈ રહ્યો હશે તેણે એમના વાંસામાં ડાખ માર્યા, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અરધી કે પોણા કલાક સુધી જરાયે સજવળ્યા વિના બેસી જ રહ્યા. ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી શાલ ઢાઢી નાખી એક સેવકને એ ખંખેરી નાખવા કહ્યું. ખંખેરતાં વીંછી સાંપડ્યો અને વાંસો ડાખથી સૂજી ગયેલો માલમ પડ્યો. આવી જાતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજીને વળી ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો, અને પોતે કીર્તનો રચી ભજન કરતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી

સાહિત્યકર્તા રજામી

પછી અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્ય થયા. એ બેઉ આચાર્યે બહુ ભોળા હોવાથી કેટલાક એમનો અયોગ્ય લાભ લેતા હતા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દત્તક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદજી તે હાલ અમદાવાદની ગાદીના આચાર્ય છે. એ આચાર્ય બહુ નાની ઉંમરે ગાદી ઉપર આવ્યા, અને એમની સમીર અવરજામાં જવાબદાર ટ્રસ્ટીઓને હાથે એમના સિદ્ધાંત વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ. એ આચાર્ય બુદ્ધિશાળી છે અને કાંઈક પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતનું સંસ્કારો એમના ઉપર પડ્યા છે. હવે એમણે પોતાનો કારભાર સંભાળી લીધો છે.

હાલમાંનારાયણ દેવની ગાદીના પહેલા તથા આચાર્યો રઘુવીરજી, હામવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. એ ગાદીના આચાર્યો વિશેષ સાહિત્યપ્રેમી નીવડ્યા. આમળ લખાઈ ગયેલા ગ્રંથોની ટીકાઓ કરાવવામાં અને નવીન ગ્રંથો રચાવવામાં એ આચાર્યોએ બહુ ભાગ લીધો છે. એ દરેક આચાર્યની કાચ્છીદીમાં સંસ્કૃત કે ગુજરાતી નવીન પુસ્તકો લખાયાં. રઘુવીર-આચાર્યના વખતમાં બ્રહ્મચારી અચિત્તાનંદ એ ઉત્તમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિ થયા. રઘુવીરજીના ભત્રિજા અને વિહારીલાલજી ના જન્મસંબંધથી હાલ કૃષ્ણપ્રસાદ એ પણ એક ઉત્તમ પદ્ધિત હતા. વિહારીલાલજીએ કવિ દલપતરામને વડતાલમાં જ બોલાવીને રાખ્યા હતા, અને એમણે બ્રહ્મચારી જગદીશના નામે એક શિષ્ય પણ તેમને કર્યા હતા. એ બ્રહ્મચારીને

નાની વચમાં કાળ થયો, નહિ તો એમની સહિતમાં સત્સંગે વિશેષ શ્રદ્ધા રાખી હતી.*

રુધીરજી ક્રાન્તિપ્રિય હોય એમણે મદિરામાં કારભાર કુસળ દેહાર્થિઓને સંખ્યા હતો, અને પોતે કેવળ સાક્ષાત્તરી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ જ લક્ષ આપતા હતા. એ દેહાર્થિઓ એટલા હીર્ષામુખી નીવડ્યા કે ત્યાર પછીના ત્રણ આઘાતોએ આજીવનના વચ્ચે પર્વત એમની જ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી પહેલા ત્રણ આઘાતો બહુ ડાહ્યા, વિનયી અને ભક્તિશીલ હોવાથી સત્સંગીઓમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

પણ વિહારીલાલજીના અક્ષરનિવાસ પછી સત્સંગ સુધ્ધી પ્રવર્તત થયો છે તે હજી સુકાયો નથી. એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને કતક લેવામાં આવ્યા. સ્વાર્થી મનુષ્યોએ એમને નાનપણમાં જ અવળે માર્ગે ચડાવ્યા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્યપદને મારે અચોખ્ખા થયાં. છેવટે સં. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્ય પદ છોડી દીધું, અને

---

* હિંદુ ધર્મમાં એક નિર્ણયતા મૂલ્યથી ચાલી જ આવી છે; તે એ ખીલને નામે જાણી શકવાની. બધાંએ પુરાણો વ્યાસને નામે ચડે છે; 'યોગવાસિકા' ની જવાબદારી વાક્યમીદિ ઉપર નખાઈ છે. તેમ આ સંપ્રદાયમાં પણ કોઈક અન્ય લખી ખીલ કોણને નામે ચડાવી દેવાથી થતા સત્યના ભંગની ધાસ્તી જ નથી રાખી. આણં આજ સુધી ચાલુ આવે છે એ બહુ ખેદકારક છે. પણ દુધમાં ઠિંચિત સર્પની કાળ પડે તેનું બેટું પરિણામ આવે તેટલું અસત્યના મિશ્રણથી સર્વ સંપ્રદાયોનું પરિણામ થવા વિના રહેતું નથી. હિંદુ ધર્મના અનેક સંપ્રદાયોની કાળે કરીને અવનતિ આવાં કારણોને જ આધારી છે.

સહજનનંદ કવચી

એમની જગાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પસંદગી કરવામાં આવી.

કમનસીબે આચાર્ય અને કોઠારી શ્રીવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો અને બન્ને પક્ષ કચેરીએ ચડ્યા. શોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ઝગડા એ બે વસ્તુઓ જ એકબીજાથી એટલી વિરોધ છે કે બેમાંથી એકે પક્ષને એ શોભા પમાડી શકે નહિ. કચેરીન ઝગડાને સહજનનંદ સ્વામીની પ્રજ્ઞાલિકામાં ક્યાંઈ સ્થાન મળ શકતું નથી. સહજનનંદ સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને આચાર્યના બંગ ક્યાં વિના કચેરીના દારમાં બેમાંથી એકે પક્ષ પેસી શકે નહિ એ વસ્તુનું બન્ને પક્ષને વિસ્મરણ થયું છે. પરિણામમાં આખ સત્સંગ પર અધિકારનો ભાસ થાય છે. સર્વત્ર નિરુત્સાહ વર્તે છે

અમદાવાદની માદી પણ એ ઝગડાઓથી મુક્ત નથી આજે ત્યાં પણ પોતાના અખૂટ ધનભંડારને કચેરીમાં અપાવવ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. કેણુ કહેશે કે સુવર્ણને કીડા ખાત નથી ? જ્યાં સુધી અદાલતો ખુલ્લી છે ત્યાં સુધી લોખંડન તીજેરીઓ પણ ધનને સાચવી શકે એમ નથી.

આ સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયનું દુંકું વૃત્તાંત છે. મારી અબ્યુઝાંત માટે હું સપ્રદાયનો અત્યંત ઝણી છું. એ ઝણ આ સેવાથી કાંઈ શીટા એવી પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

નાંધ

પા. ૧૩ પૌરાણિક કથાઓ—પાછલી કથાને મદા સિવાય બીજો કોઈ આધાર હોય એમ જણાતું નથી. એમ લાગે છે કે ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં જે ભક્તિ યુક્ત ગાન માર્ગ શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવના સંવાદ રૂપે ઉપદેશાયેલો છે, તે માર્ગ સંપ્રદાયના આદિપ્રવર્તકને સંપૂર્ણપણે માન્ય હશે. અને પા. ૧ ની નીચેની ટીપમાં જે ૫૧મા પત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં ‘ઉદ્ધવાદિક શુરુ પરમ્પરા’ એવા શબ્દો વપરાયા છે, તે ઉપરથી ઉદ્ધવને આદિ શુરુ સ્વીકારેલા જણાય છે. પણ જે ત્યારે દક્ષિણી સાધુ રામદાસ હનુમાનનો અવતાર મનાય છે તેમ સ્વામી રામાનંદ આગળ જતાં ઉદ્ધવનો અવતાર મનાયા; અને એની અલંકારરૂપે થયેલી કલ્પનામાં જ્યારે વાસ્તવિકતાની મદા બેઠી ત્યારે ઉદ્ધવના અને સહજનંદ સ્વામીના પોતાનાયે પુનર્જન્મનું નિમિત્ત કારણ

સહજનનંદ સ્વામી

જાણવાની સમાજની જિજ્ઞાસામાંથી આવી કલ્પનાઓ ઉપ
આવી કલ્પનાનું એક વાર બીજ વવાય છે તે કેટલે રૂ
મૂળ નાખે છે અને હિંચું વધે છે, તેનો પાર નથી હો
સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયની એક પણ પ્રાસદ્ય વ્યક્તિ ?
કોઈનો અવતાર નથી મનાઈ એમ ભાગ્યે જ બન્યું છે !
કલ્પનાઓ જેને પ્રથમ સ્ફુરી હશે એની એમાં પ્રામા
શ્રદ્ધાએ હશે, પણ તેથી એનું કાલ્પનિક રૂપ ઓછું
નથી. મને પોતાને તો લાગે છે કે એવો પૌરાણિક કથાએ
આધાર હોય તો જ સહજનનંદ સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિ અ
રહે અથવા વધે એ સ્થિતિ ઇષ્ટ નથી. જો એમનું સીધું જીવ
ચરિત એમને લોકોત્તર ન દાખવી શકે તો આવી કથાએ
આધારે એમને અલૌકિક દેખાડવાની ઇચ્છા નથી.

પા. ૧૬—૧૭ પત્ર પર એ—(પ્રચલિત હકીકત કં
જ્યાં ફરક છે તે ભાગ એટા અક્ષરે ઢાળ્યો છે.)

સ્વરિત શ્રી વટપતન મહાસુભસ્થાને કૃત નિવાસ સ
ગુણ ગુણાલંકૃત સદસદ્ વિચાર નિપુણ નરમતિ શ્રદ્ધાદ મે
સંપત્તિ સમાયુક્ત સુહૃદ બુદ્ધિમાન એવં અનેક સુભોપભોષાં
શાસ્ત્રી શોભારામ તથા રાજકાર્ય સમર્થ અષ્ટાદશ વ્યવહ
નિપુણ ચિમનરાવ જનાર્દન એનાતશ્રી ગઢડેથી લિખાવિ
સ્વામિશ્રી સહજનનંદજીના જયસ્વામિનારાયણ વાંચ્યજો. બિજું તમ
પત્ર પરમહંસ ભેદું આપ્યું તે પોતુ. વાંચી સમાચાર જાણ
અને તમે એમ લખ્યું જે તમારા સત્સંગને વિષે અમારે પુ
ગાંઠ પડી છે, પણ તમારા દક્ષિણી લોકમાં અમારી ચાંતિનું કો

તથા અમારા સંપ્રદાયની કોરનું પુછવાનો બહુ આગ્રહ સંભરાય છે. બિજાને સંશય છે તે સારું. તેના સંશય નિવૃત્તિને અર્થે તમને અમે અમારા જન્મપ્રભૃત્તિ સંપ્રદાયની પરંપરા લખી જણાવીએ છે. તે અમારી જન્મભૂમિ અયોધ્યાથી ઉત્તર દિશામાં સરવાર દેશ છે તે દેશમાં મનોરમા નદી છે. તે નદીને વિષે મખૌટા નામે તીર્થ છે તે તીર્થથી ઉત્તર દિશામાં એક મજલન છેટે છપીયા નામે ગામ છે તે ગામ અમારા મામાના ગરાસનેા છે તે ગામને વિષે સરવરીયા બ્રાહ્મણ હરિપ્રસાદ પાંડે એવે નામે છે તે બ્રાહ્મણ સામવેદી છે અને સાવર્ણુ ગોત્રી છે અને કૌથુમી શાખા છે અને બાર્ગવ વૈતહવ્ય સાવેતસ એ નામે તેના ત્રણ પ્રવર છે તે હરિપ્રસાદ બ્રાહ્મણના અમે પુત્ર છીએ અને તે અમારા પિતાના પિતાને સિરનેત રાજ્યે ઇટારગામ આપ્યું તું તે માટે ઇટારના પાંડે એવી અમારી અટક છે તે અમે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને પાંચદિવસ પછે ધર થકિ તીર્થ કર્યા સારૂ ચાલિ નીકળ્યા છે પછે મુક્તનાથ ગયા તથા ગંગા સાગર તથા જગનાથ પુરી તથા સેતુબંધ રામેશ્વર ઇત્યાદિક જે તીર્થ ત્યાંહા ફરતા ફરતા દ્રાવિડ દેશમાં તોતાદ્રિને વિષે જીયર સ્વામિ ત્રિદંડિ સન્યાસી મલ્યા તેના શિષ્ય થઇને ચક્રાંકિત થયા અને ત્યાંથી ફરતા ફરતા પંચતીર્થી કરીને ગિરનાર આવ્યા તથા શ્રી રામાનંદ સ્વામી અમને મળ્યા અને શ્રી રામાનંદ સ્વામી થકિ અમે અમારા સ્વસ્વરૂપ જ્ઞાનને પામ્યા અને તે શ્રી રામાનંદ સ્વામિયે અમને શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસનાનો વિધિ દેખાડ્યો ને પરમહંસની દિક્ષા દિધિ અને

સહજનંદ સ્વામી

પુર્વે જે પરમહંસ થયા છે તેમણે સર્વે શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસના કરી છે અને તેથી શ્રી નરનારાયણ ધર્મ વિષે રક્ષા છે અને જે પરમહંસ શ્રી નરનારાયણ દેવની ઉપાસના અને ધર્મ તેથી બાહ્ય વરતે છે તે બ્રષ્ટ છે અને તે અમારા ગુરુ જે શ્રી રામાનંદ સ્વામિ તે મયાપુરીને વિષે અંજન નામે બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદી કાશ્યપ ગોત્રના આશ્વલાયન શાખાવાળા તેના પુત્ર હતા તે તીર્થને વિષે ફરતા ફરતા ગિરનારમાં આવ્યા ત્યાંહાં શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ અમારા ગુરુને મળ્યા તે પછે અમારા ગુરુ શ્રી આત્માનંદ સ્વામિના શિષ્ય થઈને પરમહંસની દિક્ષાને પામ્યા અને ભક્તિયે સહિત નરનારાયણ દેવની ઉપાસના કરી અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ તે નવાનગરને સમીપે રૂપારેલ નદીને કાંઠે ધુઆવ ગામ છે તે ગામને વિષે બ્રાહ્મણ ચાતુર્વેદિ મોં જગજીવન ભટ્ટ નામે યજુર્વેદી જાતુકર્ણ્ય ગોત્રના માધ્યંદિની શાખાવાળા થયા તેના પુત્ર હતા તે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમને વિષે રહીને પછે વૈરાગ્યે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમને ત્યાગ કરીને દ્વારિકાપુરિમાં માધવાનંદ સરસ્વતિના શિષ્ય થયા ને દંડ કમંડળનું ધારણ કર્યું ને પુર્ણાનંદ એવું નામ ધાર્યું તે પછે પોતે ફરતા ફરતા સમુદ્રને કાંઠે ગોપનાથ મહાદેવના સ્થાનકને વિષે શ્રી ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારી થકી ઉપનિષદનું શ્રવણ કર્યું પછે તે શ્રવણે કરીને બ્રહ્મવિદ્યાને પામીને સમાધિનિષ્ઠ થયા અને તે પછે તે શ્રી ગોપાળાનંદ બ્રહ્મચારિ જે પોતાના ગુરુ તેની આજ્ઞાએ કરીને પરમરહંસ દિક્ષાને પામ્યા ને દંડ કમંડળનો ત્યાગ કર્યો અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામિ એવા નામને પામ્યા અને

તે પછે તે જે ગોપાળાનંદ સ્વામિ તેણે પોતાની જે ઉદ્ધવાદિક ગુરૂ પરંપરા તેનું જે રહસ્ય તે આત્માનંદ સ્વામીને સમગ્રપણે કહ્યું તત્ર શ્લોકઃ । શ્રી મહામુનિસ્વાચ ॥ શ્રુણુ મદ્રં મહા-
બુદ્ધે રહસ્યં વચ્ચિ તે મમ । કિમપિ વાચ્યં નાસ્ત્યેવ તિનિગ્ધ-
શિષ્યાય સદ્ગુરોઃ ॥ ૧ ॥ આદાવુદ્ધવમાહનૈજમમલંજ્ઞાનં તદાત્માતત
આત્માનંદમુવાચ તેન વપુષા ગવિંદમુચ્ચયઃ । આનંદારવ્ય મુનિં
જગદ ચ તતો ગોપાલ યોગીશ્વરં હ્યાત્માનંદમુવાચ મદુર મથો તં
વાસુદેવં મજે ।

ધ્યાદિ ગુરૂ પરંપરાની રીત સંપ્રદાયની રીત્ય ચરિત્રામૃત
(?) ને વિશે લખી છે. એવિ રિત્યે શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામી
જે તે પોતાના સંપ્રદાયનું રહસ્ય શ્રી આત્માનંદ સ્વામીને કહેતા
હવા અને શ્રી આત્માનંદ સ્વામીને પોતાના ગુરૂ જે ગોપાળાનંદ
તે થકી આ ઉદ્ધવ આદીક ગુરૂ સંપ્રદાયના રહસ્યને
પામીને અમારા ગુરૂ જે રામાનંદ સ્વામી તેને કહ્યું અને શ્રી
રામાનંદ સ્વામીએ અમને કહ્યું માટે આ રિત્યે અમારો ઉદ્ધવ
સંપ્રદાય છે અને જે રીત્યે ઉદ્ધવ દેહના વેષને રાખે છે તથા
બ્રહ્મચર્યાદીક ધર્મને પાળે છે તેવી જ રીત્યે અમે તથા અમારા
સાધુ તે વરતીયે છીયે અમારા મોટા આચાર્ય જે ઉદ્ધવ તે ભક્તી
દીક્ષાવાળા પરમહંસ છે. તે માટે અમે પણ ભક્તી દીક્ષાવાળા
પરમહંસ છીએ અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય વૈશ્ય એ ત્રણ વણુને
વિશે ભિક્ષા લખએ છીએ કેમ જે પ્રથમ તો સર્વે બ્રાહ્મણ હતા
તે કર્મે કરિને ક્ષત્રિયાદિ વર્ણપણાને પામ્યાછે x x x x x
x અને અમે જ ગૃહસ્થને યાનનો ઉપદેશ કરિયે છધએ તેને પંચ

સહજનનંદ સ્વામી

પદાર્થના ત્યાગના નિયમ લેવરાત્રીયે છઠ્ઠયે (મ) મધ માંસ પરસ્વ ચોરી વટલવું એ પાંચનો ત્યાગ રખાવિને અને અહિંસા ધર્મને વિષે રખાવિયે છઠ્ઠયે x x x x' x x x એવી રીતે સર્વ શાસ્ત્રમાં મઘાદિકનો નિષેધ કહ્યો છે ખીજું પરમહંસનિ સંહિતા૩૫ એવું જે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ તથા શાંતિ પર્વને જે મોક્ષધર્મ તથા ભગવદ્ગીતા એ ત્રણ ગ્રંથ અમારા ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને વિષે ઇષ્ટ છે અને એ ત્રણ ગ્રંથમાં જેમ કહ્યું છે તેમ અમે તથા અમારા સાધુ તે વર્તિયે છઠ્ઠમે. ખિજું આવી રિત્યે આપણો શુદ્ધ સંપ્રદાય છે તે વાતમાં આપણુ કેઈ રિત્યે જો ન્યાયે કરિને પુછશે તો ખોટા નાહ પડિયે અને અન્યાયની તો વાત નહિ માટે તમને કેમ શાસ્ત્ર તથા પુરાણિ પુછે તો આવી રીત્યે સ્પષ્ટ વાર્તા કરજો તથા આ કામળ વાંચી સંભળાવજો ખીજું કાશીના શાસ્ત્રિને તથા જોસિ ઝુમખરામને અમારા જ્ઞ શ્રી સ્વામિનારાયણ કેજો અને આ કામલ વંચાવજો સુમેષુ કિ બહુના સંવત ૧૮૭૮ના પૌષ વદી દ્વિતીયા બુધવારે શ્રી નરનારાયણ

પા. ૨૫ કામળવૃત્તિ—એમ શંકા ઉઠવાનો સંભવ છે કે આ વાત ખરી નહિ હોય; કારણકે સહજનનાં સ્વામીના પાછલા જીવનમાં એમનામાં ભાજીયે ન તોડવા જેટલું અહિંસા જણાતી નથી. પણ એમ માનવાનું કારણ નથી. એક એક વૃત્તિનો વિકાસ જે સમયે થતો હોય છે ત્યાં એનો અસ્વાભાવિક અતિરેક થવાનો હમેશાં સંભવ રહે છે એમો સંપૂર્ણ વિકાસ થયા પછી બ્યારે ખીજી વૃત્તિનો વિકાસ થવા માંડે છે ત્યારે પહેલી વૃત્તિ અસ્વાભાવિક સીમા પરથ

ઉતરી એની પ્રકૃતિને માટે જે સ્વાભાવિક મર્યાદા હોય ત્યાં આવીને સ્થિર થાય છે. એમ ન થાય તો ખીજી વૃત્તિને દ્વિતીય અટકી જાય એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક વૃત્તિના શરીર ઉપર એક જાતની તાણુ હમેશાં પડતી હોવાથી એ તાણુ એટલી ને એટલી તંગ રહે તો પ્રાણુને અસહ્ય પણ થઈ પડે. આ જ રીતે નામદેવ તેની સમદૃષ્ટિના વિકાસના કાળમાં કુતરાને રોટલો લઈ જતાં જોઈ એની પાછળ ધી લઈને દોડ્યા હતા. છુકારામ અહિંસાવૃત્તિના વિકાસ સમયે પંખી-ઓને પોતાના આવવાથી ઉડી જતાં જોઈ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર થઈ બેઠા હતા, અને એક જીવડું શરીર પર બેસી લોહી ચુસવા લાગતાં એ ધરાય ત્યાં સુધી એને લોહી પીવા દેવાની વૃત્તિ રાખી બેઠા હતા. આવાં વર્તન જીવનપર્યંત એમને હાથે થશે જ એમ કહેવાય નહિ. એક એક શુભ વૃત્તિઓને વિકાસ થઈ ગયા પછી જ્યારે એ એની સ્વાભાવિક મર્યાદા પર આવે ત્યારે દેશકાળને અનુસરતી વિવેકદૃષ્ટિને અનુકૂળ રહે; જોકે ત્યારે પણ તત્કાલીન લોકોની તે તે વૃત્તિની મર્યાદા કરતાં અનેકગણી અધિક જ રહે. ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોની એ મર્યાદા તેમની પ્રકૃતિમાં રહેલી પ્રાણુશક્તિને અવલંબીને અને એકાદ વૃત્તિની વિશેષતાને લીધે જુદી જુદી હોય.

પા. ૨૮ નીલકંઠનો સ્વામી રામાનંદજીનું પત્ર—મૂળ કાગળ નીચે મુજબ છે:

સ્વસ્તિ શ્રી જુજનગર મહાશુભસ્થાને ખીરાજમાન સ્વામ શ્રી રામાનંદજી રૂપી સુરજ ઉદય ભયા હે. વાઙ્મી સેવામે ગા

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

લોનસે સેવક બ્રહ્મચારી નીલકંઠ સરગુદાસજી કે દંડવત પ્રણામ વાંચોગે. વિશેષ લિખવા કારણ યોં હે કે હમ ધર્મરે-
અહાસે ચારોં ધામ કરકે અરુ દેશમેં આયા હે. ત્યાંહા તુમહારા નામ સુના કે પશ્ચિમદેશમેં જીવન્મુક્ત પ્રગટ હે. શીર બનમેં ગોપાલ જોગી પાસ રહકે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ ક્રિયો હે. ઉસ બખતમેં યહ જોગીને કહાયા કે ગિરનારકી છાંયમેં સિદ્ધ મિલેગે. ફિર વાયુ બક્ષ્યા કરકે બહુ દિન રહે હે, પરંતુ પ્રગટ કૃષ્ણકે દરશન ન હુવે. અબી શુદ્ધ ભૂમિ જાનકે યહાં રહે હે, તો આપ યહાં બીરાજકે હમકું પ્રગટ કૃષ્ણ મીલાઓ. હમ સુના હે કે ધારણામેં દરશન કરવાતે હો. તેસા સ્વામી મુક્તાનંદજી સે સુનકર યહ સાધુકે નિષ્કપટ જાનકે હમ હરે હે. સ્વામીજી ઓર ભટ્ટજી કહે કે હમ યહાં બોલાવેગે વાસ્તે યહાં રહે હે. ભટ્ટજી અમારામજીકે પઠાયે હે તો દોનુ પત્ર પઢ કર હમારે પર કીરપા કરેગે. જોસે ચકોર ચંદકું ચહત હે, તેસે હમ તુમહારે દરશનકું ચહતે હે. તો તુરત દરશન દેહો; નહીં તો તુમહારી સેવામેં આવેગે. સંવત ૧૮૫૬ ક્રાસ્તુન વદી ૫ લીખ્યો હે. તુરત બાંચકે કરુના દષ્ટિ કરોગે. નહિ તો નહિ રહેવે. સ્વામી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી રામાનંદજીકું પહોંચે.

પા. ૨૯ રામાનંદ સ્વામીના ઉદ્દગાર—રામાનંદ સ્વામીએ જે અભિપ્રાયથી વાટ જોનાર આવ્યાનું કહ્યું, તે જ અભિપ્રાયથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી સમજ્યા કે કેમ એ સમજવું કઠણ છે. પણ જેમ પૂર્ણ સદ્ગુરુ દુર્લભ છે, તેમજ

મેક્ષને માટે આટલો પુરુષાર્થ કરનાર, વ્યાકુળતા રાખનાર અને આગળથી સાધનોની તૈયારી કરીને આવેલા શિષ્ય પણ દુર્લભ છે. અને એવા સાધક દેખાતાં આવી ઘટિ ગુરુને ઉઠે તો એમાં નવાઈ નથી. નચિકેતા જેવો શિષ્ય પ્રાપ્ત કરી થમને પણ આવો જ સંતોષ થયો હતો.

શ્રવણયાડપિ बहुभिर्यो न लभ्यः श्रुण्वन्तोऽपे बहवो यं न विद्युः ।
 भाक्षर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽक्षर्यो ज्ञाता कुशलाऽनुशिष्टः ॥

*

*

*

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।
 યાં ત્વમાપઃ સત્ય ધૃતિ ર્વંતાડસિત્વાદહ્નો ભૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ટા ॥*
 (કઠોપનિષત્ ૧, ૨. ૭. ૯)

અને જ્ઞાનેશ્વરે પણ શ્રીકૃષ્ણને મુખે સચ્ચિદ્ધ્ય પ્રાપ્ત થવાથી ગુરુને કેટલો આનંદ થાય છે તે વિષે જે આવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે.

* સાંભળવાને માટે પણ જે (અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિષય) બહુને મળતો નથી, સાંભળતાં છતાંયે ધણા જેને નહીં રાકતા નથી, એનો કુશળ કહેનારો મળવો એ આશ્ચર્ય (વિરલ) છે; અને એના કથનને સમજનારાયે આશ્ચર્ય છે તથા એવા કુશળ ગુરુથી ઉપદેશાયેલા જ્ઞાતાં પણ આશ્ચર્ય છે. * * * હે પ્રિયતમ, સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી ખીલએ બતાવેલી આ બુદ્ધિ તર્કથી પ્રાપ્ત થતી નથી. એ બુદ્ધિ ને તે પ્રાપ્ત કરી છે, તું ખરેખર સત્યને ધારણ કરવાવાળો છે; હે નચિકેતા, તારા જેવો પૂછવાવાળો નહિ મળે.

સહજનનંદ સ્વામી

પા. ૫૦ કડક નિયમન—આ વાર્તા બે વસ્તુ બતાવે છે: (૧) સહજનનંદ સ્વામીને પોતાના શિષ્યોને ચડાવવા માટે મહેનતની પરાકાષ્ઠા કરવાનો સ્વભાવ. સહજનનંદ સ્વામીનાં ‘પ્રકરણો’ એવાં ન હતાં કે જેમાં કેવળ શિષ્યોને જ કષ્ટ સહન કરવાનું હોય, જેટલું શિષ્યને હોય તેથી પોતાને કાંઈ વિશેષ જ હોય. (૨) વળી પોતાના શિષ્યમાં કોઈ વાતની કસર ન રહેવા દેવી એ ઇચ્છા પોતાને સ્વભાવભૂત છે એમ એમણે કહ્યું છે. એ ઇચ્છાએ શરૂઆતમાં શિષ્યોને તીવ્ર સિસ્તમાંથી પસાર કરવા એમને પ્રેર્યા. પણ આગળ ઉપર અનુભવ પરથી જોયું હોવું જોઈએ કે બીજાની ઉન્નતિ કરવાનો આપણો આગ્રહ અને ઉતાવળ કામમાં આવે છે જ એમ નથી. પોતાના જ અંતરમાંથી આત્મોન્નતિ માટે ઉઠેલી વ્યાકુળતા આકાશ પાતાળ એક કરવા જેટલો પુરુષાર્થ કરાવે; એ વ્યાકુળતા સહજનનંદ સ્વામીની કસણી કરતાં હજારગણી વધારે કસોટીને આનંદથી સ્વીકારી લે; પણ વ્યાકુળતાની એવી તીવ્રતા વના ગુરુઆજ્ઞાથી સ્વીકારાયેલો અંકુશ કેટલોક વખત સુધી નિભાવી લેવાય, પણ એમાંથી એક દિવસની પણ છટી મળે ત્યારે ખૂબ હાથ થવા જેવું લાગે. જે વ્યાકુળતાથી સહજનનંદ સ્વામીએ ઘર છોડ્યું, પરિગ્રહ છોડ્યો, શરીર સૂકવ્યું, હઠયોગ સિદ્ધ કર્યો અને શાંતિ થાય ત્યાં સુધી સંતોને શોધવા માટે આખું હિંદુસ્તાન શરી વળ્યા તે વ્યાકુળતા કોઈ બીજાનાં સૂચવેલાં વ્રત કે નિયમ ઉપજાવી શકે છે જ એમ નથી. અનુયાયીઓની ઝોઘી પાત્રતાને લીધે સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોએ અનેક વાર

પોતાના ઉપદેશને પાછળથી કેવળ સ્થૂળ ભક્તિ અને સ્થૂળ ધર્મ પ્રધાન કર્યો છે. એ પ્રમાણે સહજનનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે અનેક જનને સમાસ થવા સાર એમણે તપ અને વૈરાગ્યનો પક્ષ મેળો કરી ભાક્તની મુખ્યતા દર્શાવી છે. પણ જ્યારે કોઈ અત્યંત ‘અપવાળા’ મુમુક્ષુ નજરે પડે ત્યારે સહજનનંદ સ્વામીને અત્યંત આનંદ થતો.

પા. ૫૪ શિષ્યો પર સ્નેહ—આ સદ્ગુરુનો સહજ સ્વભાવ છે. શ્રી એકનાથે કહ્યું છે કે:—

ગુરુત્વાચા અહંભાવો । અણમાત્ર પદ્મા હો ધરીના ॥
 શિષ્યા પાસની સંવા બેળ । હેં સ્વર્પી હી ન સ્મરં મને ।
 શિષ્યાઓ સવા કરણ । પશ્યત્વેં પાદ્મણં નિજ શિષ્યાં ॥
 શિષ્ય દેસાવા પુત્રાસમાન । હેં સ્મૃતિવાચ્ય અસેં પ્રમાણ ।
 રૂઢિ દેસો નળ ત્રીણ । શિષ્યા દેસે પૂણે વ્રહ્મત્વેં ॥
 શિષ્ય સેવા કરી નિજ માવાયેં । પરી તો સેવક ન મ્હણે ત્યાતેં ।
 જ્યાસી ભગવદ્રૂપ સર્વ મૂતેં । શિષ્ય વેગલા તે થેં સેવકાવેં નુરે ॥

... ..

આપત્યા યોગક્ષેમાર્થે સાંકરે । સ્વર્પી હી ન ઘાલી શિષ્યા કહે ।
 શિષ્ય સંકટ અતિ ગાહેં । નિવારી રોકહે નિર્જાગેં જો ॥

(ભાગવત અ. ૩. ૨૯૯-૩૦૪)

જેવોં ઘાલાર્થે રહે પાઠ્યેં । હે ઘ્યાલી ચી વેદના જાણે ।
 કાં શિષ્યાંસી પૂર્ણ બોધ કરણેં । તેથીલ કલ્પલણેં સદ્ગુરુ જાણે ॥

સહજનનંદ સ્વામી

બાલકા લેવવિત્યા લેખે । જેવીં માર્ગી નિર્બોં જાળે ।
કાં શિષ્ય સુલેં સુસ્થાવળે । હે સદ્ગુરુ જાળે પરીપૂર્ણે બોલે ॥ *

(સદર. ઓ. ૬૦૬-૭)

શિષ્યો વધારવાની અને ભેળા કરવાની વૃત્તિથી શિષ્ય પર મમતા દેખાડવી અને સ્વેચ્છાથી આવેલા શરણાર્થીને માટે કરુણ વૃત્તિ, સર્વ શક્તિનું અપર્ણ કરવું એમાં ભેદ છે. એ ભેદ અનુભવથી જ જાણી શકાય.

* અર્થ-‘ હું ગુરુ છું’ એવો અહંભાવ એક અણુમાત્ર પણ સદ્ગુરુ ધરતો નથી. શિષ્યની સેવા લેવી એવું એ સ્વપ્ને પણ મનમાં લાવતા નથી; પણ શિષ્યની સેવા કરવી અને એના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવે જોવું. (એ સદ્ગુરુનો સ્વભાવ છે) સ્મૃતિવાક્ય શિષ્યને કેવળ પુત્રભાવે જોવાનું જ કહે છે; પણ સદ્ગુરુ તો શિષ્યને પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ કરતાં જોઈ દાષ્ટએ જોવાનું સમજતા જ નથી. શિષ્ય પોતાના ભાવથી સેવા કરતો હોય, છતા ગુરુ તેને કદી ‘સેવક’ સમજતા નથી. જેને સવ પ્રાણી ભગવદ્રૂપ છે, તેને શિષ્ય જુદો—સેવકભાવે કેમ રહી શકે ? ... .. પોતાના યોગક્ષેમની કાળજી એ શિષ્ય પર સ્વપ્ને પણ નાખતા નથી; પણ ઉલટું શિષ્યનું વિકટ સંકટ પોતાની શક્તિ અપર્ણ કરી દૂર કરે છે... ..જેમ બાળકની ઉછેર અને પાલનની કાળજી જેણે પ્રસૂતિથી વેદના ખમી છે તે જ માતા પીછાણી શકે તેમ શિષ્યને પૂર્ણબોધ કરવા માટેની સદ્ગુરુની કળકળ (તીવ્રકાળજી) સદ્ગુરુ જ જાણી શકે. બાળકને ધરેણું પહેરાવવાનો આનંદ જેમ માતા જ અનુભવી શકે તેમ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનના અનુભવી સદ્ગુરુ જ શિષ્યના (જ્ઞાનપ્રાપ્તના) સુખથી સુખી થવાનું જાણી શકે.

પા. ૧૨૯ સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગ-સહજનનંદ
સ્વામીના સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કરવામાં નીચેની વાતો પણ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:—

૧. એમનાં વચનામૃતો ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના એકાંતમાં
થયેલા સંવાદો નથી, પણ બર સમાની વાતો છે. સંભવ છે
કે એમાં સામાન્ય સમાજને અનુકૂળ થાય એવી રીતે જ
તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ થયો હોય.

૨. વળી જુદા જુદા અનુભવો થાય તોપણ એક
જ પ્રકારના શબ્દોની યોજના થઈ શકે છે. ‘અહિંસા’ શબ્દની
પાછળ રહેલી ભાવના એ શબ્દ વાપરનાર વ્યક્તિઓમાંથી
ભાગ્યે બે જણની સરખી હોય એમ બને. એવું ધણા શબ્દોને
વાપરે છે. લેખક—વિવેચક માને છે કે અમુક વિષય મેં એટલો
રફૂટ કર્યો છે કે એમાં હવે સમજદેર થવાનો સંભવ જ
નથી. પણ એના જ અન્તેવાસી શિષ્યોમાં પણ પાછળથી
એટલા મતભેદ દેખાઈ આવે છે કે એ વિવેચનનો મૂળ અર્થ
જો હશે એ સમજી જ ન શકાય. જ્યાં એકના વિચારોનો
બીજાએ સંગ્રહ કર્યો હોય ત્યાં આવી સમજદેર થવાનો
સંભવ એથીયે વિશેષ છે. એટલે સહજનનંદ સ્વામીના
વચનોની પાછળ રહેલો લક્ષ્યાર્થ એમણે એક રીતે ધાર્યો
હોય અને શિષ્યો જુદી રીતે પણ સમજતા હોય.

૩. તત્ત્વજ્ઞાન વિષેના વાદના પ્રતિપાદનમાં બુદ્ધિ-
પૂર્વક પણ કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય એમ સંભવ
છે. કેવળ વાદોના વિચારથી કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી. શુદ્ધ

સહજનનંદ સ્વામી

વેદાન્તથી અનેક જનો શુભ માર્ગથી પડી ગયા છે. શુદ્ધ ભાવનાવાન મનુષ્યને તત્ત્વજ્ઞાન શાન્તિ દેનારૂં થાય, પણ ચિત્ત વિષયવાસનાઓથી ભરપૂર હોય તેને વાદની ચર્ચા નાસ્તિક પણ બનાવી દે. જે વાદ એવી બેધારી તલવારનું કામ કરે છે તેમાં કાંઈ દોષ હોવો જ જોઈએ એમ માનવાને હરકત ન હોય. એ જ પ્રમાણે જે વાદ મનુષ્યને કલ્યાણને માર્ગથી પડવા નથી દેતો તે વાદમાં સત્યની કોઈ એક બાજુ વિશેષ સારી રીતે સમજાઈ હોય એમ પણ માનવાને હરકત ન હોય.

‘શ્રીજ્ઞાના પત્રોમાં’ કેટલાક અદ્વૈત મતને પોષનારા પત્રો છે, જ્યારે વચનામૃતમાં સામાન્ય રીતે અદ્વૈતનો નિષેધ છે, તેનું આ પણ કારણ હોઈ શકે. કેટલાંક વચનામૃતો સૂક્ષ્મ વિચારથી અદ્વૈત મતને પ્રતિકૂળ ન હોય એવાં પણ જણાય છે.

૪. બાકી તો, દરેક વાદ કોઈને કોઈ દિશામાં અધુરા માલમ પડવાના જ. તત્ત્વજ્ઞાન એ વાદનો વિષય નથી એમ જાણતા છતાં જ્ઞાનીઓને પણ એને વાદનો વિષય કરવાનો મોહ થાય છે. જેમ દયાની લાગણીને લગભગ સર્વ ઓળખી શકે, પણ કદાચિ સંપ્દોથી એના બરાબર વ્યાખ્યા રચી શકાય જ નહિ; છતાં એને વાદનો વિષય કરવા બેસીયે તો એ પરિચિત લાગણી પણ અપરિચિત જેવી થઈ જાય. તેમ જે તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ અને સર્વેને સુપરિચિત છે તે (જેમ વાસનાથી તેમ) વાદથી ઓટલા ઢંકાઈ ગયું છે કે કોઈ પણ

વાદ્યો એ પ્રામ થઇ શકશે એમ આશા રાખવી અને જમીનમાં હિંદ્ર પાડી અમેરિકા ભણી નીકળવાની આશા રાખવી એ બન્ને બરાબર છે.

૫. છતાં વાદને અને અનુભવને સંબંધ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. વાદને કહેનારો નહિ, પણ વાદને રચનારો જરૂર કોઇક પોતાના અનુભવને સચુક્તિપણે સમજાવવા માટે જ વાદ રચે છે. આ રીતે દ્વૈત, વિશિષ્ટા-દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત વગેરે સર્વે વાદો અને એ વાદોનાયે નિઃનિરાળા છાયાભેદો અને રચનારાની ભૂમિકાનું કાંઇક જ્ઞાન કરાવે છે. કેવળ વાદી તો એ ભૂમિકાને ઓળખીયે ન શકે, પણ કિચિત્ અનુભવી એ ભૂમિકાને ઓળખે છતાં એકના ઉપર જ હમેશાં સ્થિર રહે એવું ન બને (અથવા સ્થિર થયા પહેલાં વારંવાર હિંચી નીચી ભૂમિકા પર આવે). તેથી કથનસમયની (વાદ ગૃહીત નહિ પણ અનુભવની) ભૂમિકા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિવેચનમાં ભાગ મળવે છે.

આ રીતે સહજનંદ સ્વામી કહે છે તેમ “ન્યારે મુમુક્ષુ પ્રથમ ગુરુ પાસે આવે, ત્યારે વક્તા જે ગુરુ તેને વિષે દેશ, કાળ, સંગ, દીક્ષા, ક્રિયા, મંત્ર, શાસ્ત્રાદીકરું જે શુભ અશુભપણું તથા પોતાની જે શ્રદ્ધા તેનું જે મંદ તિક્ષણપણું તેણે કરીને (જ્ઞાનમાં) એવા ભેદ પડી જાય છે; માટે સારા દેશાદિક સેવવા તથા વક્તા પણ મુઘો શાંત હોય, ને તેમાં કોઈ દોષ ન હોય તે સમે તે થકી જ્ઞાન સાંભળવું”
(ક્ષેપા ૧૨)

સહજ્ઞાનંદ સ્વામી

હવે સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગમાં બે પ્રકારનું નિરૂપણ જણાય છે: એકને તાત્ત્વિક અને બીજાને (કાંઈ વિશેષ સૂચક શબ્દને અભાવે) પૌરાણિક કહી શકાય. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મન, બુદ્ધિ, યત્ત, અહંકાર ઇત્યાદિ સાંખ્ય તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ અને નિરૂપણ એ બહુધા તાત્ત્વિક અથવા પુરાણમિશ્રિત તાત્ત્વિક છે. પણ એ તત્ત્વોના અને જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના નિરૂપણમાં અને પરમાત્માના ‘રાજ્યબંધારણ’માં પૌરાણિક પદ્ધતિનું કથાનક છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ અથવા મૂળ પુરુષ અને મહામાયા વિષેનું વિવેચન વાંચતાં એ તત્ત્વો * છે એવો ખ્યાલ નથી થતો, પણ એ કાંઈ દૂર રહેનારાં આપણાં સંસારી નરનારીનાં જોડકાં જેવાં—કુટુંબો છે, અને બીજાં તત્ત્વોનાં ‘જેમ માતાના ઉદરમાંથી બાળક નીકળે છે તેમ’ સંસારી પદ્ધતિએ જનક જનીની છે. તે જ પ્રમાણે અક્ષરધામવાસી પુરુષોત્તમ એ ધર્મસત્રાટરૂપે દર્શન દે છે; અને મૂળપુરુષ, મહામાયા, પુરુષ, પ્રકૃતિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્રાદિક દેવો એ વાઇસ-રાય, ગવર્નર, કમિશનર, કલેક્ટર, મામલતદારના સ્થાને છે, અને જેવું આ જગતમાં મનુષ્યો રાજ્યબંધારણ રચે છે, તેને જ મળતું એનું દિવ્ય રાજ્ય છે એવી કલ્પના થાય છે. અર્થાત્ આ બાગમાં વસાન—તત્ત્વજ્ઞાન થોડું છે, અને કાવ્યકલ્પના વધારે છે.

* તત્ત્વ શબ્દ પણ બહુ અચોક્કસ અર્થોમાં વપરાય છે; લક્ષણ, સિદ્ધાન્ત, (principle) વિશેષ (નૈયાયિક) પદાર્થ (elements) ધર્મ (attribute) અવસ્થા (state) વગેરે વિવિધ ભાવો તત્ત્વ શાદથી દર્શાવાય છે. એ પણ અહીં એને અચોક્કસપણે વાપર્યો છે.

નોંધ

આ નિરૂપણમાં બાહ્ય દૃષ્ટિ વિશેષ છે. સહજનનંદ સ્વામીએ કાષ્ઠક પ્રયોજનવશાત્ એનો ઉપયોગ કરેલો માલમ પડે છે; પણ એમણે પોતે જ બાહ્ય દૃષ્ટિની સમજણને મિથ્યા કહી છે. અંતર્દૃષ્ટિએ જોતાં તો અક્ષરધામ—પુરુષોત્તમ—પુરુષ—પ્રકૃતિ તત્ત્વો એક નખ જેટલાં પણ છોટે નથી; એ ધામમાં જવાપણું નથી અને એમાંથી આવવાપણું નથી. એનો નિવાસ હૃદયમાં જ છે, અને એ દેહત્યાગ બાદ પ્રાપ્ય નથી, પણ દેહ છતાં જ પ્રાપ્ય (અથવા પ્રાપ્ત કહીયે તોપણ ચાલે) છે.

પા. ૧૩૨ સગુણ-નિર્ગુણ-નિર્ગુણ શબ્દ અદ્વૈત વેદાન્તની પરિભાષામાં કિંચિત્ જુદા અર્થમાં વપરાય છે. મને પોતાને નિર્ગુણ શબ્દની યોજના જ બરાબર નથી લાગતી. ગુણાશ્રય, ગુણાધાર, ગુણબીજ, ગુણકારણ, ગુણાભાસ (ગુણનો આભાસ જેના ઉપર છે) ગુણશક્તિ એ શબ્દો વિશેષ અર્થસૂચક લાગે છે. પણ એ વિષે ચર્ચા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
પૂર્વરંગ (કાલેલકર અને નરહરિ)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ (કિશોરલાલ મણિલાલ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ઐશ્વર્ય ખ્રિસ્ત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ અને કૃતરાખંડની યાત્રા	૦-૧૨-૦	૦-૧-૦
સ્વદેશ (દુંડી ફ્રેન્ચ વાર્તા)	૦-૩-૦	૦-૦-૬
દેશી રંગ (આચાર્ય રોમ કૃત)	૦-૧૦-૦	પોસ્ટેજ સાથે
સીતાહરણ (ચન્દ્રશંકર શુક્લ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
ગામડાંમાં જઈને શું કરીશું? (કાલેલકર)	૦-૨-૦	૦-૦-૬

